

ВОЛОДИМИР
МІНАЧ

ДОВГИЙ ЧАС
ЧЕКАННЯ

ДОВГИЙ ЧАС ЧЕКАННЯ

Передчасно нависло над небом нашого дитинства темне слово: фашизм. А коли ми дозрівали, додалось ще одне слово, темніше і грізніше: війна. Перш, ніж ми спромоглися пізнати світ і життя, його добрий і врожайний ґрунт, ми пізнали страх перед життям, жах, гримасу. Ми бачили брехню і лицемірство, фальшивість одних слів і бессилля інших; наша духовна зброя виявилася заіржавілою, наші добрі наміри — смішними. Усе було безсиле і в'яле у все-могутній тіні лиха, яке немов походило із звірячої першооснови людини. Ми шукали шлях, думку, людину: здавалося нам, що не існує нічого. Неначе відразу зникли усі цінності, в які варто було вірити; ми навчилися ні в що не вірити і все зневажати. Це не були присмерки: це була темрява, повна і абсолютна темрява.

Але ми були надто молодими, а тому ми не здалися. Ми мали гасло, яке ніхто не висловив, і все ж його трималася майже вся моя генерація: не злитися з ним! Ми не мали ніякої організації, ніяких вождів, ми не мали навіть власного голосу; але тут була спільна атмосфера, яка оточувала нас і оберігала від навколишнього бруду, був тут внутрішній протест, була тут туга за чистотою і людяністю.

Це був початок нашого шляху до пізнання.

І про це та про багато що інше я написав книгу.

B. Mінач

ВОЛОДИМИР МІНАЧ

ДОВГИЙ ЧАС ЧЕКАННЯ

Роман

1962

СЛОВАЦЬКЕ ПЕДАГОГІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
відділ української літератури
ПРЯШІВ

Із словацької переклав І ВАН ДОРОШЕНКО

Художнє оформлення ЛЮДО ЛЕГЕНЯ

Переклад здійснено за виданням: VLADIMÍR MINÁČ:
DLHÝ ČAS ČAKANIA, Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1959,
druhé vydanie.

Місто спить і говорить уві сні

1

Був тисяча дев'ятсот сорок третій рік. За єдиним ві-концем мансарди тужливо гомонів і зітхав листопадовий Гірський парк. Люди в кімнаті були молоді і ні в що не вірили. Вони знали і про те, що їхня веселість мізерна й фальшива. Їм здавалося, ніби вони знають все про себе і про світ: це все було таким, що про нього слід було не думати, а забути.

Кімната була повна диму і солодкуватих випарів. Вони пили, варили грог з чистого аптечного спирту і дуже хотіли; щоб кімнатка перетворилася на острів, відокремлений від усього світу непроникними стінами туманів. Але підлість тієї епохи була така всемогутня, вона так досконало заповнювала всі простори, що від неї не можна було втекти. Світ був не за вікном: за вікном незалежно й нереально хиталася гілка старого ясена. Світ, його зараза були в них; вони були паралізовані невір'ям, не могли вірити; і були отруєні страхом порожнечі, яку розкривала під ними відсутність і неможливість віри.

Було тихо, кожен думав про себе і свій страх. Потім зненацька, несподівано й пискливо скрикнула дівчина Ема. «Коричнева й чорна», — скрикнула дівчина і кричала далі сп'яніло й шалено: «Коричнева й чорна! Ко-

ричнева й чорна!» Це була приемна дівчина, повна і зовсім біла. Та зараз вона була п'яна, бліда, з її трохи опухлих, широко розкритих очей дивилися страх і смуток. Дівчина тримала в руках склянку гроту, розхлюпувала його на великі, округлі груди і п'яно вигукувала: «Коричнева й чорна! Раз-два! Коричнева й чорна!»

Дівчина була п'яна й гукала чимраз голосніше. Всі відчували, як вигуки чим далі, тим більше наповнюються смутком і страхом. І всі боялися, що на них звалиться оця друга, найреальніша дійсність.

Тоді капітан, що напіводягнений окремо від інших валився на постелі, закричав: «Вільно! Співати!»

І всі радісно узялися до співу, співали й ревіли, заглушуючи в собі страх. Пісенька вся була «коричнева», то була славна пісенька, називалася «Denn wir fahren», вона і пахла, і смерділа кров'ю,расою і міфом завоювання. Вони співали з викликом і усмішкою, марширували парадним кроком навколо стола, ревіли й тупотіли, прагнучи затоптати слова, які співали. Спинялися, щоб перепочити, давлячись ковтали грот. А потім знову починали ревти з викликом, приховуючи жах, і знову тупотіли по словах, від яких здіймалися криваві випари. Здавалося, що вони ніколи не зможуть скінчити цей рев і це тупотіння; на мить вони відчули, як божевілля усього світу вдерлося до кімнатки, як воно наповнює її вщерть, як уже нема нічого, крім божевілля. Треба було марширувати і тупотіти, й ревти, пробиватися крізь густу кров, що текла сюди, до кімнатки, з усіх фронтів, з морів і річок, із землі й повітря. Але потім вони вже втратили владу над собою,

— Оде здрово, — сказав Валер, коли всі замовкли і стало небезпечнотихо. Валер був красивий, блідий юнак, мав багатого дядька і був одним з організаторів пікніків.

— Оде здрово, — сказав він ще раз і засміявся. Але

ніхто, крім нього, не засміявся, всі ясно відчували, що вони розбиті, біdnі й нікчемні, що ім не вдалося розтопити міф про кров, про расу і про завоювання, що вони не вигнали його з кімнати, що він тут, лишився і поганя вольському, злорадно до них шкіриться.

Дівчина лежала на підлозі пригнічено й безвладно; її повні, пухкі щоки тримали. Капітан знову відійшов, дивився на стелю і трохи зневажав інших, тому що мав більший і небезпечніший досвід, ніж вони. Молодий аптекар стовбичив біля плити — він заходився варити нову порцію гроту. Марек жався в темному кутку, йому було бридко, його нудило. А гілка старого ясена за вікном кімнати хиталася незалежно й нереально.

Аптекар підвів голову і поворував близкучими чорними вусами.

— Нова Європа, — сказав аптекар, — це масове виробництво дріжджів. Нам винесли вирок, і ми мусимо бути дріжджами. Це означає, що ми зникнемо в хімічному процесі, але з нас буде новий хліб.

Аптекар був людиною надто позитивною і передусім практичною. Але у вільні хвилини він пратнув бути оригінальним, і всі знали, що він таємно пише вірші.

— Чхаю на твій хліб, — сказала Ема і навіть не піднела голови. Вона не любила аптекаря за його хвацькі вуси і за те, що він знову, що подобається жінкам, і вважав це природним.

— «Нова Європа!» — злісно озвався з кутка Марек.
— Наші кожум'яки нову Європу вихвалюють. Вони продали для гардистів багато нових поясів за вигідні ціни. Нова Європа — це вельми коректний магазин зі старими, найліпшими традиціями.

— Браво, Марек, — насмішкувато сказала Ема. — Марек дотепний.

— Оце здброво, — засміявся Валер, щиро переконаний у тому, що все у цьому світі смішне й веселе.

Капітан лежав окремо і самотньо й дивився на стелю: Слова його не приваблювали; він дивувався людям, які хотіли збегнути світ за допомогою слів. Немовби можна було хоч шматочок світу з'ясувати за допомогою якогось слова.

— І кожум'яки — дріжджі, — сказав ображено аптечар. — І кожум'яки, і гардисти — всі лише дріжджі.

— Оце здіброво, — засміявся Валер. — Я як дріжджовий грибок почуваю себе цілком добре.

«Ти паразит і блощиця», — подумав Марек, але не сказав цього. «Коли тебе розчавлять, — хотів він сказати, — після тебе залишиться тільки сморід, сморід і більше нічого». Він не сказав цього, тому що Валера не можна було образити: це була щира і добродушна тварина. Але злість піdnімалася в Марекові, хвиля за хвилею надходили й заливали його. «Звідки стільки злості?» — питав він сам у себе і болісно мружив очі.

Ема била ногами по тонкому килиму й вигукувала: «Швидко, швидко, чого ти там вовтузишся?» Вона хотіла пити, чимшищше, якнайскоріше хотіла сп'яніти, неначе від того, як швидко вона сп'яніє, дуже, дуже багато що залежало. А може, і справді багато що залежало від цього, від швидкості, з якою вона сп'яніє:

Капітан лежав відчужено й самотньо і дивився на стелю. Він завжди бачив там те саме: жерстяну табличку і хрест з каскою, а на жерстяній табличці напис, напис був нечіткий, але капітан знат, що це його ім'я: бачив власну могилу. А біля своєї могили багато солдатських могил. (Капітан мав право так думати, мав право бачити свою власну могилу і багато інших могил. Його зенітну батарею вщент розбили півроку тому на Сході, розбили так, що не було ані чим стріляти, ані ким командувати).

Грог був готовий.

— Здіброво, — сказав Валер. — Вип'ємо за дріжджі.

Аптекар блиснув вусиками.

— За дріжджі, — сказав він, — і за новий хліб. Про новий хліб не можна забувати.

— Дурень, — сказала Ема і одним духом влила собі в горло гарячий грот.

— Дурень, — сказала вона ще раз. — Хто їстиме твій новий хліб? Не буде нікого, хто міг би його їсти.

Марек нічого не говорив. Він відчував, як його душить злість, нові й нові хвиді зlostі розливались по тілу; йому здавалося, що він зовсім ясно відчуває, як по тілу плине отруена кров. «Звідки береться стільки зlostі?» — запитував він сам себе і не міг відповісти.

«Навіщо вони стільки говорять?» — думав капітан, і йому було чмішно, що вони намагаються говорити про речі, які не можна пояснити словами. Тепер він уже бачив не жерстяну табличку, а дуло гармати. Дуло гармати було розбите, жерло розкололось аж до розетки, до чудесної синюватої квітки, а над ним була глибока голубінь неба. Це було страшно й красиво, і був у тому глибокий смисл. Тоді, пам'ятає, на мить він дуже ясно відчув той глибокий смисл; а тепер даремно намагається відтворити оту мить; у нього залишився тільки спогад про те відчуття, усвідомлення того, що він торкнувся чогось важливого, глибокого і вирішального.

Смеркалося, гілка ясена за вікном хиталася нереально і трохи примарно.

Знову варили грот і знову пили, співали захриплими голосами, і під час коротких перерв між штучною веселістю відчували жах і моторошність від порожнечі, яка їх обступала. Потім світ захитався, затъмарився, прийшло забуття.

Дівчина лежала на підлозі нерухома, неначе мертвa. З куточків вуст у неї текла слина. Аптекар уже давно кинув філософствувати. Він сидів на підлозі біля дівчини і тонкими, випещеними руками м'яв її великих грудей.

Валер сидів на стільчику, похитувався, на голові у нього було горня, з якого витікало щось масне на його вродливе і дурне обличчя. Марек скреготів зубами і все ще дивувався: звідки лишең береться стільки злості? Капітан дивився на стелю, але вже не бачив нічого, ані жерстяної таблички, ані надзвичайно гарної голубої розетки розбитого дула.

Потім капітан встав з ліжка, він був у самих шкарпетках, а проте був великий, тігантський, заповнював усю кімнату. Встав, схилився над аптекарем і ударив його по руках, сказавши: «Зась, тобі не соромно?» Легко взяв дівчину на руки і поклав на ліжко. Потім пішов у темний куток до Марека, довго дивився йому в очі, але бачив тільки матовий блиск окулярів.

— Вип'ємо, — сказав капітан. — Вип'ємо за це свинство.

Вони випили.

2

Марек сидить на східцях. Як він тут опинився? Східці круглі й темні, навколо густа, непроглядна пітьма. Марек там сидить у важкій, задушливій пітьмі і добре відчуває, що його викинули з часу і простору. В цій пітьмі нема нічого: є лише знайоме, прадавнє почуття самоти, самотності і страху перед самотністю.

(Він прокинувся серед ночі. Сам, а довкола пітьма, він чудово розуміє, що сам в усьому будинку, в усьому світі. Він молиться, тому що йому сім років і він не може боротися проти самотності, страху й пітьми інакше, ніж з допомогою молитви. Він молиться палко, тим палкіше, чим більший страх і чим більше сумнівів щодо впливу

молитви. Він сам, а навколо нього кружляють пітьма і страх, молитва і сумніви в ній. Він не може вигукнути: «Мамо, боюся!» — бо не має матері, ніколи матері не бачив і, хоч знає з досвіду інших дітей, що це слово означає захист, захист і безпеку, він не може вимовити цього слова, бо для нього воно нічого не означає. Він сам, а пітьма навколо нього згущується, стискає його жахливим обручем, і з неї вискачує страх, що набирає тисячі подоб і душить молитву. Хлопець скрикує, це якийсь дикий передсмертний крик, а потім гукає: «Батьку! Батьку!» — це якийсь дикий крик, це кричить уже не хлопець, а первісний жах перед самотністю, пітьмою і смертю. Та батько далеко, він його не почує, йому грають цигани в корчмі; хлопець знає, що батько далеко, що він його не почує, і ненавидить батька за це, ненавидить його за свій жах, за свій страх, за свою самотність . . .)

Марек сидить на східцях, навколо нього густа, ворожа пітьма, і він знову відчуває дитячий, примітивний і недвозначний жах перед самотністю й пітьмою. Він не молиться, йому двадцять три роки і він уже давно розучився молитися. Він навіть не борониться від цього страху, він підсвідомо знає, що цей біологічний дитячий страх менший, ніж його власний страх, страх зрілої і досвідченої людини. Ні, Марек не боїться того природного страху: це знайомий страх, і в ньому є щось приємно тужливе, бо цей страх зв'язує його з дитинством.

Потім пітьма й самотність раптом розбиваються. Внизу хтось відчиняє двері. Стрімкими східцями скаче світло ліхтарика. Марек повертається до часу й простору. Тепер він чує за своєю спиною, за дверима мансарди п'яний, хрипкий жіночий вигук: це кричить Ема.

Світло ліхтарика скаче східцями, перебігає по обличчю Марека, знову повертається до нього і спиняється. Потім світло гасне, пітьма стає, коли це можливо, ще густішою,

і з цієї якнайгустішої пітьми озивається м'який, оксамитовий і улесливий голос:

- Це ви?
- Як бачите.
- Вона кличе вас...
- Не піду.
- Вона кличе вас. Почула ваш голос і кличе вас.
- Не піду. Не йду.
- Цього разу мусите йти.

Оксамитовий голос стає ще оксамитнішим.

— Почула ваш голос, і відтоді неспокійна. Весь час вас кличе.

Оксамитовий голос переконливий і переконаний у тому, що може переконувати. Марек справді підводиться. В голові порожнечा, а в роті бридкий присмак. Чоловік з оксамитовим голосом освітлює йому дорогу. «Цього разу ви мусите йти, — нашптує йому улесливо їх оксамитово, — ви єдиний, хто може напоумити її». — «Що це значить? — питає Марек, — що це значить — напоумити її?» І оксамитовий голос переконливо пояснює, що напоумити — означає переконати Ірену, щоб вона пішла до лікарні. Марек зрозумів. «Він хоче її позбутися» — промайнула думка.

— Ви хочете її позбутися, — сказав він.

Оксамитовий голос заперечував. Хотів удати з себе ображеного, але ясно було видно, що він прикидається.

— Ви хочете її позбутися, — вперто повторив Марек.

— Хочете її позбутися, бо вона — єврейка.

Чоловік з оксамитовим голосом скрикнув. Діткнулися його найвразливішого місця.

— Як ви можете так думати? — сказав чоловік з оксамитовим голосом, і тепер у голосі відчувалася майже щира образа. — Як тільки ви можете так думати?

«Я це знаю», — хотів сказати Марек, але не сказав нічого. Він це знає — адже це занадто очевидно, занадто

ясно. Коли чотири роки тому цей чоловік з оксамитовим голосом женився на Ірені, тоді було добре, що вона єврейка, адже її батько мав винокурний завод і якісь гроши. Тоді, коли чоловік з оксамитовим голосом купував цю віллу за гроші Ірениного батька, тоді було дуже добре, що вона єврейка. Але часи змінилися, і тепер погано, що Ірена єврейка, дуже погано, що Ірена єврейка. То щастя ще, що вона вмирає.

Марек крокував униз крутими східцями, а чоловік з оксамитовим голосом присвічував йому під ноги. На одному з поверхів чоловік зупинився, перевів подих і сказав:

— Адже вона навіть не єврейка. Уже давно вихрещена.

— То щастя ще, що вмирає, — сказав Марек.

Більше вже не говорили. Чоловік з оксамитовим голосом, мабуть, образився, замокнув, безперечно він був ображений. А Марек тепер думав про Ірену, навіть не про Ірену, а про смерть і вмирання і про все, що з цим пов'язано. У роті він мав гидке відчуття. До всього, що було пов'язано зі смертю і вмиранням, він почував відразу. Він гидував цим, гидував кожною думкою про смерть, про вмирання й загибель, бо знов, що всі ці думки гніздяться в ньому, закладені й набиті глибоко, в глибинах, які не побачиш, але звідки вони можуть виринути будь-коли. Він тому дуже неохоче йшов до Ірени, що Ірена вже давно не мала обличчя з міді та бронзи, вже давно не мала здоров'я і вроди, а мала тільки надію на смерть, що ця вмираюча Ірена мала силу зробити так, щоб набиті в глибинах думки виринули і затопили слабкістю і без того слабкого Марека.

Марек боїться власної слабкості, боїться, тому що не має ані досить охоти, щоб жити, ані досить сил. Але він іде прямо і без вагання до ліжка Ірени, він з малечкою вчиться перемагати свою слабкість і живе тільки тим, що перемагає свою слабкість.

Ірена поклала голову високо на подушки і посміхається.

Мужчина, чоловік, лишився у дверях, але Ірена його не бачить, бачить лише Марека і через нього торкається того, про що тепер весь час думає — своєї молодості. Тому вона посміхається й каже: «Сідай, сідай так, щоб я тебе добре бачила». Марек сідає, і його очі бігають по кімнаті, бачать звичайні речі: дзеркало, крісла, нічний столик, ліки. Все бачать, на всьому спиняються очі Марека, тільки одного не хочуть бачити — обличчя Ірени, яке вже є не обличчям Ірени, а обличчям того, хто зникає і щезає.

Ірена бачить боязкі очі Марека і перестає посміхатись.

— Бойшся? — питає вона серйозно й сумно.

— Ні, це не те, — відповідає Марек.

— Ні, це не те, — говорить також Ірена. — Це тільки трохи неприємно, правда? Це неприємно бачити, як хтось вмирає, так?

Марек тільки нижче склонив голову, мовчить і силкується, дуже силкується перемогти свою egoїстичну відразу, знайти в собі любов і співчуття до жінки, яка вмирає. «Я підлій, — переконує він сам себе, — я підлій, найпідліший egoїст, коли мене більше мучить те, що я мушу дивитися, як вона вмирає, ніж те, що вона вмирає». Він намагається думати про таємні поцілунки в Рослевовому саду (такі хвилюючі!), про час, коли він та Ірена мали по шістнадцять років, були цілковито переконані, що люблять одне одного. Але нічого з цих почуттів не вертається, ні солодка слабкість, ні запаморочлива радість, яка підносила його і звільнняла від земного притягання, — нічого з цих почуттів не вертається, ці почуття тепер скам'яніли і не рухаються, бо їм перешкоджає Ірена, яка вмирає. Ірена дивиться на склонену голову Марека, тепер вона вже не посміхається, вона сумна, бо все розуміє.

— Грати, — каже Ірена замислено й сумно. — Пам'ятаєш грати? На нашому будинку було багато грат, суцільні грати.

— Так, — каже Марек, — ви були зовсім загратовані.

Рослерівський дім був увесь загратований, відокремлений від іншого світу гратами свого багатства. Бідного студента Марека терпіли за гратами і завжди давали йому попоїсти, то були чудові речі, але від них ставало гірко.

— Прожила життя за гратами, — сказала Ірена. — Так, у в'язниці. Передусім тому, що була багата, і ще тому, що — єрейка.

Тепер для Ірени це було цілком ясно, це було так просто і ясно! Нічого не було яснішого за те, що вона все життя прожила у в'язниці. І тепер їй все-таки жаль було залишити цю в'язницю.

Чоловік, мужчина з оксамитовим голосом, який усе ще стояв біля дверей, тепер сказав:

— Ірцю, Іро, не говори так. Яка в'язниця? І до того ж ти не смієш забувати, що ти не єрейка. Ти вихрещена.

— Я єрейка, — сказала Ірена, і Марек її тепер бачив, бачив її очі, які виблискували сумним відчаем, і тепер, побачивши її сумний відчай, він зразу відчув, що вона йому близька. Тепер відразу зникло почуття огиди, Марек усе збагнув, його окопив смуток і відчай, як і її, і він вмирав з нею.

— Ти вихрещена, — сказав чоловік з оксамитовим голосом. — Про це не треба забувати.

— Єрейка, єрейка, я єрейка! — Ірена підвелається з подушок і задихалася від ненависті до чоловіка з оксамитовим голосом, до свого чоловіка. Потім закашлялась і впала на подушку. Марек скочив, підійшов до чоловіка, схопив його за сорочку на грудях і відчув величезне бажання вдарити, вдарити по тому вдаванню і по тій

фальші, розбити її і знищити. Але він не вдарив, лише сказав йому, зблизька зашипів в обличчя: «Звір! Ви не смієте! Хіба ви не бачите, що вбиваєте її? — сказав йому. — Звір!» А потім виштовхнув його з кімнати і захлопнув за ним двері. Ірена кашляла й кашляла, на чолі в неї виступили великі краплини поту, а з куточків вуст витікала рожева слина. Марек уже не гидував нічим, він тільки був дуже лютий на чоловіка і гостро переживав за Ірену. Обережно витер їй піт з чола, витер і криаву слину. Потім скопив її за руку, худеньку, як у дитини, дуже вогку й прозору.

Ірена не розіплющила очей і прошепотіла ледве чутно:

— Марек?

— Так. Так. Я тут.

3

Через вікно до кімнати пливла ніч, вливався запах дощу і гнилого листя. Капітан лежав на підлозі, вкрившися шинеллю, руки він заклав під голову і думав про те, що йому здавалося неможливим і невірогідним. Йому вже було тоскно думати про смерть, і тому він зараз вигадав такий, невірогідний, на його думку, випадок, ніби він залишиться жити, нібіто з цього коловороту смерті саме він вийде неушкодженим, і думав також про те, що він робитиме, якщо залишиться жити: «Скину уніформу, — подумав собі, — це буде перше, що я зроблю — скину уніформу. А потім? Потім житиму простим, спокійним життям. А є таке життя? Біс його знає, може, і є. А навіщо таке життя? На те, щоб жилося. Жити треба, коли вже ми народилися, і не треба ставити безглазді запитання про життя, а треба жити.

Але навіщо треба жити? Ах, до біса! Просто треба жити».

Потім капітан Лабуда уявив таке просте і ясне життя, і це було життя батьківського млина. Стукіт, Лінива, ріка. Лініві сонячні дні, що порозкидалися по луках. Батько сидить на триніжці в тіні шовковиці і читає газету. На подвір'ї спинилася підвода. А він, розпатланий, брудний і неголений, в одній лише подергій сорочці, носить мішки. Понесе два? Тільки покладіть, лядьку, не бійтесь. Так. І ще один. Ще один? Ще один, само собою, додайте ще один, тільки не бійтесь. А потім іде, мусить напружити всю свою велику силу, бо тягар хоче вбити його ноги в землю, але він іде, на погляд спокійно, посміхається, і тягар та напруження видає тільки жила, що набрякла у нього на чолі. Гей, справді, оце робота, справжній велетень. І батько відкладає газету й скаже: «Сьогодні такі люди вже не родяться, таки справді ні. Колись давно родилися такі люди, але тепер уже ні, тепер хіба що випадково народиться такий велетень. Це тому, — каже батько, — що раніше люди жили здоровіше, з природою, а не проти неї», — а потім говорить довго про те, які тепер слабкі часи і слабкі люди, і як то колись все було інакше. А млин стукотить, і трає пахнуть, і літо лінівво розкидається і сонно зітхає.

«Так, оце воно, життя, так я хочу жити», — думає собі капітан, хоч і знає, що таке життя неправдолоподібне й неможливе, що для нього таке життя втрачене і не повернеться ніколи. Але його втішає думка про таке життя, він тішиться нею і кокетує з нею, хоч знає, що таке життя для нього вже неможливе і назавжди втрачене.

Потім заскрипіло ліжко, і відразу зникли і млин, і шовковиця, і батько з газетою, і пахощі літа відлетіли, все зникло і залишилися тільки дві сумні краплини дощу за вікном та миготливе світло прожекторів, що безсило тубилося в низьких хмарах.

— Спите? — запитала Ема.

Капітан Лабуда дуже добре знає, навіщо його питав дівчина, але удає, ніби спить, мовчить і зажмурює очі.

— Спите? — запитала його Ема ще раз і торкнулася рукою його обличчя, але капітан удає, що спить, і починає глибоко дихати, щоб переконати її, ніби справді спить.

— А я не можу спати, — зітхає Ема, і ліжко знову скрипить.

Ема лежить на ліжку, неспокійно перевертаяться і з відчаем прагне, щоб уже нарешті скінчилася її довга мука, її нескінченна мука. Вона сумна, тому що бачить, як знову втрачає ще одну нагоду позбутися своєї муки, як знову нічого не станеться і мука триватиме. Як дуже вона хоче, щоб це сталося, і як дуже боїться, що воно станеться! Як тільки ненавидить свою недосвідченість, як соромиться її, як приховує її від інших під зухвалістю та брутальністю! Як би вона хотіла, щоб це сталося, і як боїться, що те, що станеться, буде лише брутальністю і хамством і більше нічим.

Капітан знає, що це значить, коли дівчина перевертається на ліжку і не може заснути, знає, чого дівчина від нього чекає. Але Ема йому не дуже подобається: занадто м'яка і нав'язлива. Тому капітан мовчить і вдає, що спить.

Але Ема наважилася, вона вже впевнена — тепер або ніколи. Встає з ліжка і роздягається. Поквалливо зриває з себе обілляту й брудну блузку, швидко, швидко, щоб не втратити відваги, скидає з себе спідницю і триметичими пальцями відстібає панчохи, швидко, швидко, тепер не можна думати, тепер потрібні тільки рухи рук і ніг, і пальців. Потім вона стойть коло ліжка гола, у пітьмі тепло виблискує її біле повне тіло, проходить руками по великих грудях і зітхає, зітхає глибоко: «Боже мій, що я роблю?»

Але капітан уже не вдає, що спить, ні, у нього роз-

плющені очі, і він бачить, як тепла білизна тіла наповнює всю кімнату, як розтягується і оповиває його, піднімається й шумить у кімнаті теплий прибій білого жіночого тіла.

Дівчина гладить руками великі груди, потім гладить повний стан і думає: «Боже мій, що я роблю?» Зітхає і знову впадає у відчай, вона відчуває, що досягла мертвової точки, що не здатна вже нічого зробити, що вже не має сили поворухнутись, і боїться, що знову у неї невистачить відваги, що знову нічого не станеться і мука триватиме.

Але капітан уже давно забув, що дівчина Ема не дуже йому подобається, він бачить тепер лише теплі хвилі білого тіла і в голові у нього шумить високий прибій. Він уже торкається її пальцями, чутливими й досвідченими пальцями торкається плечей, і грудей, і стану, а дівчина тремтить від страху й вогкого холоду, що пливе через вікно до кімнати.

— Іди, іди, — шепоче він їй, — іди і не бійся. Ти боїшся? Іди і не бійся, тут не треба боятися.

Але дівчина все-таки боїться, тепер вона цього боїться, все інше зникло і відійшло й залишився тільки страх, фізичний страх і опір проти чоловічих рук, що жадібно бігають по її тілу. Зараз би дівчина хотіла бути далеко-далеко, десь дуже далеко і зовсім сама, і хотілось би їй у тій віддаленій самотині плакати.

— Іди, іди, не бійся, нема чого боятися, — шепоче їй капітан, він розпалений її страхом і неподатливою спазматичностю її тіла. — Іди, іди, Емо, Емко, іди, не бійся, — шепоче їй капітан, бо він розпалений теплим і повним білим тілом і страхом, від якого це тіло тремтить.

Але дівчина все-таки боїться, гнівається на свій страх, але нічого не може з ним вдіяти, тому що цей страх виходить з її тіла, а її тіло зараз незалежне, стало цілком

незалежним. А дотики чоловічих рук тепер сміливіші й суворіші; тіло дівчини напружується від страху, і жаху, і ще чогось.

— Hi, hi! — кричить Ема, але потім уже тільки склипне, і хлипає, і хлипає.

Потім Ема лежить, заплющивши очі, вже не хлипає, принишкля і намагається прислухатись до свого тіла. Це було так, як вона й думала, це було болісно, безглуздо й нечисто, — думає вона і прислухається до свого тіла. Але її тіло говорить щось інше, щось ніби видзвонює в ньому, видзвонює в ньому про звільнення й наповнення.

Капітан, досвідчений у цих справах, пропонує їй сигарету. «Запали, це заспокоює», — каже він, але Ема не хоче нічого, вона заплющила очі і прислухається до свого тіла. В її тілі щось видзвонює, і в ней народжується нове почуття, незнане почуття, почуття любові до власного тіла.

Капітан запалює, у світлі сірника бачить обличчя Еми, і зараз воно йому знову не подобається, не подобається йому зокрема її подвійне підборіддя, яке робить її старшою і схожою на перекупку. Але капітан має м'яке серце, жаліє всіх жінок, які плутаються з ним, жаліє їх, бо відчуває, що він їх ображає, жаліє також Ему, яка йому зараз не подобається, бо має подвійне підборіддя і схожа на перекупку.

— Мусиши мені вибачити, Емо, — говорить вій через те, — мусиши мені вибачити, бо я не міг цього знати.

— Чого не міг знати?

— Не міг знати, що ти ще не мала мужчини.

— Ах, так!

Емі зовсім байдуже, що говорить чоловік біля неї, вона уважно прислухається до тіла, і любов до власного тіла піdnімається в ній, вона відчуває, відчуває тепер, що вже нема в її тілі нічого таємничого і нечистого, що не-

чиста таємниця відплила, і що вона тепер вільна, визволена й легка.

— Я не міг цього знати, Емо, мусиш мені вибачити, — говорить капітан.

Справді, він не міг цього знати, хто це міг знати? Вона здавалася дуже досвідченою, прикидалася, ніби дуже досвідчена, як він міг знати, що вона ще нічого не мала з мужчинами? Ах, нехай йому біс, от уже справді неприємно! Тепер він відчував перед дівчиною ніби якусь відповідальність, і тому дівчина починає йому бути бридкою, він уже не бачить у ній нічого, тільки подвійне підборіддя, яким вона нагадує перекупку.

— Дай мені сигарету, тепер я запалю, — каже Ема. Капітан припалає її сигарету і розглядає її обличчя, обличчя біле і м'яке, без виразних рис, і нагадує воно тісто на дріжджах. «Ах, щоб йому біс! — лається в думці капітан, — що я наробив?»

Ема курить з насолодою, почуває себе незалежною від мужчини, який лежить поруч, почуває себе незалежною від усього світу. Здається, вона здогадується, про що думає мужчина біля неї, і хоче його трохи подратувати.

— Як мені тебе називати? — питает вона. — Як мені тебе називати тепер, коли ми стали такі близькі? Янко? Янінко?

— Як хочеш, — грубо відповідає капітан. — «Що я зробив, що тільки я зробив?! Ах, ці діви, дідько б їх забрав, хто їх зрозуміє?»

Але Ема споважніла, її нова незалежність трохи вражена, вона вже не посміхається, говорить серйозно й ображено:

— Ти собі що думаєш, Янку, Янічку, що я повисну в тебе на ший? Що висітиму на ній, немов шнурок із золотим сердечком?

— Ні, я цього аж ніяк не думаю, — говорить капітан.
— Ані на мить цього про тебе не подумав, — каже він

лицемірно, і радіє, що це з'ясувалося, і разом з тим йому трохи прикро, що дівчина так легко відмовляється від нього.

— Не прийдеш більше? — питає капітан за мить.

— Не прийду, — каже Ема впевнено й ображено.

Потім стає тихо, і Ема знову прислухається до свого тіла. Але її тіло промовляє: «Прийдеш, прийдеш. Не можеш не прийти».

4

Внизу, під ними, лежить Ірена, молода жінка, що вмирає. Готується в довгу, у найдовшу дорогу, готується до нескінченної мандрівки, до чудесної мандрівки, в якій нема ані простору, ані руху. В руці вона тримає вузлик, у вузлику зав'язані всі земні радощі й жалі, так мало їх було, і радощів, і жалів, що вони вмістилися до невеликого вузлика. А хіба людині перед тією брамою до нескінченності лишається щось більше, ніж те, що вміститься до маленького вузлика, кілька маленьких радощів з дитинства, кілька великих смутків, кілька загадок про чудові речі?

Ірена лежить, її очі усе ще заплющені, довгі чорні вій ніжно тремтять, це прекрасні вій, останній залишок Ірениної краси.

— Ти тут, Мареку?

— Так, я тут. Я біля тебе, Ірено.

— Це добре, Мареку, це дуже добре. Я маю того стільки, що хочу тобі розповісти. Нікому не можу цього розповісти, лише тобі, Мареку.

— Ти не смієш багато говорити, Ірено.

— Ні, уже смію. Тепер уже все можу, Мареку, розумієш?

- Ти повинна берегти себе, Ірено.
- Ні, тепер уже все можна. Розумієш, Мареку?
- Ах, Ірено...

В Ірени заплющені очі, вії тремтять щораз більше, а під закритими повіками очі наповнюються слізами. Ах, Ірена, дуже добре знає, що нема надії, вона надто розумна для того, щоб мати якусь надію, але не може подолати жалю до себе; в такі хвилини, коли вона відчуває людське співчуття, їй стає надзвичайно жаль себе самої.

— Не бійся, Мареку, — говорить вона, погладжуючи руку Марека. — Я не боюся.

Та голос її тремтить і ламається, це тремтячий і плаксивий дитячий голос, це голос дитини, яку неймовірно образили. І слізоза викочується з-під закритої повіки і стікає по худому й жовтому обличчю.

— Яка ж я, — каже Ірена, — бачиш, яка я дурна? Плачу.

Марек однією половиною свідомості жаліє Ірену, жаліє її ніжно й глибоко, але другою половиною свідомості спостерігає за своїм жalem. Це не егоїзм, а самобичування, це довгорічна звичка спостерігати за самим собою, постійний наказ вдивлятися в самого себе, виснажлива боротьба за внутрішню правдивість, яка є хворобою перечулених. Отже він спостерігає за своїм жalem і прагне знайти в ньому те, чого в ньому нема, фальшивий тон, удавання, бо самоспоглядання це — самопідозріння.

— Ти тільки плач, Ірено, поплач, слізози приносять полегкість, — говорить Марек і заспокійливо торкається Ірениної худої і прозорої руки. І гнівається на себе, що не знайшов інших слів, що знайшов лише звичайні, глухі й плоскі слова, і запідозрює себе в безсердечності.

— Ні, — каже Ірена. — Це нескінченний плач, він не приносить полегкості. Це плач без кінця, розумієш?

Ні, він не розуміє, як це можна розуміти? Цього не

можна збагнути чужим розумом, напевне, й чужим чуттям. Та й Ірена це збагнула не розумом, а почуттями, чуттям, болісно гострим чуттям приреченої, яке відкриває і те на цьому світі, що для інших приховане і незагнене. Цей плач — це ніщо інше, як високе, фальцетове квіління велетенського хору тіней, варто Ірені заплющити очі, і вона чує той плач і те квіління, і здається їй, що вона бачить тіні, і що ці тіні реальніші, ніж дзеркало, вікно, лампа, ліки. Це плач, який постійно її супроводжує, це бездонний жаль приреченого, жаль без страху, але все-таки жахливий, нескінченний.

— Ні, Марек її не розуміє. Як би він міг зрозуміти? Ірена тепер багато знає про людей, вона має тепер багато часу, думає, думає, має багато, багато тихих, самотніх годин на роздуми. Страждання й очікування кінця надає її думкам ясних обрисів, звідси, з ліжка, з якого вона вже не підвіДЕТЬСЯ, вона бачить речі і людей, як найреальніше. Тут уже кінчається всяке удавання, тут знімається й остання маска, та, яку носять і найциріші в світі здорових, щоб сковатися від самих себе. Ось Марек, він щирий, строго щирий перед собою, але й він носить останню маску, маску мудреця. Створив собі божество з власного розуму, вірить у нього побожно, схиляється перед ним і не дозволяє собі в ньому сумніватися, а якщо й боїться тієї хвилини, коли його розум виявиться бідним і нічого не вартим, то приховує цей страх сам перед собою під рятівною маскою. Ах, Мареку, який ти будеш збентежений, який порожній та безсилій, коли настане твій час!

- Мареку, Мареку...
- Я тут, Ірено. Не бійся.
- Я не боюсь. Тільки мені жаль...
- Жаль...
- Жаль всього. Тебе і себе, всіх. Усього.
- І мене?

— І тебе. Всіх.

Марек не розуміє. Як би він міг це розуміти? Його розум на мить навіть скорчить гримасу, на коротку мить, він запідозрить Ірену в сентиментальності. Але потім він соромиться того підозріння, бичує себе за нього і одночас дивиться, чи не прикидається він і в цьому бичуванні. Ірена слабко стискає руку Марека, пильно дивляється в нього, здається, що вона читає його думки.

— Ішов би ти до людей, — каже. — Ішов би ти далі від себе, розумієш? Самотньому тяжко жити. І вмирати самотньому тяжко.

- Кожний вмирає сам, — каже похмуро Марек.
- Ні, ні. Кожний вмирає в тим, кого любив.
- Це романтика.
- Ні, це правда. Треба б тобі скоритися, Мареку.
- Любити і скоритися. Як Христос?
- Це ҳолодний пророк. Хіба ти не відчуваєш, який він не по-людському ҳолодний? Став богом, щоб уникнути людських спокус. Це лицемірство.
- Як Альоша? Як Карамазов?
- Ні, він фантаст. І це вигадка.
- То як же?
- Як людина, яка знає, що буде вмирати. Як людина, яка носить у собі страх, а тому любить інших.
- Тому любить інших?
- Тому добра до інших.
- Ах, Ірено, — зітхнув за хвилину Марек, — я боюся, що все це тільки слова.
- Слова вмираючої, — сказала Ірена і строго стиснула губи в тонку, тонісінку рисочку.

Марек ще раз зітхнув, тепер він уже не тримав Ірену за руку, уникав її погляду, дивився в підлогу. Його егоїзм знову бунтувався. Він не хотів мучитись, не хотів пробудити страх, що, як він знат, є десь глибоко під звичайним життям, під звичайними думками. Не

хотів мучитись! Він мав зрозумілу відразу до страждань, будучи слабким, щоб їх переносити.

— І все-таки це тільки слова, — сказав він уперто, вирішивши не допустити до того, щоб було перейдено межу, за якою ховався страх. Тепер він трохи сердився на Ірену, сердився на неї за те, що вона вмирає і що хоче його втягнути в атмосферу вмирання, що вона хоче його примусити думати про речі, про які він не сміє думати.

— Ми не розуміємо одне одного, — сказала Ірена. Ірена знову мала заплющені очі, легке пожвавлення зникло з її обличчя, обличчя було зовсім жовтим і маленьким, як обличчя дитини.

Марек не відповідав. Мовчали.

У коротку хвилину тиші обое раптом відчули, що вони раз і назавжди відокремлені одне від одного, що вони чужі, що те, що їх з'єднувало, нікчемне проти того грізного й могутнього, що їх розділяє.

— Іди вже, Мареку. Утішив ти мене, — сказала Ірена й намагалася посміхнутися, але це була дуже сумна усмішка.

— Не втішив, — сказав Марек і відірвав погляд від підлоги. — Я знаю, що не втішив тебе, Ірено, знаю.

— Ну, іди вже, — сказала Ірена й відвернула обличчя, бо її очі знову наповнилися слізами.

Марек підвівся і оглянув кімнату. Він бачив звичайні речі — дзеркало, фіранки, крісла, нічний столик, ліки, бачив усе, що хотів бачити, а того, чого не хотів бачити, не бачив.

— Як тобі допомогти? — спитав він. Роздивлявся по кімнаті, був уже нетерплячий і думав: «Коли це скінчиться? Коли скінчаться ці тортури, цей страх перед страхом?»

Ірена мовчала. Зараз відходить усе, що колись у житті було гарним, думала вона, зараз відходить усе, що могло

бути гарним, думала вона, і було їй дуже жаль усього, і найбільше самої себе.

— Знаєш що, Мареку, — сказала Ірена слабким, благаючим і дитячим голосом, — поцілуй мене, Мареку. Поцілуй мене тут, в уста. Не боїся?

Марек боявся, але нахилився над нею і злегка доторкнувся до неї губами. Вона обняла його слабкою, худою рукою за плечі. Вуста в неї були м'які й холодні, з присмаком солі. Марекові здалося, що кволя рука, яка тримала його за плечі, намагається його втримати. Він визволився злякано й знеохочено. Рука Ірени впала якось особливо, сумно і безнадійно.

— Прощавай, Мареку, — прошепотіла Ірена, і її очі були повні сліз.

— Чому прощавай? Я ще прийду.

— Прощавай, Мареку, — прошепотіла Ірена ще раз. Вона знала, що він більше не прийде.

— До побачення, Ірено, — сказав Марек. І він відчував, що більше не прийде, але не міг у цьому признастися ні Ірені, ні самому собі.

Він торкнувся її руки. Але в Ірени очі були заплющені, і вона виглядала так, ніби вже була мертвою.

Тихо, навпиньках вийшов Марек з кімнати.

5

На одній з тихих вулиць біля плоці старости Якуба, у п'ятиповерховому прибутковому будинку, який належав архітекторові Феркодічу, прокинулася серед ночі його дочка Оліна. Прокинулась від сну. Сон був приемний, Оліна намагалася знову заснути, щоб продовжувався приемний сон, але більше не могла. Сон зник, розплився,

тихенько і невтримно щез. Куди тільки діваються ті сми, в яких туманах свідомості пропадають? Оліні було жаль гарного і приємного сну, було їй жаль, що вона нічогісінько з цього не могла пригадати. Лишилося тільки загальне почуття чогось приємного й запаморочливо солодкого; але що це було, що викликало ті почуття, того Оліна не могла збагнути. Був це він? Безперечно там був він, інакше звідки прийшло б те запаморочливо солодке почуття? Але як він виглядав? Що говорив? Ні, Оліна не могла пригадати жодної деталі, і дуже їй це було неприємно.

Через рідкі фіранки проникало до невеликої кімнати відбите світло прожекторів. У тому миготливому світлі вся кімната була зовсім біла й ніжна. На стелі ворушилися дивні тіні, то були спотворені гілки берези під вікном. Оліна дивилася на миготливі тіні, вона знала їх, п'ять років жила вона з березою і з усіма її змінами. Але тепер відразу тіні здалися їй іншими, таємничими, це були хвилі і хвильки, що плинули нечутно й спокійно, це була тиха, надземна течія, що несла її повільно, але нестримно. Куди вона пливе? Куди її несе беззвучна і таємнича течія? До радощів, чи до жалю? Так, так, до радості, до безмірної, безмежної радості, бо Оліна вродлива, має дев'ятнадцять років, і на кінці течії не може бути нічого, лише страшенно багато радості. Будуть там Він і радість. Він буде там, на кінці течії, буде там стояти й чекати на неї, і вона до цього припліве серед хвильок і скаже йому, — але що йому скаже?

Оліна спинилася у мріях, питання здалося їй дуже важливим і майже нерозв'язним. Що вона скаже йому, що, тільки йому скаже? І таємничі, беззвукні хвидльки відразу були вже не хвильками, а тінями берези, знайомими й реальними, та й питання вже не було зв'язане з мріями, стало реальним і реально настирливим. Що вона йому скаже, що тільки йому скаже? Він приайде

завтра або післязавтра, через три, через чотири дні, прийде, як завжди приходить, великий, прекрасний і байдужий. Поцілує мамі руку ніжно й шанобливо, мама — його далека родичка; і він її за щось поважає, чого Оліна не може збагнути. Що є в мамі такого, за що він може її поважати? Мама добра, але нецікава, нудна, не знає навіть найцікавіших фільмів, не розуміється в спорті, тиха, покірна і цілими днями читає. А потім він мовчки вислухує батька, батькові турботи, яких дуже багато, слухає і зневажає те, що слухає, а може, й самого себе за те, що слухає таке базікання, принаймні так думає Оліна. А на ній він навіть не погляне, а коли й погляне, то тільки швидко промайне поглядом, не спиниться, ніби не бачить нічого цікавого. Одного разу вони зіткнулися в дверях, вона бігла на баскетбол, а він входив. Тоді він її помітив, вона відчуvalа, як потонула в його очах, але наступної миті він якось злякано (злякано?) потупив очі. Сказав їй: «Ідете, Олю?» А вона йому відповіла: «Так, у мене баскетбол». І це було все. З того часу він уникає дивитись на неї, Оліна відчуває, що він боїться на неї поглянути, і відчуває за тим усім щось таке, що сповнює її таємничої надії. «Але що я йому скажу? Що тільки я йому скажу?» Оліна перебирає безліч слів, які читала в романах, які чула у фільмах, це дуже багато слів, подібних одне до одного так, що їх навіть не можна розрізнати, але жодне з них не таке піднесене й красиве, яким би мало бути. Вона перебирає слова, які чула й говорила в своєму колишньому житті, в колишніх коханнях, в студентських коханнях, легких, немов вітерець; але ті слова здаються їй тепер дурними і майже образливими.

«Що я йому скажу, ну, що я йому скажу?» — Оліна знає, що не скаже йому нічого, що знову йому нічого не скаже, але в шуканні слів така насолода, така прекрасна й болісна насолода!

Потім Оліна швидко встає, нетерпляче підходить до дзеркала в кутку. Вона боса, у вільній піжамі, дивиться в дзеркало й нетерпляче, немилосердно розчісується. Чудове, майже біле довге волосся піддається й потріскує, в ньому приховане життя, це самостійна стихія, що хвилюється, потріскує, опирається і піддається. Зачіска проста, модна і рафіновано проста, така, яку носить геройня цих часів Аліда Валлі, і Оліна шкодує, що в неї не чорне волосся, як у її героїні. «Яка ж я гарна», — думає вона закохано, і не мусить навіть дивитися на миготливе відображення в дзеркалі. Знає, що вона гарна, знає про це, і це її дуже тешить, підносить, це одна з її найбільших життєвих радощів. Оліна пожинає в житті лише радощі: вона багата, батько її багатий; вона гарна, молода, закохана в себе і в життя, і це здоровा любов молодого хижака, який чекає на багату поживу. Вона тішиться, вона сп'яніла від здоров'я, краси, пришвидшеного руху, вона оточена захопленням хлопців і чоловіків, захопленням, яке її пестить і радісно непокоїть. Але чому й не його, чому саме його тут нема? Ах, все налагодиться, все буде так, як слід. Не може бути інакше, Оліна переконана, що мусить прийти те, на що вона так дуже чекає і чого лише трішки, зовсім трохи боїться. Оліна стоїть перед дзеркалом, примрежує очі і не думає про те, прийде воно, чи не прийде, вона мріє про те, як це буде? Як це станеться? Які це будуть слова, які рухи, дотики, думки? Ні, слів їй уже не досить, слів їй уже мало, зараз вона думає (думає? мріє чуттям) про дотики вуст і рук, і всього тіла, зараз зовсім зажмурила очі, пірнає в уявні обійми, її обіймає уява, все тіло в неї поринає і тремтить. Ах, який сильний і прекрасний. Кільця каштанового волосся, ніби відлигі з металу, і все-таки оксамитово м'які, а на широких грудях такі самі каштанові волосинки, дуже тонкі й дуже ніжні. Оліна перериває свій тілесний сон, заспокоюється,

але потім знову поривається до нього і знову її тіло обливають тисячі дотиків, це така чудесна й хвилююча гра! Це солодка гра, найвища насолода, бо вона ще тільки чекає на втілення, бо вона розквітає ще тільки в уяві і не обмежена дійсністю.

Вона затремтіла від холоду. «Ах, яка я дурненька і смішна, застуджусь і ходитиму з червоним носом. Ото гарно — біле волосся й червоний ніс, на блондинках усе видно, кожна цяточка для них небезпечна, а я ходитиму з червоним носом!» Та вона не лягає, ні, нехтує загрозою червоного носа, хоче повторити їй продовжити те, що за мить перед тим хвилювало її тіло, зажмурює очі, але ніщо вже не вертається. Слухняно виринають уявні образи, але вони холодні, нейтральні, не торкаються почуттів. Оліна відразу стає сердитою, тепер уже серйозно думає про перестуду і червоний ніс, але все ще не йде спати, ще відсуває фіранку й дивиться на вулицю, немов чогось чекає від неї. Чого може Оліна чекати від вулиці? Вулиця порожня й німа, щепочутъ на ній краплі дощу. Останні вперті листки берези тримтять від холоду й самотності.

Але ось, ось, так, це кроки самотнього пішохода. Так, це кроки самотньої людини поквапливо тупотять по тихій вулиці й по шепоту дощу і наближаються! Це божевільна думка, це не може бути він, але хіба велике прагнення не може викликати найбожевільніші уявлення? Оліна сковалася за фіранку і звідти чатує на звук, усе її тіло напружилося і завмерло в очікуванні. А тепер, так, тепер кроки спиняються під вікном, якраз під її вікном, і Оліна задихається від напруження. Вона кладе руки собі на груди і, крім задушливого відчуття, до її свідомості закрадається одна лукава думка: «Як би то було чудово, — нашпітує ця спокуслива думка, — коли б він мене ось так побачив, як би це було чудово, немов у романі або у фільмі».

Чоловік під вікном чхнув і промямлив собі щось під ніс, Оліна відсунула фіранку і повернулася до дійсності. Ні, ні, це не він, як би це міг бути він? Це тільки Валер, підпилій Валер чхає й шукає ключа від брами по усіх кишенах. Оліна зараз гнівається на Валера, вважає його причиною свого обману, гнівається, тому що Валер — це тільки Валер, а не той, на кого вона чекала.

Вона виглядає з-за відхиленої фіранки і зловтішно спостерігає, як підпилій Валер шукає ключів, як він вивертає кишені плаща, але ключів знайти не може. Потім Валер перестає шукати, дуже сильно й сп'яніло замислюється, потирає чоло рукою і знову чхає. А Оліна вже не дивиться на нього зловтішно, їй спало на думку, що Валер міг бути з ним, що, може, він має від нього якесь доручення, папірець з кількома словами. Вона накидає халат, взуває пантофлі, іде відчинити Валерові.

Валер чхає їй просто в обличчя, весело посміхається до неї і каже: «Це ти, Олько, оце здорово, що це ти тут!» — «Пст, тихо», — говорить Оліна, і Валер також говорить: «Пст, тихо», — і вони тихо крадуться до передпокою. Оліна скидає з нього мокрий плащ і шепче йому: «Де ти був, Валер? Де ти був?» — А Валер відповідає сп'яніло і з дурнуватою усмішкою: «Був», — але не договорює, бо чхає.

— Ти був з ним? — питает Оліна.

— З ним? — питает і Валер і не розуміючи посміхається. — А хто це той він?

— Він, — каже нетерпляче Оліна. — Ти не знаєш, хто б це міг бути?

— Розумію, — говорить Валер і сп'яніло шкірить зуби. — Оце здорово: він — це він:

— Ти був з ним?

— Якщо це він, то я був з ним:

— А він що?

— Він... нічого.

Валер роззуваеться, щоб тихенько прошмигнути біля дядькової кімнати; скаче на одній нозі, а потім для певності сідає. Тепер Оліна бачить, що він надто п'яний, що з ним нема про що говорити, і гнівається на нього, і гнівається на себе, що з ним зв'язалася.

— Фе, — каже Оліна прикро. — Фе, Валер, ти п'яний, як телятко.

— Оце здорово, — осміхається Валер і чхає.

Оліна повертається до своєї кімнати, швидко і злісно скидає халат і пантофлі. Корчиться під периною, вона мала, малесенька й обдурана. «Боже мій, яка ж я дурна, що зі мною діється? Яка ж я дурна, яка нещасна, ох, яка нещасна!» Вона старається думати про часи, коли ще не була закохана, коли не кохання володіло нею, а вона володіла ним, про скороминуці студентські любоші, про забави, в яких вона випробовувала свою силу і які не приносили їй нічого, крім задоволення власною вродою, перевагою, якою вона її наділяє. «Ах, як мені тоді було добре, — думає Оліна, — як мені було легко й вільно і як мені тепер тяжко!» В цю хвилину Оліна жаліє себе, їй на допомогу не приходить звичайна самовпевненість, вона навіть не кличе її, тому що це солодкий жаль, коли ми жаліємо з таємною надією, що жаліємо без потреби.

Оліна засинає, і в напівсні їй здається, що за вікном щось горить, що запалало небо, що воно тихо здригнулось. від багатьох визивних звуків; але все це їй уже не здається реальним, воно з'являється до неї крізь пелену сновидінь, вона ще встигає подумати, що справді десь горить, і засинає.

Що сталося? Темними вулицями несуться пожежні машини, а небо на півдні загорілося. Марек стоїть перед старим будинком на Шондорфській вулиці, тримає в руках великий ключ від брами і якусь мить не може збагнути, що робиться. Так, ніч прокинулася, її перестерігаюче хвилюють сирени і гуркіт ошалілих пожежних машин, які мчать, а десь внизу, біля Дунаю, горить, ще велика пожежа, вона освітлює половину неба. Марек стомлений, але щось його примушує йти за голосами сирен, туди, де світиться небо, в пошуках зовнішнього збудження, яке б його заспокоїло і дало змогу забутися. Що завгодно зараз буде ліпше, ніж бути на самоті з савмим собою. Марек кладе ключ в кишеню, тісніше закутується в мокрий плащ і прямує вниз вулицею.

Капітана звук сирен збудив від первого сну. Звук був дуже віддалений і слабкий, але капітан, має дуже добрий слух саме до звуку сирен, це звук, який він сприймає найкраще з усього величезного світу звуків. Він прокинувся, і відразу ж, у момент пробудження збагнув, що це не його сирени, що це не сирени повітряної тривоги. В маленьке віконце дуже неясно пробивалась затрава. «Десь горить, — подумав капітан, десь горить, що ж це?» Щоб він проспав наліт і бомбардування? Ні, цього не могло бути. Ніколи ще з ним так не було, на літаки він мав особливe чуття, чув їх, вірніше, відчував у повітрі ще задовго до того, як оголошували тривогу. «Це якась інша пожежа», — подумав він заспокоєно і хотів устати, але торкнувся гарячого голого тіла жінки, яка лежала біля нього, в ту ж мить усе пригадав і не встав. Він торкнувся гарячого тіла і вже не віднімав руки, шукав груди і соски грудей. «Емо, Емко, — зашептів капітан, — ти спиш?» Ема напівпрокинулась: «Що

таке?» — запитала вона, і їй здалося, що вона зовсім не спала, що все продовжується звідти, де зупинилося. «Горить, десь горить», — сказав капітан Лабуда, але не забрав руки з грудей дівчини. «Нехай горить», — сказала Ема, вже остаточно прокинувшись, і міцно притиснулась до нього.

Чоловік з оксамитовим голосом, Іренин чоловік, обережно закриває вікно і, полегшено зітхаючи, відгороджується від небезпечного зовнішнього світу. «Що таке? — питает Іrena, — що там койтесь?» — «Ти не спиш, — каже чоловік з оксамитовим голосом, — я думав, що ти спиш». — «Що там койтесь?» — «Нічого, — каже чоловік, — десь горить. Це далеко, внизу біля Дунаю, схоже, що Зимова пристань», — каже чоловік. «Був наліт? Я не чула». — «Ні, це не був наліт, — говорить чоловік з оксамитовим голосом, — це щось інше, що якийсь інший вогонь». — «Саботаж?» — «Може й саботаж», — каже чоловік і ще хвилину злісно щось бурмоче. Ірену вогонь не цікавить, вогонь там, у іншому світі, а в її світі холодно й мертві, і ніщо не в силі його розігріти, навіть найбільший вогонь нічого не значить для її світу. Так, світ божевільний, а тому він горить і перетворюється на попіл, але це нічого не значить для її світу, це лише рамка, підхожа рамка, в якій умирає її світ. «Ти не можеш спати?» — питает її чоловік з оксамитовим голосом, але Іrena притихла, не відповідає, бо знає, що в оксамитовому голосі турботливість фальшива, що оксамитовий чоловік фальшивий в цілому. «Ні, я не можу спати, — сказала б вона йому, коли б це мало сенс, — не можу ані спати, ані не спати, ані жити, ані померти».

У гарно обставленій кімнаті на Паненській вулиці сидить аптекар, він нервово погладжує вусики й пише вірш. Пише на старовинному, важкому письмовому столі, подарованому йому вдовою Ашеншванднеровою, його

хазайкою, жінкою, що марнувала своє майно, купуючи радищі для свого в'янучого тіла. Прізвище аптекаря Шернер, Августин Шернер, і він вирішив, що доб'ється слави під власним іменем, воно здається йому досить благородним і найбільш підходящим для часів, за яких він живе. Він пише великими друкованими літерами на ніжному поштовому папері. І думає не про вірші, які пише, він весь зосереджується на тому, щоб викликати в уявленні друковані вірші, бачить ясно, як повинні шикуватися рядки, бачить і блиск паперу, відчуває запах друкарської фарби: цей запах його п'янить, в ньому таяться визнання і слава. Можна сказати, що Августин Шернер, в повному розумінні цього слова, людина щещасна: мрії про славу убивають у нього в зародку будь-яку можливість слави. Щойно візьметься він писати, з нього негайно вискають мрії про славу, переганяють одну одну, смачать шалено і нестримно й перешкоджають йому працювати. От і тепер він написав тільки чотири рядки і безнадійно спинився, наштовхнувшись на густу завісу слів про друкування, визнання, славу. Зате вірші йому подобаються. Це досить модерні вірші, не замадро модерні, щоб не могли подумати, ніби він належить до підозрілих поетів-радикалів, але досить модерні для того, щоб і вони з ним рахувалися.

хаос родиться з хаосу і тікає на стіни туманів.
небезпека небезпека
за нею тягнеться дика темна ніч
всюди шум всюди шум

Аптекар Шернер читає вірші, читає їх спочатку голосом, потім їх шепоче, заплющивши очі; в ту мить йому здається, що на нього нахлинуло безліч звуків, що весь простір заповнили звуки, і що ними лише треба опанувати, на якусь мить опанувати, і він, Августин Шернер,

буде найщасливішою людиною в світі, найбільшим поетом. Але світ уявних звуків ралтом розпадається, його вже нема, є тут лише стіл і лампа із зеленим абажуром, затемнене вікно, а через затемнене вікно проникають до кімнати цілком реальні й застережливі звуки сирен. Аптекар Шернер сердито гасить настільну лампу і відчиняє вікно; дощ відчувається, але його не чути: все заповнюють звуки сирен.

У ту саму хвилину більшість мешканців міста спить. Деякі з них прокидаються, через якусь мить страху з полегкістю переконуються, що це не повітряна тривога, зітхают і ще глибше закутуються в перини. У Штельцера, в підвалах Ліги, Карлтону, Савойки і Благу не чути нічого, там чути останні звуки скрипок, останні п'яні вигуки; скатерті, облиті вином, попільнички, повні недікурків: згасаюча забава в згасаючому світі. На Дорн-каплі і на Цегляному полі сплять робітники, іхні жінки і іхні діти голодним і неспокійним сном. Сплять будинки й вулиці, сплять виноградники й кладовища, видихаючи запах гниючих хризантем.

Містом пройшла хвиля страху, але зараз воно знову байдуже, живе собі, дихає і бачить сни під старими й новими дахами; місто на Дунаї, місто в середній Європі обернулося спіною до війни і не хоче її бачити. Воно не хоче бачити того, що неодмінно мусить бачити, не хоче думати про смерть і про вмирання, живе життям комахи, приліпленої до землі. Воно дихає обережно і затаєно, заглушує свій таємний страх і молиться заступникам на землі і на небі. Запродалося, щоб не мусити боятися, продалося за життя комашні; вночі воно корчится, робиться меншим, воно хотіло б закопатися в землю, мов черв'як; а вдень місто голосно кричить і видзвонює, викидає руки в привітанні і маніфестує, прокидається самостійним, а насправді є огидно нахабним, бо знає, що треба перекричати страх. Але звідкись

здалеку, зі східних степів, проникають до байдужого міста слова військової пісні, такі знайомі й давні слова: такі правдиві й сумні слова дивних солдатів, які не хотіть боротися за місто, що продалося. І ця смутна військова пісня дивних солдатів пробивається в тихі ночі байдужого міста і наповнює його жахом, проникає і в гучний крик дня, стикається зі словами з трибун і забарвлює їх кров'ю.

Яке лицемірне це місто! Удає, ніби його не стосується загальний злочин, ніби на нього не чекає загальна кара. Воно удає з себе веселе й невимушнене, спокійне, й домашнє: це єдине місто в Європі, яке має такий вигляд, ніби воно взуте у пантофлі. І все тут неправда: і веселоці, і спокій, і домашній характер; це місто чужке, відчувається саме від себе і все в ньому удаване, а справжнє його обличчя — це обличчя жаху.

Вогонь був велетенський і все розростався. Горіли склади в Зимовій пристані, горів товар, підготовлений для Відня, з тріском вибухали бляшані бочки з рафінованою олією, дим утворював над полум'ям важку чорну корону. В миготливому світлі вогню бігали, здавалося, втративши голову, пожежники, тонкі струмені води з насосів були до смішного без силі, десь посеред вогню щось тріщало, громіло й задувалося, немовби розверзлася земля і кидала довго стримуваною злістю.

Марек зіщулився під покрівлю якогось сараю чи складу, він відчував навколо себе тіні людей, але сприймав їх тільки якось кінчиками чуттів, всю увагу привертав вогонь. Так, так, це сердитий вогонь, це прекрасно сердитий вогонь, це могутня, сердита стихія, це прекрасний вогонь, в якому вибухає помста землі, це відповідь змушеній землі на брехню, яка топче її, на злочини, на

піднесені руки. Марек сповнений якогось позитивного ставлення до вогню, він співчуває йому, вогонь — це його брат і сподвижник, він тремтить від страху, коли йому здається, що вогонь вгамовується, а коли знову загримить, забушує, забушує з ним і Марек, в грудях він відчуває тепло від насолоди перемогою і помстою. Лише горй, розгорайся, бушуй і ковтай, проковтни це нечисте місто, це місто зрадників, лицемірів і ворогів! Вогонь, так, вогонь потрібен зараз передусім, треба виналювати, нищити, знищити все від основ і від коріння, щоб нащадки не могли знайти ані сліду від ганьби, якою вкрили Мареків народ зрадники.

Вогонь усе ще прекрасний і грізний, зараз він досягнув найвищої точки, але відчувається вже, що він спинувся, що вже проковтнув усе і що тепер почне ковтати самого себе. Марек стискає кулаки, — ще, ще, вогнику, забушуй, підскоч угору, наповни одних страхом, а інших відвагою, але вогонь уже заспокоюється, він перетравив усе і тепер втіряється до власного тіла. Марек відвертається від вогню, неначе б вогонь його обдурив і образив; це лише звичайний підлій вогонь, згорів склад і тільки. Він відвертається від вогню і тепер сприймає світ навколо себе, тіні людей рухаються і говорять.

— Чудовий вогник... Як горить — справжній фейерверк...

— Аяюже, фейерверк! Дурень! Який це фейерверк?

— Ну, так не фейерверк. Але вогник чудовий;

— Чудовий.

Марек отглядається на голоси, але бачить лише дві тіні, які зіщулилися під дахом так само, як він; п'ятьма навколо світла від вогню густа, як смола. Менша тінь рухається, ритмічно похітується, напевне тупцює замерзлими ногами. Потім схиляється до більшої і поштиво, довірливим голосом запитує:

- Що ти думаєш, як це сталося?
- Нічого не думаю.
- Підпалили, га?
- Тихо, замовчи!
- Саботаж, га?
- Дурню, перестань!

Більша тінь робить рукою такий рух, ніби хоче меншій затулити рота. Якраз в цей момент вогонь підскакує, це передостанній спалах, він присвічує до обличчя більшого з чоловіків. Марек впізнає його в ту ж секунду, але чоловік, здається, його не впізнав, Марекове обличчя лишалося в тіні, чоловік помітив тільки те, що привернув до себе увагу. Після короткого спалаху п'ятма стає ще чорнішою, і Марек скоріше відчуває, ніж бачить, як чоловік у ній зникає, і йде за ним.

Чоловік помітив, що за ним хтось слідкує, круто повернув за ріг і почав петляти темними вулицями. Але Марек тримався звуку, вулиці були порожні, і самотній звук кроків вів дуже точно. Нарешті, на Дунайській він наблизився до чоловіка на кілька кроків.

— Янку! Янку!

Чоловік зупинився, притиснувся спиною до стіни, а руку тримав у кишені півпальта. Марек тепер наблизився нерішуче, — а що, як він помилився? Ні, це він, безпечно це він, Марек не міг помилитися, чуття йому говорило, що це він. «Янко Крап!» — гукнув Марек, наблизившись на кілька кроків.

— Тихо, ради бога, тихіше! — мовив той благально й погрозливо, трохи шепелявлячи.

Так, це він, це Янко Крап. Марек тепер бачить його вже ясно, це він, його не ввели в оману ані вуси, смішні і немов приkleені, ані шрам, що навхрест перетинає усю праву щоку, це він, Янко Крап, друг Марекової юності, свідок, компаньйон, приятель.

— Янку! — сказав Марек і простягнув до нього руку.

— Тьфу, як ти мене налякав! — сказав Янко Крап. Тепер він впізнав Марека, але його тіло все ще було напружене, рука в кишенні півпалта усе ще судорожно стискала револьвер.

— Ну, і налякав же ти мене! — сказав Янко Крап ще раз і звільнив пальці, що стискали револьвер, відчуваючи, як у нього тримтить рука, як тримтять коліна і все тіло.

— Оце добре привітання, — сказав Марек. — Добре ти мене вітаєш через стільки років. — Марек був трохи ображений. В ту секунду, коли він впізнав Янка Крапа, в ньому прокинулось давнє почуття, міцне і ясне почуття дружби, велике, справжнє почуття, яке буває лише в непоправних самітників.

— Ну, ходи, — сказав Янко Крап м'якше і розставив руки. Обнялися. Потім ішли темними вулицями, раз у раз дотикаючись плечима, і Марекові здавалося, що час повернув назад, що йому вісімнадцять років і він іде з Янком польовою дорогою; ніч, світ незбагнений і прекрасний; а вони мовчать і розуміють один одного, а потім розмовляють наївно й відважно про незбагнений світ!

Але Янко Крап не думає про юність і про польову дорогу, він гостро і насторожено сприймає світ навколо себе; знає, що йде ворожими вулицями, ворожим містом, а Марек, що він знає про Марека? Марек був добрим хлопцем, другом, яких він не мав ні до того, ні після того, захальним і трохи дивним другом, але це було давно, давно, п'ять років — це дуже багато в ці часи перетворень. Вони мовчать так, як мовчать люди, що були близькими і зустрілися після довгої розлуки, і обмажують у пітьмі один одного тими невидимими шупальцями, які існують поза свідомістю і над нею. Потім Янко Крап зупиняється й запитує, куди вони йдуть, куди він його тягне?

«Ходімо до мене, — заохочує його Марек, — ходімо до мене, адже ми не можемо так просто розійтися, коли вже ми зустрілися. П'ять років! Подумай, Янку, п'ять років!»

Марекова кімната дивна, довга й вузька, перероблена з коридора і виглядає, неначе склад старих меблів, холодна й непривітна, і трохи таємнича, запорошена лампочка без листри не може освітити всіх кутків довгої кімнати. Вони сидять на старому, витертому і розхитаному дивані, закутавшись у ковдри. Янко Крап оглядається по кімнаті, а правий бік обличчя, розрізаний глибоким шрамом, неначе гримасить. Спиняє погляд на столі, захаращеному книжками, бачить Достоєвського, Гамсуну, і тепер посміхається і лівим боком обличчя, справді посміхається.

— Усе ще шукаеш бога, Мареку?

— Шукаю себе, Янку.

— Правда? Себе?

— Правда. Чому ти думаєш, що *не* правда?

— Тому, що це лише відмовка. Себе шукаю, ага, по-дивіться, який я розумний і складний, інші шукають щастя й багатства, і ще бозна-чого, а я шукаю себе. Хіба я не гідний подиву, га? Навколо мене руйнується світ, біда по світу розповзається, немов пліснява, але я нічого не бачу, я шукаю себе, га?

— Бачу, — каже Марек ображено. — Чому б я не бачив? Маю очі і бачу.

— А далі що?

— А далі що?

Янко Крап підвівся, він уже не посміхався, був серйозний і похмурий, ходив, закутаний у ковдру, а потім спинився перед Мареком, дивився кудись через його голову і промовив, не підвищуючи голосу:

— Далі це означає, що ти отидний і паразит!

— Янку!

— Огидний і паразит, це так і є насправді. Живеш за рахунок розкладу світу. Ти радий, якщо тобі дозволяють паразитувати. Дивак, знаємо ми таких диваків. Ти радий,* що тобі дозволяють дивитися, як вбивають людей.

— Але що мені до того? — Марек теж схопився з дивана, диван заскрипів, видавши неприємний, дисонансовий звук. Ковдра сковзнула йому до ніг, окуляри виблискували, він говорив швидко, заїкаючись, видно було, що говорить речі, давно обмірковані, йому самому добре відомі і для нього самого сумнівні. Тому він підвищував голос, хвилювався, жваво жестикулював.

— Що мені до того? Неначе це вперше, що людство надягає на голе тіло звірячу шкуру і бере дрюка в руки! Бий його, забий його! За віру, за гроб Христовий, за вітчизну, за народ, за Леніна, за цісаря-пана, бий його, забий його, він має іншу вітчизну, іншу віру, іншого цісаря-пана. Людині набридає культура, сонливість солодкого спокою, вона бере дрюка, реве і вбиває. Убивство людини? Якої людини? Звір перегризає горло звіреві. Забаглося йому крові. Це одвічна потреба, стара звичка й необхідність . . .

— Первірдний гріх.

— Первірдний гріх, якщо хочеш. А що мені до того? Я збережу свою індивідуальність, а хочу лишитися неоскверненим і чистим. Це єдине, що я можу робити, зберегти себе, зберегти думку.

— Насіння майбутнього.

— Так, не смійся, саме насіння майбутнього. Людство потребуватиме чистоту думки, коли закине дрюка.

— Це ліжше маска для egoїзму. Маска дірязва. Це лише мудрість паразита.

— Ти не розумієш мене.

— Розумію тебе, Мареку. Я тебе добре зрозумів.

Замовкли. У тиші чути, як скребуться миші в темних кутках кімнати. Одна побігла аж до світла і дивиться зачудовано на Марека, немовби запитує: «А хто цей другий? А чому так кричать?» Марек знову сів, сидить пригнічений і стомлений, тепер, коли він усе сказав, у ньому неначе утворився порожній простір, і порожній простір заповнюють сумніви в тому, що він сказав і, у що хоче вірити. «Боже мій, завжди ці сумніви, завжди ці сумніви в самому собі, коли тому буде кінець?»

— Лягаймо, Янку, давай спати, Янку, — говорить він, — ранок покаже.

Потім вони лежать тісно один біля одного на широкому ліжку, і Марек, заплющивши очі, викликає спогади. Один особливо дорогий його серцю: на скелі горить вогнище, верхів'я смерек торкаються їхніх ніг, а з темряви біля вогню пошепки приходять давні повісті про розбійників. Янко Крап грає на скрипці, це дика мелодія, він стоїть на скелі, вогонь малює на його обличчі грізні тіні, а він грає дику, ніколи й ніким не створену мелодію, є в ній вигуки замучених, є в ній їхні муки і їхня впертість. Багато разів хотів Марек почути цю мелодію, але Янко Крап ніколи більше не міг її заграти, мелодія вмерла разом з вогнищем, зі скелею і з шепотом смерекових верховіть.

- На скрипці ще граєш? — запитує Марек.
- Ні. Тепер не час.
- А з марксизмом, як ти з марксизмом? Ще борешся?
- Ні, вже не борюсь.
- Переміг здоровий глузд?
- Що таке «здоровий глузд»?
- Так ти повірив?
- Повірив.
- Пам'ятаєш, як ти насміхався з віри? Ніби це милиця слабких?

— Пам'ятаю. А що? Тоді були інші часи. Тепер настали такі часи, коли в щось треба вірити.

— Просто: і віра твоя тебе спасе?

— Чому — спасе? Тепер нема часу для досліджень. Досліджувати будемо потім, розумієш, після цього всього. Потім будемо мати час на дослідження і на сумніви, але зараз треба вірити.

Янко Крап позіхнув, позіхнув навмисне, хотів показати, що розмова його вже не цікавить. Він уже давно недовіряв таким розмовам, знов, що вони даремні й марні. З багатьох слів, які блукали світом, він вибрав ті, які йому найбільше імпонували, тобто ті, що найбільше підтримували його вроджену склонність діяти. Система, яку він для себе створив, система міцна й строга, існувала лише для того, щоб підтримувати його в дії, щоб примушувати його діяти і щоб охороняла його від усього, що йому могло перешкоджати діяти. Він не сприймав таке спрощення, як збіднення: навпаки, тільки тепер він відчував, що живе повною мірою.

Але Марек, Марекові було жаль, що Янко Крап позіхає і не хоче більше розмовляти. Тепер Янко Крап уже тільки трохи нагадував йому колишнього Янка Крапа. Новий Янко Крап мав смішні світлі вуси, що виглядали, мов приkleєні, мав глибокий червоний шрам через усю праву щоку, і було видно, що він певний себе, що його становище у світі міцне. А Марек зустрічав так мало людей, які почували б, що їхнє становище у світі міцне! Так би йому хотілося позбутись відразу і остаточно всіх неясностей, тієї повільної муки, і йти кудесь, іти поруч Янка Крапа, з його певністю і з його стійкістю. Марек зітхав і перевертався на ліжку. Потім наважився.

— Янку!

— Ну?

— Ти... в підпіллі?

Тихо. Потім озвався голос Янка, нерішучий і непевний,

— Ні! Ні! Чого це тобі спало на думку?

І Марек зрозумів з нерішучого й непевного голосу, що Янко Крап його обманює, що він йому недовіряє. Що він йому недовіряє!

7

Янко Крап прекинувся і за багаторічною звичкою негайно поглянув на стрілки ручного годинника, що світилися. Пів на дев'яту, він мусив поспішати. У кімнаті було темно. Він обережно встав, зняв світломаскування. За вікном стояв сірий, каламутний, заспаний ранок. На вузькому, брудному подвір'ї сіявся дощ; у вікна було видно тільки стіну протилежного будинку, вогку від дощу, стару й обшарпану. Янко Крап зітхнув: треба якнайшвидше вибратися з цього міста. Все йому тут було противним: вулиці, будинки, люди, все йому було незнайомим і неприємним; він задихався, не міг вільно дихати, немовби і повітря тут було іншим, важчим.

Надіваючи пальто, він задивився на Марека. Бліде, вузьке обличчя з високим чолом було зараз, без окулярів, по-дитячому безсиле, гострий, тонкий ніс ще більше підкреслював цю безсилість, майже хворобливу. Так, Янко Крап впізнав це обличчя, це було давно знайоме обличчя його друга, нічого в ньому не змінилося, тільки в куточках вуст з'явилися ознаки дрібних зморшок, неначе там, в куточках вуст, зосереджувався гіркий досвід підлітка. Йому стало жаль Марека, давнього друга, він пригадав нічну розмову й запитав сам себе: чи не образив він його? Швидко нашкрябав на аркушкові з блокнота кілька слів: «Мешкаю в гуртожитку. Шукай мене під ім'ям Кршнак». Аркушик він поклав на купу

книжок, але в дверях спинився, повернувся і, намагаючись не дивитись на сплячого Марека, взяв аркушік і засунув його в кишеню. «Легше переносити почуття провини перед другом, аніж наслідки від нерозуму», — подумав він і холодно посміхнувся над своєю розчуленістю, над своїм жалем. Тихо пройшов через кухню, на дивані в найдальшому куті хтось лежав. Двері на кухні не відчинилися. Він нетерпляче затряс їх.

— Гачок, — сказав грубий жіночий голос. Жінка на дивані навіть не поворухнулась.

— Дякую, — сказав Янко Крап. Відповіді не дістав. Відчинив двері і вийшов на подвір'я, зіткнув, неначе вийшов з в'язниці.

На вулиці був звичайний ранковий рух. На розі Шондорфської і Поштової стояли чоловік в мундирі FS і жінка в товстих зелених шкарпетках до колін, вони бряжчали копилкою з гострими літерами WHW і по-грозливо просили: «Bitte, eine kleine Spende», літери на копилці, їхнє жебрання і їхні рухи, — все було грубе і в усьому була прихованна погроза. Люди їх далеко обходили, дехто навмисне йшов повз жебраючих і удавав, що не чує настирливого брязкуту копилки, а дехто ехидно давав олов'яну корону й думав: «Капає вам зашию, га?» Янко Крап перейшов Поштову, спинився на хвилину перед Асою і слухав чоловіка, що продавав якісь чудодійні трави. Чоловік викрикував хрипким голосом беззмістовні слова: «Флорес токарес»; вигукав «Будете, наче без нервів», — безглуздо пропонував свої безглузді трави, і люди купували дикі трави, трави йшли нароздхват, тому що люди вже давно звикли до всього безглуздого й божевільного, все божевільне та безглузде в божевільному та безглуздому світі здавалося їм якнайприроднішим. За п'ять хвилин перед дев'ятою Янко Крап уже сидів у кав'яrnі, закрившись газетою і позираючи на вхідні двері. У кав'яrnі шелестіли газети і слабко

пахнуло цикорієм. За роговим столом, звалившись на заллятий мармур, хропіли, мабуть, після нічної гулянки, двоє розпатланих юнаків. Сильно розмальованка, повія сиділа, застигло випрямившись, у змоклому плащі, і в неї від утоми опускалися повіки. Четверо літніх панів пили білу каву, говорили неголосно, але з їхніх облич будо видно, що вони запально сперечаються: поспікували. Пройшов високий, ставаний офіціант і з цікавістю поглянув на червоний шрам Янка Крапа. Через кілька столів, навпроти Янка Крапа, сидів чоловік у зеленій сорочці, з дуже широкою краваткою, нудьгуючи дивився у велике вікно на жваву вулицю. «Це шпик, — подумав собі Янко Крап, — на відстані тхне від нього шпигунським ремеслом». Янко Крап замовив собі каву й чекав. Він був нетерплячий, відклав газету і нервово барабанив по мармуровій поверхні стола. Нерви? Янко Крап пригадав собі чоловіка з травами. «Будете, наче без нервів», — кричав той чоловік, і тепер він зрозумів, що чоловік пропонував трави, які повинні були заспокоювати роздратовані нерви. Посміхнувся сам собі: справді, не так уже й безглуздо продавати в ці часи трави, які мають лікувати нервові хвороби, це зовсім не безглуздо, це цілком добра торгівля. Люди заробляють, як можуть; війна, отже заробляють на війні, на неполадках, які викликала війна в організмі суспільства. Багато хто живе за рахунок цих неполадок: селяни, які незаконно продають відгодованих свиней, ремісники, які незаконно дістають тканини й шкіру, торговці, «аризатори»*, кустари, що роблять мило, урядовці, які беруть хабарі, і гардисти, які просто крадуть, — всі живуть за рахунок війни; суспільство паразитує, живе з крові, що розливается на побоїщах.

* «Аризация» — експропріація єврейського майна.

Проходом поміж столиками іде чоловік із сяючою лисиною ща маківці, він низький, округлий, верткий, його маленькі очиці допитливо бігають по кав'яні, в руці він тримає великий портфель і всім своїм виглядом нагадує торгового агента. Спиняється поглядом на Янкові Крапові і приступає до його стола.

— Маю честь говорити з паном Каменіком?

— Мене звуть Крішнак.

Чоловічок задоволено киває головою, потирає руки й сідає навпроти Янка Крапа.

— Заграємо в шахи?

— Я не граю в шахи.

— Це нічого, треба зіграти в шахи.

Чоловік весело посміхається, клацає пальцями, аж луна йде по тихій кав'яні, і гучно замовляє каву й шахи. Янко Крап обурено дивиться на нього, йому не хочеться вірити, що цей розв'язний торговий агент — той, на кого він чекає. Чоловічок бачить, яке справляє враження, але не зважає на це, посміхається весело й самовпевнено. Потім близько нахиляється до Янка Крапа.

— Це нічого, — каже він. — Чим помітніший, тим непомітніший. Розуміеш? — і посміхається до Янка Крапа по-фіглярському й самовпевнено, зручно розкладаючи шахові фігури на шахівниці.

Маленькі оченята блукають по кав'яні, швидко обманують людей, очиці — немов руки досвідченого торговця, що визначають якість тканини одним лише дотиком. Потім вони спиняються на Янкові Крапові і стають гострі, як голки. Чоловічок тримає фігуру за голівку, крутиль її в пальцях, вуста невимушено посміхаються, але очі неприємні, просвердлюють, як бурав.

— Чого ти на мене так дивишся?

— Запропонували тебе зв'язківцем. Дивлюсь, оглядаю тебе. Бачу — непридатний.

— Швидко ти вирішив.

— Швидко, я все роблю швидко, розуміш? Ти занадто важкий, он воно як, ти занадто важкий для нашої служби.

— Що це? Що означає занадто важкий?

— Те означає, що ти занадто важкий. Велика вага. Вміш ходити навшпиньках? Не вмієш. На нашій службі треба бути слизьким і непомітним. Шмиг сюди, шмиг туди. Іду, посміхаюся, кланяюсь, покірний слуга, на страж! Хто я? Тихий, порядний громадянин, бачити по мені, що я порядний і державний громадянин. Купіть вішалки, чудові вішалки з ясенового дерева, купіть, а то не буде. Вмієш продавати вішалки?

— Навчуся.

— Не навчишся. Ти — велика вага. Руйнувати мости. Ходити з гранатами в кишені. Адже маєш гранату в кишені? Не маєш? Але хоч револьверик маєш. Заряджений револьверик, га? Поглянь тільки на мене косо, і вистрілю тобі в живіт, га?

Чоловічок усе це говорить якось радісно, видно, що він милується своєю вправністю, радий, що може показати свою перевагу. Янко Крап дивиться на чоловіка похмуро, чоловічок йому несимпатичний, даремно він переконує себе, що це справді чудовий товариш, чудовий працівник, він не може подолати в собі відрази до чоловіка.

— Що мені слід робити? — запитує Янко Крап похмуро.

— Посунути пішака. Ні, не того. Що з тобою? Не годишся. Навіть у шахи не вмієш грati. А той шрам. Ті вуси! Погляньте на мене, я конспіратор! Через два дні ти матимеш за собою цілу шеренгу шпиків. Ні, ні, не годишся.

— Що мені слід робити? — запитує Янко Крап. Тепер уже не приховуючи злості.

— Вернутися, звідки прийшов.

— І чекати.

— І чекати!

Янко Крап зробив рух, ніби хотів вискочити з-за стола. Кілька фігурок перекинулося. Чоловічок обережно й ста-ранно поставив їх на місця. Потім суворо й трохи зневажливо глянув на Янка Крапа.

— Треба це кінчти, — сказав він. Дістав з потертого бумажника аркушик і подав Янкові Крапові. — Це квитанція з камери схову. Одержиш чемодан. У чемодані ротатор. Ти за нього відповідаєш, бережи його, як зініцю ока. Це все.

— Листівки! — промовив розлючено Янко Крап.

— Так, саме листівки!

— Скажи тим своїм панам, — зашепелявив Янко Крап, тамуючи в собі злість, — скажи їм, що я довго не витримаю чекати!

Чоловічок все ще весело посміхався, але тепер було видно, що то лише звична маска. Гладеньке чоло його трохи почервоніло, ціною напруження всієї своєї волі він стримувався, щоб не вибухнути, бо не терпів опору.

— Можеш іти, — сказав чоловічок, і це звучало, як вирок. — Не забувай, що ті пани — товариші, старші й досвідченіші товариші, ніж ти. Вони бачать те, чого ти не бачиш. А чекати будеш мусити доти, доки буде треба. Розумієш? Можеш іти! Я розрахуюсь!

Чоловічок клацнув пальцями на всю кав'янню і почав згортати шахові фігурки. Янко Крап хвилину нерішуче стояв, потім помалу пішов.

— До побачення, — сказав він.

— На страж, пане Крішнак, — сказав чоловічок, і Янко Крап відчув у його словах виразну насмішку. Він швидко пішов через кав'янню, ні на кого не дивлячись, його розбирала злість, він душився від зlostі. Коли він вийшов на вулицю, то стиха виляя вся і всю дорогу до гуртожитку лаявся, як безбожник.

У нічліжці він ліг взутий і одягнений на ліжко, дивився на брудні стіни, всіяні кривавими плямами, від роздавлених блошиць, і намагався заспокоїтись. Але злість знову поверталася, сполучаючись з якимось темним почуттям образи й побоювання. Листівки! Ротатор! До біса і з їхніми листівками, і з їхнім ротатором, і з їхнім ваганням! Бачать ситуацію! А він, Янко Крап, не бачить її? Одне було йому ясно: якщо вони хочуть залишитися на чолі ружу, їм треба готовуватися до збройної боротьби. Може, ті товариши бачать добре ситуацію в світі, переплетені нитки, зв'язки міжнародної політики. Але Янко Крап бачить більше, бачить те, чого вони не бачать, що час настає, що в країні підіймається і розростається ненависть. Дайте нам зброю, дайте нам зброю! Ох, що б тільки можна було зробити, як би порозбігалися на товпи і земля затремтіла! А вони — листівки!

Янко Крап заплющив очі, він був ображений і жалів сам себе. Він не хотів бути лише непомітною і слухняною частиною в машині, він вважав себе героєм. Два роки він працював у підпіллі, втік з армії; у Тепличних верхах заснував базу. Там, в окрузі, в якому його знали, він викликав повагу і страх, між людьми говорилося про нього вже не тільки потиху, а й голосно: почекайте ось, прийде Янко Крап! Він був втіленням помсти, її запорукою, таємничий гірський хлоцець, новий Яношік. Справді, в цьому він не помилявся: коли б він гукнув, збіглися б до нього сміливі хлопці з усіх боків, ішли б за ним боротися і вмирati. А тут чоловічок, торговий агент: «Не купите вішалки?» До дідька з таким порядком!

Крізь тонку стіну з сусідньої кімнати було чути радіо. Хтось включив його на повну силу, воно тримало так, що аж стіна дрижала, але і через грім радіо було чути жахливий хлоп'ячий зойк. «Знову, — подумав Янко Крап з огидою, — знову це свинство!» Перекошений

дідусь, який сидів на ліжку біля вікна і зрізав довгі, брудні нігти на ногах, підійшов до Янка Крапа і вказав великими ножицями на стіну, звідки громіло радіо і лував крик.

— Знову когось мордує, — сказав дідусь.

Янко Крап знизав плечима.

— Що ти кажеш? — запитав дідусь, він недочував, і йому здалося, що Янко Крап щось сказав. — Слід би постукати, га?

Янко Крап скинув черевик і почав міцно бити ним об стіну. Вигуки припинилися. Лише радіо продовжувало громіти з викликом і неприємно: «Поштові гардисти, на страж!» Гомосексуаліст у сусідній кімнаті, напевне, буйствуав. Янко Крап бачив його двічі у лазні, він мав пишний балахон, лаковані нігти і поголені брови. Посміхався солодко, і голос у нього був солодкий, але його темні очі тривожно бігали, обмачували людей, і неначе уже самим поглядом забруднювали їх. Принаймні тричі на тиждень у сусідній кімнаті зчинявся крик. Гомосексуаліст, очевидно, любив зміну, зваблював усе нових і нових молодих хлопців, напував їх солодкими лікерами і зводив їх за всіма правилами. Делегація з нічліжки ходила скаржитися швейцарові. Виявилося, що й швейцар — гомосексуаліст; він прогнав делегацію.

— Так це і є той новий порядок, — сказав Янко Крап.

— Що ти кажеш? — спитав дідусь і наставив праве вухо.

— Оце і є той іхній новий порядок!

— Певно, що так, — сказав дідусь. — Люди штовхаються.

Дідусь був покрівельником, мандрував по всій Словаччині, і до Німеччини ходив подивитися, переходив з місця на місце, але ніде не прижився, неначе був гнаний якоюсь невідомою силою. Він був зовсім маленький, обшарпаний, з червоним, як у бувалого п'яниці, носом.

Мав точні правила життєвого режиму: два тижні працював, тиждень пив, тиждень так собі ледарював, набирається сили. Він дивився на людей і на події спокійно, не без цікавості, але трохи зверхно: немовби все знову наперед, немовби його ніщо не могло здивувати. З усього свого життя, з усього свого досвіду він зробив єдиний висновок, в якому було зібрано все його просте, пізнання: люди штовхаються.

Янко Крап пакував білизну до потертого портфеля. Якнайшвидше геть з цього будинку, чимскоріш геть з цього міста! Дідусь знову сів на своє ліжко і зрізав ніті. Радіо в сусідній кімнаті ревіло й громіло ще якийсь гардистський марш.

8

— Кінець, — урочисто сказала Оліна. — Усе знаю, — сказала вона і з тріском захлопнула підручник французької мови.

Французьку мову, мову плутократів своєрідні володарі вигнали зі шкіл. Пані Гана, мама Оліни, мала романтичний нахил до цієї мови: вона змарнувала три найкращі роки життя (як переконали її в цьому наступні роки) в інтернаті у Швейцарії. Батько дивився на приватні години французької мови крізь пальці: аби тільки це не стало відомо, аби тільки ще з того нічого не вийшло. На заняттях Оліна, як і завжди під час навчання, широко нудилася; вона спробувала заповнити годину невинним фліртом з дивакуватим учителем. На думку Оліни, учитель був безнадійно неприступний, холодний і строгий: за окулярами в нього чатували очі пильно і ехидно. Якраз тому він і став об'єктом, на якому випробувала свою силу.

Витягнулась навшпиньки, молоді груди під тонкою блузкою напружились, притримала руками буйне світле волосся і відверто позіхнула.

— Ідемо надвір, — сказала.

— Дош, — промовив Марек похмуро. Він виглянув у вікно. Берізка тріпотіла на холодному, безнадійному дощі.

— Я люблю дош, — сказала Оліна. — Не йдете?

Марек подивився у вікно, він силував себе дивитися у вікно, але все одно чув ніжне потріскування волосся; Оліна розчісувалася, стежила за ним поглядом у дзеркалі. «Не піду, не піду! — хотілося йому вигукнути, — ненавиджу ці балощи, ненавиджу цю красу, вирізану з модного журналу, цю бездушну фільмову красу, вирізану з модного журналу, цю бездушну фільмову красу. Не піду, не піду, я не лицарський дурень, я не хочу бути дурнем у цій грі, яку розгадав і яку знаю добре».

Він обернувся від вікна й зустрівся з Оліною поглядом. Вона посміхалася благально й винувато.

— Ідемо, — сказав Марек сердито.

Вітер гнав краплини дошу, холодні й гострі, як голки. Смуток заповнював простір між сірими будинками. Світ був однобарвний, заслоняла його нудьга, тяжка, хвилююча.

— Люблю дош, — сказала Оліна. — Змалечку люблю дош. Це небесний дар, правда? Він очищує душу.

Капюшон її з'їхав до половини голови, волосся над чолом зволожилося, потемніло, і все обличчя ніби стало серйозним.

Марек ішов поруч неї і сердився. Його старий дощовик змок і неприємно холодив. У дірявих черевиках хлюпала вода; хлюп, хлюп. Окуляри заросилися, світ склався від нього за туманним серпанком, дивно коливався і видавав звук: хлюп, хлюп.

— Це романтика, — сказав Марек.

— Ні, чому? — швидко заговорила Оліна. — Чому романтика? Просто люблю. Без причини, просто так.

Марек не відповідав. Коли б він відповів, то мусив би сказати: «Так, це так. Ми любимо без причини, ненавидимо без причини. Всупереч причинам. Наперекір усьому».

Ішли по набережній. Вітер тут був міцніший і холодніший, дерева голі, скрізь безлюдно й порожньо. Навіть бронзовий Штефанік дивився похмуро, самотній і трагічний. Дунай сумовою ніс темносірі води на схід.

Оліна раптом зупинилася, торкнулася пальцем рукава Марекового плаща. Марек мимоволі затремтів.

— Скажіть, — говорила Оліна, — скажіть правду, Мареку. Можна любити без причини? Без жодної причини? — Вона дивилася на нього допитливо, трохи насмішкувато.

Марек мовчав, дивився в землю. Світ зупинився. Не видає жодних звуків. Марек відчував запах Оліниного волосся і почув її дихання. Він прислухався до її дихання, і це був єдиний звук, що заповнював широкі простори світу.

— Скажіть, Мареку. Чи можна любити зовсім, зовсім без причини? — Олінин голос був наполегливий. Марек підвів голову і тепер бачив її обличчя, вже зовсім не насмішковате. Обличчя було серйозне, напружене, і, Марекові здалося, навіть сумне.

— Когось або щось? — спитав Марек.

— Когось або щось. Це не має значення.

— Не знаю, — сказав Марек. Він відвернув погляд, дивився в землю, бачив свої черевики, розбиті й бідні; бачив усього себе, він увесь був нужденний, бідний, незграбний, огидний.

— Думаю, що не можна, — сказав він прищепливо й дивився на свої розбиті черевики. — Все має свою причину.

Оліна сердито знизала плечима. Вона подалася вперед. Марек сумно, опустивши голову, ішов поруч неї. Чому він не йде тут? Чому не тікає? Чому піддається тому, що вважає безумством? Він не міг утекти, ішов з похиленою головою, без власної волі, проти власної волі. Він відчував, як звідкись наближається розв'язка: боявся її.

— Для вас це неможливість, — сказала Оліна вороже, — а для мене це необхідність. Ви в усьому шукаєте причину. Я шукаю любов.

— Любов!

— Так, любов!

— Як же ви шукаєте цю любов?

— У весь світ сповнений її.

— Любові!?

— У весь світ переповнений любов'ю. Ви не бачите, який він повний?

— Бачу тільки ненависть.

— Ах, Мареку, як ви можете не бачити? Все, до чого я торкаюся, — плащ, голі дерева, шелест дощу, — все переповнене любов'ю. Все пробуджується, живе і дихає на мене любов'ю. Ви не чуєте цього? Не відчуваєте?

— Ні.

— Ах, Мареку, ви лихий. Ви безсердечний, Мареку.

Марек тепер дивиться на Оліну, обличчя Оліни серйозне, і на ньому помітно якісні тіні затамованого страху. На довгих віях тримають краплини дошу; краплини ніжно коливаються і тихо скочуються — як слізки. Вуста в ній трохи відкриті, вологі, трохи товсті губи ображено тримають. Марек дивиться на Оліну і вже не борониться. Уже не має сили спостерігати, контрольні запобіжники порушилися, це сильніше за його розум, сильніше за його волю. Доторкнутися пасма зволоженого волосся. Доторкнутися її руки, уст, очей. Миле, міле обличчя! Марек зупинився. Оліна інстинктивно ухилилась.

— Не мучте мене, Оліно.

— Що сталося, Мареку?

— Ви мене мучите, Оліно. Хіба ви не бачите, як мене мучите?

— Мареку?

Він мовчить.

— Це непорозуміння. Цього не може бути, Мареку.

Марек стоїть перед Оліною, нещасний, пониклий, з вузеньких полів капелюха по його впалих щоках стікають краплини дощу. Загострений ніс вилискує, весь він трохи смішний і зовсім беззахисний. Оліна його жаліє. Вона зовсім не пишається своєю перемогою, в Оліни щире молоде серце. Вона трохи розпещена і трохи зіпсована фільмами, але все це лише порох, який здує перший порив справжнього почуття. Оліна щиро жаліє Марека, але трохи зневажає його: Марек так не відповідає її уявленню про героя!

— Я це знаю, — каже Марек покірно і з відчаем, і вже дивиться не на Оліну, а на свої розбиті черевики.

— Я знаю, це не повинно було статися, а сталося. Що мені робити? Що мені тепер робити, Оліно?

Оліна не знає, що б його Марекові робити, вона стоїть перед ним нерухомо і тепер бачить усе в іншому світлі

— рухи, погляди, натяки. Як вона могла цього не помітити? Оліна соромиться і їй тяжко: треба з цим покінчити. Як з цього виплутатись? Як і завжди, насамперед їй спадають на думку приклади з фільмів. Вона засоромлено їх відкидає: треба з цим покінчити просто, по-людськи.

— Я піду, — каже Марек.

— Не гнівайтесь на мене, Мареку.

— Я не гніваюсь. Чому б я мав гніватися? Я піду.

Але він усе ще стоїть, не може рушити. Він знає, що як тільки рушить, втратить останню надію: рух викличе кінець, катастрофу, затемнення. Він не рухається.

Оліні тяжко, вона не дивиться на Марека, сперлась на камінний парапет і дивиться на темно-сірі сумні хвилі. «Не гнівайтесь на мене, Мареку, не гнівайтесь на мене, я тільки гралася». Кішка нудиться, бавиться, грається з клубочком. Як вона може знати, що клубок живий, що йому від цього боляче?

— Я піду, — каже Марек, але все ще не рухається. Оліна зітхає.

— До побачення, Мареку. Не гнівайтесь.

— Ми більше не побачимось. Я вас більше не побачу, Оліно.

— Ні, чому? Адже нічого не сталося?

У Марека щось забулькотіло в горлі, це смішний звук, Марек зідвертається і тепер уже рушає. Іде згорблений проти вітру, «хлюп», «хлюп», і жодного разу не отглянеться. Оліна дивиться йому вслід, жаліє Марека і трохи зневажає його. «Як песик, — думає вона, — як мокрий песик!»

«Хлюп», «хлюп», Марек іде проти вітру, іде швидше і швидше, занурюється в звуки. «Тепер я мав би відчувати біль, — міркує Марек, — але як дивно, що я нічого не відчуваю. Чи не обдурив я себе і в цьому? Я справді був закоханий?» Марек дивується, що він не відчуває ніякого болю, навпаки, йому здається, що він тепер легший і вільніший, і він запідозрює себе в тому, що вигадав любов так само, як вигадує для себе все інше; у ньому все вигадано. «Я книжна людина, нічого в мені немає справжнього, все вигдане», — міркує Марек, і те, що його інколи мучить і гнівить, зараз заспокоює. Диви, він не може мучитись, може тільки вигадати собі муку; це охорона, це ізоляція, це незалежність від світу реальних цінностей: я тільки такий, яким хочу бути.

Але вдома, на старому, скрипучому дивані, до нього несподівано приходить образ Оліни, на повіках у неї ніжно колиштується крапельки дощу, уста вологі й трохи

відкриті, і аромат мокрого волосся немов відчутний і за-
душливий. Цей образ навалюється на нього так нагло
й несподівано, з такою силою, що Марек відчуває жах,
він знає в цю мить, що образ не зникне, що Оліна не
зникне, а залишиться й буде існувати. Він переконує себе
в тому, що це не Оліна знаходиться тут, поруч нього
у темній кімнаті, що це лише образ, який він сам ство-
рив і в який закохався, що це лише частина його самого,
його уявлень і мрій. Та коли потім він уявляє, що йому
не слід би її бачити, що він уже її не побачить, вже її
не побачить, — його охоплює виразне почуття болісної
туги. Ні, це неможливо, він мусить бачити її, мусить
бачити її!

Він захищається, хоче замкнутися в собі, оточити
себе знайомими думками. Навколоїшній світ для нього
немилосердний і небезпечний: після кожного зіткнення
з ним він повертається до себе, до своїх нецевніх істин.
З купи книг він вибирає маленьку червону записну
книжечку. У червоній книжечці скована його сила, його
опір навколоїшньому світові, його зневага, злість слаб-
кого супроти сильних. У червоній книжечці він плює
на все, перед чим мусить коритися в житті і чого боїть-
ся. Він записує там думки, що приходять до нього в са-
мотині, ці думки не сильні, а лише гучні: помста слаб-
кого. У записаних думках є система, є там розділи
і підрозділи, весь світ тут систематизований. Розділ
«Політика» розпочинається такою думкою: «Нема гіршого
й більш убивчого страху, аніж страх володарів, які боять-
ся за свою владу. Володарі завжди бояться за свою вла-
ду: нестійкість притаманна владі. Тому світ є й зали-
шається опанований страхом». У розділі «Егоїзм» є така
думка: «Єдина радість, яка безпечно супроводжує нас аж
до смерті, — це радість від невдач і помилок інших».
А в розділі «Любов»: «Кажуть, що це святе себелюбство:
це спотворене себелюбство. Це лицемірство й брехня,

якій ніхто не може вірити, але якій всі вірять, кожен заради себе». Марек тортає записну книжечку, але тепер не може сховатися під захист своїх думок. Він бачить їх тепер збоку, безсторонньо; він зневажає свою зневагу, він знає тепер, що вона іде від слабкості, а не від сили. Яка смішна ця мудрість беъхарактерного, яка вона смішна, коли удає, ніби когось кривдить!

Ні, Марек не може зосередитися, не може проникнути у свій звичайний світ. Він відкладає записну книжечку, ходить на довгих ногах по кімнаті, лякає мишей по кутках і думає тільки про одне: я мушу бачити її, мушу бачити її! А що станеться, коли він її побачить? Це не має значення, це зовсім не має значення, зараз має значення тільки одне: він мусить бачити її!

Хазяйка стукає в двері, кличе його пити каву. В кухні тепло, в плиті горить вогонь, вони сидять на низеньких стільчиках біля плити і п'ють рідку, неприємну рідину. Марек слухає і похитує головою, слухає те, що чув уже багато разів, нескінченні нарікання самотньої жінки. Хазяйка має повне, червоне обличчя з чорними вусиками під носом, її років сорок, вона велика й міцна, як мужчина. Тепер вона гардеробщиця в нічному барі. Два роки тому вона ще була панею, у них був магазин хутра, вона цілі дні проводила в кав'янрі, мала песика, служницю і своє товариство. Тепер не має нічого. Чоловік загинув, повертається машиною з Модри, повертається з великого гульбища, на повній швидкості врізався в стовп, забився і забив також відому дамочку легкої поведінки, яка сиділа з ним у машині. Нагла смерть відкрила перед обманutoю жінкою не лише зраду, але й борги, про які вона не знала. Все кінчилося швидко, за одну мить: від колицьного життя збереглось тільки дещо з меблів. Життя, до якого вона себе готовала і до якого звикла, обірвалося; вона не знала, як його жити, згадувала і говорила. Про чоловіка вона говорила тільки добре: ніколи

не згадувала несподіваної розв'язки. Прагнула забути, а може, й справді забула його провину, згадувала тільки найкращі хвилини, спільні недільні прогулянки, повні близку й значимості, його щедрість, легковажну веселість; вона любила його в спогадах так, як не любила навіть у житті.

Марек слухає грубий жалібний голос, слухає беззмістовні, уривчасті історійки з колишнього життя жінки, але друга половина свідомості протягом усього того часу настирливо нашпітує: ти мусиш бачити її, мусиш бачити її! Хазайка у пітьмі одягається: іде на службу. Марек вирішує: він мусить бачити її!

Крокує вулицями згорблений, немовби від когось ховається. Від кого? Від себе не можна сковатися. Тепер Марек обурений тим, що піддався безглаздому потягові, це обурення нещире і він знає про те, що воно нещире. «Тьху, який дурень», — лає він сам себе; — «Ах, як добре бути дурнем», — шепоче в ньому туга.

Але перед будинком, в якому живе Оліна, він втратив відвагу. Олінине вікно відчинене, в ньому злегка коливається біла фіранка; за вікном темно. Марек зіщулився на протилежному тротуарі і ревниво дивиться на фіранку: вона тік близько біля неї! Він мерзне, по тілу повзуть мурашки, відчуває, як у нього починається жар. Кладе холодну руку на гаряче чоло: хворий, так, хворий. Відвагу вже зовсім втратив, знає, що не піде в той дім, не задзвонить біля дверей. Чекає на чудо: може, вона з'явиться у вікні, може, вийде з дверей. Чекає, цокотить зубами, жар усе збільшується. «Я хворий, мушу йти додому і лягти», — усвідомлює він у хвилини прояснення, але все ще стоять і чекає на чудо.

Фіранка у вікні заколихалась, відхилилась, за нею відкрилася темрява кімнати. Біла жіноча рука закриває внутрішні вікна з темними шторами. Марек весь напружується, але ні, це не вона, це тільки служниця.

Вікно зачиняється. Кінець. Пітьма. По тротуару йде чоловік, високий і стрункий чоловік у голубій офіцерській шинелі зенітних військ, він тихенько насвистує і прямує просто до входу в Олінин дім. Марек його впізнає і в п'ятім: це капітан Лабуда. На нижньому поверсі озвався дзвінок, потім грюкнули двері. Так, він іде до них, іде до неї.

Марек прикладає холодну руку до палаючого чола. «Так, я хворий», — бурмоче він до себе і плентаеться тихою вулицею. Серце безнадійно стискається: він сам, він сам.

9

Капітан Лабуда скидає в передпокій шинель, струшує дощову воду з кашкета. Кидє погляд у дзеркало, руками пригладжує неслухняне каштанове волосся. Із дзеркала на нього дивиться обличчя з широкими вилицями і широкими устами, ясне, трохи відгодоване обличчя без зморшок, юнацьке обличчя, яке подобається молодим дівчатам і старіючим жінкам. «Селадон», — подумав капітан Лабуда і хотів би зневажати своє обличчя, але не може: воно йому подобається.

Хтось закашлявся, капітан Лабуда обернувся. У дверях, що ведуть до кімнати, стоїть Оліна в темно-голубому платті і її світле, майже біле волосся розливає тепло по всьому передпокой.

— Це ви?

— Так. Ми вас не чekали. В таку негоду!

Оліна притутувала ці нейтральні фрази, але голос її дивно тремтить і ламається, це не її хрипкий дівочий голос, а глибокий, грудний голос, який ламається й ніби

тріскає від незмірної напруги. Оліна стоїть нерухомо напружена, все в ній напружене, все очікує наступної хвилини: щось повинно статися, повинно статися щось велике й незабутнє!

- Саме в таку негоду, — говорить капітан Лабуда.
- Це час для роздумів.
- І для кохання, так?
- Для кохання? Що ви про це знаете?
- Іде дощ, а в кімнаті сутінки. Світ далеко, світ не існує, а двоє люблять одне одного. Так?
- Що ви про це знаете?
- Я... нічого.
- Дійсно, нічого. Що ви про це можете знати?

Капітан Лабуда відчуває напруження, і йому це не подобається. Він любить жінок, але не любить ускладнень з жінками. Як прекрасно було б з ними, коли б вої сприймали речі такими простими, якими речі є в дійсності. Але жінки до всього приплітають якісь мрії, якусь тугу, плачуть і ображаються, ревнуть і ненавидять і плакають ще й інші, складніші й незрозуміліші почуття, і все це для того, щоб, нарешті, могли здатися.

Капітанові Лабуді Оліна подобається. Кому б Оліна не подобалася? Але капітан відчуває в ній надто багато ускладнень, саме Оліна є з тих, які все роблять складним і важким, які до пристрасті вплітають і обґрунтування, в яких це не кінчається так легко. До біса, разом з такими ускладненнями! Але все-таки його тішить, що в нього закохалося дівча, таке гарне й таке молоде!

Оліна стоїть у дверях нерухомо; напруження зникає, спадає: знову нічого не сталося, знову нічого не станеться. Це безнадійно, це убивчо; а він вродливий, вродливий, як бог, інший, кращий за вимріяного. Він близько, близенько, він повинен пройти повз неї, запах тютюну і здорового чоловічого тіла, Оліна примружує очі, але знає, що вже нічого не станеться.

- Що ви знаєте про це, Олю, про кохання?
- Нічого, — каже Оліна. — Нічого про це не знаю.
- Дешо повні губи тримтять від жалю й дитячої зlostі.

Пані Гана напівлежить, напівсидить на дивані: два тижні тому її оперували на рак. Вона почуває себе добре, зараз почуває себе набагато краще, ніж перед операцією, болю нема, її продовжили життя, а вона не жде багато від життя, навчилася бути скромною. Капітан Лабуда цілує її руку. «Який ти милив, Янку, який ти добрий, що прийшов», — каже йому пані Гана і видно, що вона говорить щиро, що вона справді рада. З капітаном приходить до неї найкращий спогад, найрадісніші тижні в житті: перша любов. Клекіт млина, біла збориста сукня з широкою чорною стрічкою, в садку солодко пахнуть достиглі грушки. Вона повернулася зі Швейцарії, її сімнадцять років, незаміжня, легка, повна очікування. А двоюрідний брат такий міцний, загорілий, ходить із закачаними рукавами і з відкритими грудьми. Він стоїть перед нею, дивиться в землю, замислено б'є паличкою по халяхах чобіт. Скаже! Не скаже? Ні, не скаже, він несміливий, він такий милив і такий несміливий! А вона радіє і з того, що знає, що він хоче її сказати, і з того, що він несміливий. А потім усе закінчилось просто й безглуздо: розходяться, нічого не сказавши один одному.

Пані Гана ще й тепер зітхає: як безглуздо це скінчилось! Як безповоротно зникло те почуття легкої свободи, солодкі спокуси, чистий сміх і невинні слізози, як усе це безповоротно зникло! І яке все життя убоге й жалюгідне супроти кількох отих хвилин!

А тепер тут його син, інший, і все-таки подібний до цього, цей уже не незgrabний і милив, він трохи холодний, володіє собою і всім навколо себе володіє. Обоє люблять млин, лінівну річку і запах достиглих грушок. Вони згадують, згадують майже без слів, під час довгих пауз перед ними з'являються образи, лагідні і мілі.

Оліна злоститься, кусає собі губи: ревнує до спогадів: Що це за незнайоме життя, яке для них таке приємне? Чому вона нічого не знає про те життя, чому не розуміє слів і пауз?

Потім спогади припиняються, ніби їх хтось відрубав, приходить архітектор Феркодіч, довге кінське обличчя серйозне й поважно нахмурене. Архітектор Феркодіч багатий і поважний пан: він буде собі віллу і засідає в парламенті. Віллу він буде в чисто словацькому стилі, в стилі оравських курій, з маленькими вежами і з ламаними покрівлями, а парламент, в якому він засідає, теж чисто словацький. Він став патріотом-словаком тоді, коли це було найвигідніше, п'ять років тому: до того він був аграрієм. «Цього ми, словаки, чекали, — казав він, — тисячу років чекали, щоб виконати свою історичну місію, щоб наповнити дією словацької державності». Тисяча років! Яка терниста дорога від Светоплука і Прібіни до Tico й архітектора Феркодіча! А тепер був кінець мукам, здійснилася ідея державності: архітектор Феркодіч очолив велику будівельну фірму. Воєнна кон'юнктура висунула його, він будував дороги на схід; у нього запаморочилася голова. Якщо спочатку він мав сумніви, то пізніше став безкомпромісним. Успіх його остаточно переконав, що все так, як повинно бути: витнання чехів, слава німецької зброї, транспорти євреїв. Сталінград, він сприйняв, як особисту образу; але намагався й далі вірити в німецьку зброю, бо не хотів втрачати віру у свій успіх.

— Ви ще тут? — привітав він капітана. — Ще вас не відкомандували на схід?

— Охороняємо вас, — сказав капітан Лабуда. — Захищаемо серце держави. — Архітектор Феркодіч поглянув з-під брів на капітана Лабуду: не насміхається? Але обличчя Лабуди було серйозним.

— На це вони не наважаться, — сказав архітектор

Феркодіч і пригадав свою вілду. Пополудні він ходив подивитись на неї; вона була майже готова, інтимно красувалась в оточенні дерев і викликала любовні почуття. — На це вони не наважаться, — сказав архітектор Феркодіч, — ми відкрите місто. А що мають до нас англійці й американці? Чого б вони мали нас бомбардувати? — запитував архітектор Феркодіч і насправді не зізнав, чого б могли гніватися на Братіславу англійці й американці.

— Ми їм оголосили війну, — сказав капітан Лабуда.

— Це була тільки формальність, — сказав архітектор Феркодіч. Усі знають, що це була тільки формальність, нікчемний і смішний жест. Йому самому було смішно, коли він підносив руку в парламенті: карлик загрожує велетню.

Оліна подавала каву, в неї трептіли руки, коли вона скінчилася над капітаном Лабудою, вона була так близенько біля нього, волосся впало їй на чоло і торкалося його обличчя. Розлила. Капітан Лабуда м'яко і заспокійливо торкнувся її руки; Оліна затрептіла всім тілом, склонилася й побігла сковатися в найтемніший куток кімнати. Пані Гана бачила це; вона глибоко зітхнула: ах, як вона заздрить молодості своєї дочки, шаленству її першого кохання!

— Може, вони про це не знають, — сказав капітан Лабуда. — Здається, вони не знають про те, що це була тільки формальність.

— На це вони не наважаться, — сказав архітектор Феркодіч, але сам зовсім не був переконаний у цьому. Останніми днями в ньому заворушилися таємні побоювання: а що, як прийде катастрофа? Що, коли щастя надовго зрадить німецькій зброй? Що, коли таємнича зброя — це тільки блеф? Таємні побоювання були в нього і раніше: у новій віллі він має великий підваль з підвалом залізобетонним перекриттям. Але останніми днями

ми таємні побоювання вирисовуються значно виразніше, формуються й виринають із сутінків свідомості.

Можна сподіватися, можна вірити, але не можна не бачити: катастрофа наближається.

— Наважаться, — несподівано сказала пані Гана. — Чому би їм не наважитися? Це буде помста за ненажерливість.

Архітектор Феркодіч уже давно не любив свою дружину, він навіть не пам'ятав, коли її любив. Вона була вища за нього своєю інтелігентністю й освітою і гордовито та з насмішкою нагадувала йому про те: такого не можна пробачити.

— За яку ненажерливість? — спитав він із злістю.

— За ненажерливість, — сказала спокійно і насмішковато пані Гана. — Ти добре знаєш, за яку.

Архітектор Феркодіч строго подивився на свою дружину, але пані Гана не опустила очей, навіть не намагалась погасити в них насмішку. Архітектор Феркодіч підвівся, він хотів ударити кулаком по столу, але не вдавив, не годилося. Він кілька разів пройшовся кімнатою, довге кінське обличчя було зле і ображене. Пані Гана і капітан Лабуда обмінялися поглядами: вони розуміли один одного. Оліна сиділа зіщулена в кутку і марно намагалася перехопити погляд капітана; їй здавалося, що він її не помічає.

— Припустімо, — сказав архітектор Феркодіч, — припустімо, що це так. Що насправді наближається катастрофа. Але катастрофа — це ще не кінець. І в природі так буває: гроза і землетрус — усе минає. Людина залишається, нація залишається, ми залишаємося. Припустімо, що на деякий час тут не буде гарантії німецької зброї. Що станеться? Над нами зіткнеться схід із заходом; ми станемо буферною державою, другою Швейцарією. Гроза міне, а ми залишимося тим, чим стали.

— Коржиком, — сказав серйозно капітан Лабуда. —

У такому випадку ми станемо коржиком. В історичних музеях після нас збережуться детьянські підштанники. З нами щезне і таємниця виробництва ліптовської бринзи: світ збідніє.

Пані Гана посміхнулась. Оліна в кутку розсміялась.

— Не смійтесь, — сказав ображено архітектор Феркодіч. — Адже це смертельно серйозні речі.

— Я так думаю смертельно серйозно, — сказав капітан Лабуда.

Архітектор Феркодіч гнівався. Він відчував, що над ним насміхаються, але насмішка була прихована, невловима. І насміхаються не тільки над ним: насміхаються над тим, що він презентує, над парламентом, державою, офіційною філософією. І хто це сміхається? Шалапут, відгодований солдат. Йому б слід захищати цивілізацію на сході; а він замість цього тут філософствує і підбурює. І поширює навколо себе розклад і страх перед майбутнім. Скільки тепер таких спливло! Але ні, їхній час іще не настав, і невідомо, чи колись настане!

— Надто далеко заходите, — сказав він.

— Як це розуміти?

— Так, як я сказав. Це небезпечні думки.

— Державна зрада?

— Якщо хочете. Може, і державна зрада!

— Антоне, не дурій! — вигукнула пані Гана.

— Тихо, тихо! — архітектор Феркодіч біснувався, тупотів ногами, обличчя його розчервонілось, а рідке волосся наїжлилось. Він викрикував і близкав слинною: в цю хвилину він справді почував себе оточеним зрадою. Пробуджений страх переконував його в тому, що скрізь повсюдjuється змова, скрізь шириться, скрізь проникає і тісно обступає його. — Зрадники, всі ви зрадники, — викрикував він, — усі страхополохи і зрадники!

— Антоне! — вигукнула обурено пані Гана. Він був ій гидкий і вона соромилася за нього.

— Пробачте, — сказав капітан Лабуда. Він спокійно поцілував пані Гані руку і посміхнувся до неї: ми розуміємо одне одного. Потім зневажливо вклонився архітекторові Феркодічу; він був елегантний, бездоганний, знав про це і тішився цим.

Капітан Лабуда вийшов. Архітектор Феркодіч бігав по кімнаті, безладно витукуючи; потім розігнався до свого кабінету і грюкнув за собою дверима. Пані Гана зробила рух на дивані, немовби хотіла затримати капітана, хоч вона знала, що сталося непоправне, що вона втрачає одну з останніх радостей. Закусила безкровні губи. Боже, і це життя!

Оліна збагнула не розумом, а серцем: відходить, відходить назавжди. Вона вибігла до передпокою, з якоїсь неясної причини бігла навшпиньках, але в передпокої його вже не було. Догнала аж перед будинком, спинилася перед ним, задихана й налякана. Капітан скилився до неї.

— Це нічого, Олю, — сказав він і погладив її злетка по плечу.

— Я мушу вас бачити, — видихнула Оліна.

Він помовчав, зітхнув і нерішуче знизав плечима.

— Ні, це було б недобре. Це погано скінчилось би, Олю.

— Я мушу, — зашепотіла Оліна. — Ви не розумієте? Мушу!

— Це було б недобре, — сказав капітан Лабуда. Він дивився через Олінину голову, уникав її погляду, боявся бачити її налякані, скляні очі; він знов, що інакше піддався б співчуттю. «До біса, — думав він із злістю, — що мені робити?» Оліна йому подобалась більше, ніж інші жінки: вона була така тоненька, така свіжа і таємничо ніжна! Неначе несла вісточку з дуже далекого і зовсім особливого світу. Той світ полохливий, але і небезпечний; невідоме вабило, але там десь були й ті

ускладнення, яких капітан Лабуда боявся. «Добре, що мені робити?»

— Іде дощ, Олю, — сказав він. — Ага, який густий дощ, Олю. Змокнете, вам треба йти.

Оліна скосила голову. Атож, так це мусило скінчиться, це не могло бути інакше. Їй хотілося закричати від сорому, ганьби і обману. Вона швидко обернулась і побігла додому. За дверима будинку голосно, схлипуючи розплакалась.

10

Янко Крап поспішав з міста, тікав з нього, він хотів якнайшвидше вибратися звідси. Хотів якнайшвидше знову здобути відчуття безпеки, певність руху поміж знайомими речами і людьми. Він добре знову небезпеку, яка його звичайно оточувала; знову імена жандармів, які слідкували за ним, небезпека, яка загрожувала йому там, в Тепличних горах, була близькою, домашньою, майже приемною. А в місті все темне й приховане, люди зовні мають один вигляд, а із середини є інші, небезпека не зосереджена й не обмежена малим простором, вона скрізь — на вулицях, в будинках, у поглядах, у незвичних і несподіваних звуках. Янко Крап усе ще не може позбутися почуття непевності, дуже виразного почуття, ніби за кожним його рухом слідкують чиєсь очі, уважні й насмішкуваті очі шпигуна.

Коли він одержував чемодан у камері схову, на зміну підозрінню прийшла певність: він ясно бачив незнайомого чоловіка в зеленій сорочці з надто широкою краваткою, того самого, якого бачив у кав'яні. Чоловік щойно з'явився, як відразу ж зник у густому натовпі

перед виходом на перон. Тисяча богів татарських і окутих, що йому робити? Чемодан був важкий, він його ледве тягнув; зупинився, поставив чемодан на землю і лаявся, бурмотів собі під ніс прокльони, вигадував їх усе нові й нові, але це не допомагало. Що робити? Ко-ли б не чемодан, це було б просто, він не з тих, хто дозволяє скопити себе за рукав. Але що з чемоданом? Йому дуже хотілося повернути його до камери схову і поїхати без нього. «Склограф! Листівки! Боже май, навіщо їм листівки? У них уже кожен знає, про що йдеться. А тих, що досі не знають, тих не переконають ніякі листівки. І той чоловічок, який він був владний і насмішкуватий! Не годжуся! Звичайно я не годжуся продавати вішалки. Я не годжуся для того, щоб бути серед них, серед вішалкових революціонерів! Вішалки і революція — чи не повісили вони революцію на вішалку?!»

Але чим більше він лаявся, тим йому ставало ясніше, що він потягне важкий і непотрібний чемодан, що краще рискуватиме всім, щоб тільки виконати наказ несимпатичного чоловічка. Він тягнув чемодан по сходах, весь час намагався бути серед якнайгустішого натовпу і уважно оглядав своїх сусідів. Чоловіка в зеленій сорочці не було видно. Можливо, це Янкові Крапу тільки так здається? Може, це тільки нерви, напружені від перебування у незнайомому середовищі, — у страху великі очі, це всім відомо.

Нічний швидкий поїзд, як і завжди, був повний-повнісінський. Янко Крап ледве втиснувся в купе, в якому не було світла. Сів у проході на чемодан, іншого місця не було. Він запалив сигарету й зітхнув: «Тепер мене шукай, навіть із свічкою не знайдеш!» У купе висів важкий запах вогкого одягу і людського поту. Хтось відчинив вікно, але хтось інший з лайкою захлопнув його; свіжий подув холодного дощового повітря швидко загу-

бився серед важкого запаху. Темне купе летіло в темну ніч. Не було видно чіткої межі між пітьмою в купе і пітьмою ночі, все змішалось, простір купе розширювався до безмежжя: немовби сама пітьма їхала з нарочитим шумом-гамом у безвість. У Янка Крапа обважніла голова, він десять ночей не спав як слід, блощиці в нічліжці були агресивні й ненаситні. Він напівдрімав і напівслухав тихе, немов віддалене гудіння людських голосів. Хтось гримав у стіну: бух-бух, бух-бух. Це, напевно, гомосексуаліст у сусідній кімнаті мучить нову жертву. А потім хтось над ним скилився і запропонував йому вішалки: «Не купите вішалки?» Янко Крап відмовився — навіщо вони йому? Але той, хто пропонував, був настирливий, він не хотів відійти і лоскотав його. Янко Крап розшилював очі, просто в обличчя йому падало світло ліхтарика провідника. Квиток, так, квиток, куди тільки він його поклав? Знайшов у понощеному бумажнику, подав провідникові, але провідник не йшов, він весь час світив Янкові Крапу в обличчя. «Чемодан», — говорив провідник і Янко Крап на хвилю завмер: сталося. Але потім зрозумів, що треба було забрати чемодан і звільнити прохід. Він скилився над чемоданом, з труdom його підняв.

— Я вам допоможу, — сказав хтось біля нього. Янко Крап оглянувся на голос, світло ліхтаря заколивалось і на якусь мить освітило чоловікові обличчя. Чоловік був у зеленій сорочці і широко зав'язаній краватці.

— Ні! — майже скрикнув Янко Крап. — Ні, я сам, — сказав він, намагаючись опанувати себе. Та чоловік у зеленій сорочці все-таки допоміг йому. Провідник пішов, купе знову занурилося в пітьму. Янко Крап стояв, ніби його засліпила блискавка: він пропав, передчуття його не обдурило, пропав. Він близько відчував дихання чоловіка в зеленій сорочці і на хвилину знесилив.

— Тяжкий, потвора, — сказав чоловік у зеленій горочці. — Що в ньому тає?

Янко Крап мовчав. Відчайдушно, швидко міркував: що його робити? Вискочити з поїзда? Але як? Тіснота така, що не можна пробитися непоміченим ні до дверей, ні до вікна. Шпигун піде за ним і спокійно застрілить його іззаду. Ні, це ні! Він буде боронитися, буде боронитися до кінця, живого його не візьмуть. Добравшися в думках аж до цього, Янко Крап трохи заспокоївся. Він стиснув револьвер у кишенні напівпальта і чекав.

— Чи не маєте в ньому цвяхів? — спитав старечий голос у глибині купе. — Ех, коли б ото були цвяхи, — зітхнув старий.

— Ні, тут не цвяхи, — сказав Янко Крап.

— Шкода, — промовив старий і знову зітхнув. А я по цвяхи подався аж до Братіслави, аж до найвищої інстанції, і відгодовану свиню обіцяв. Я тобі, кажу, з рук в руки. Ну, що ж було: на спині її принести? А цвяхів мені треба, будуюся, зятька свого виклопотав з армії. А він тобі прийшов, як хто його підмінив. Тату, каже, я з вами жити не буду, тому що ви живете, як свині, в хліві, а я фронти пройшов і тепер хочу жити, як людина. Словом, не подобається йому, як ми живемо, так ми почали будуватися. Насправді не маєте цвяхів?

— Не маю, татку. Де б я іх узяв? — Янко Крап напружено прислухається до свого голосу, — чи не тримтити від страху? Ні, не тримтити, Янко Крап уже наважився, стискає револьвер у кишенні й чекає. Він відчуває коло себе чоловіка в зеленій горочці і тривожно слідкує за кожним його рухом. Але чоловік стоїть спокійно, вряди-годи переступить з ноги на ногу, і тоді щось дивно скрипить.

Старий у пітьмі зітхає, бурмоче і бідкається. Купе, яке досі було поділене на окремі групки, починає освоюватися, втягується в спільну розмову. Молодий пустотливий голос з кутка зачіпає старого.

— Це вій погано придумали, дядьку, тепер будуватися. Прийде росіянин і все у вас забере. «Всё, равно!» Газ цвяхами, ха-ха-ха.

— Не гніви бога, — сказав старий серйозно. Напевно, у пітьмі він перехрестився.

А потім озвався глибокий, басовий голос, голос по-вільний, глибокий, немовби він виходив з-під купе, звідкілясь з туркоту коліс.

— Цвяхи — це ні до чого. Коли б отак кулеметик — інша справа.

Купе на хвилину затихло, а потім зашуміло, неначе до нього влетіла запальна іскра.

— Тыху, кулемет!

— А гармати не хотів би?

— А навіщо тобі той кулемет?

— Стріляти, дурню. Навіщо ж інакше? — тяжкий басовитий голос спокійно розгулював по купе, від того розсудливого спокою у людей набігала гусича шкіра.

— Мати божа, сохрани нас від усього злого, — скрикнув жіночий голос.

— Не гнівіть бога, — сказав старий побожно і скрущено.

— Ні, ти скажи, — озвався молодий голос з кутка.

— Скажи ти нам по-людськи: навіщо тобі здався кулемет? В кого стріляти?

— В диких кабанів, — спокійно сказав басовий голос.

— Ха-ха-ха, — засміявся хтось з чоловіків. — Оде так сказав!

— Ні, скажи, — не здавався причіплівий юнак у кутку. — Як ти це собі уявляєш? В кого стріляти?

— В диких кабанів, — прогудів бас. — Риуться в мене у вівсі, в моєму вівсі риуться, мої мозолі виривають. Чого мені їх жаліти? Нема чого їх жаліти, плюгавці вони. З кулемета по них: хіба ж так за ними закурить, тільки п'ятами забліскають.

— Ха-ха-ха, — засміявся один з чоловіків. — Оде вже так!

— Своє треба оберігати, це свята правда, — сказав старий.

Причіпливий юнак хвилинку мовчав, мабуть, розмірковував. Потім нахилився туди, звідки виходив басовитий голос, і тихо сказав:

— Не бійся, я не такий дурень, зрозумів. — І довірливо спитав: — Ти звідки?

— Що тобі до того? — отримався злісно басовий голос.

— Нічого, я так, по-доброму.

— Знаємо ми таких добряків, — сказав бас.

Юнак промовчав, очевидно, ображений. Розмова в купе обірвалась так само раптово, як і почалась. Купе знову злилося з навколошньою темрявою і посувалось тихо, без звуку до таємничої безвісти.

Янко Крап стискав у руці револьвер, рука вже затерпля, все тіло в нього затерплю від довгого напруження. Доки це ще триватиме? Чоловік у зеленій сорочці все ще стояв біля нього, Янко Крап відчував його дихання і бачив у пітьмі, як рухаються білки його очей. Треба непомітно пересуватися, опинитися у чоловіка за спиною. Вдарити його ручкою револьвера і втекти, вискочити в ніч. Тікати, тікати, не можна так вічно стояти й чекати — чого? А чемодан? Хай йому біс, хай йому біс їхньому чемодану разом з їхнім склографом, з їхніми листівками! Хіба людина не дорожча за якусь дурну машинку? Міліметр за міліметром Янко Крап почав посуватися так, щоб опинитися в чоловіка за спиною. Чоловік ніби його й не помічав, стояв, спершись на полицю, переступав з ноги на ногу, і тоді завжди щось скрипіло. Янко Крап обережно, обережно посувався міліметр за міліметром, револьвер він уже тримав за ствол

і в думці вимірював рух. Рух мусить бути точним і по змозі безшумним: може, в стукоті коліс ніхто нічого не помітить. Але в ту мить, коли він уже витягав руку з револьвером з кишені, в ту мить з чоловіком у зеленій сорочці сталося щось незвичайне, він інанче хотів упасті, весь скорчився, міцно вхопився за полицю і болісно скинув:

— Ой, людоњки, якщо в бога вірите...

Янко Крап мимоволі випустив дуло револьвера і підхопив чоловіка, що падав. Тіло було безвладне й тяжке, Янко Крап його ледве втримав.

— Присвітіть же! — вигукнув люто Янко Крап. — Чому ви не присвітите?

Хтось черкнув сірником. З'явилася ѹ запальничка власного виробу, незграбна і чадна. Янко Крап поклав чоловіка на звільнений край лави. Чоловік мав заплющені очі, а за напіввідкритими губами можна було бачити стиснені зуби. Янко Крап розстібнув йому сорочку. Чоловік закліпав віями, глибоко зітхнув і широко розплющив очі; це була тільки хвилинна слабість. Люди громадилися навколо світла запальнічки. Висока жінка, селянка в національному костюмі перехрестилась і забурмотіла: «Мати божа, сохрани нас від лихого». Чоловік, він був ще молодий, не міг мати і тридцяти років, засоромлено оглядався навколо.

— Я впав? Пробачте мені, людоњки, пробачте, це все та нова нога. Тисне ѹ тисне. До Братіслави їздив по неї, мовляв, найновіший зразок. Німецький патент. Так...

Він закотив штані, показалася конструкція зі сталі, гуми й дерева, складна ѹ майстерно зроблена штучна нога. Той, що тримав запальничку, нахилився над штучною ногою, уважно її оглядав, зі знанням справи постукував по ній.

— Підходящий матеріал, — промовив. — І тисне?

— Тисне, потвіра. Казали, що не буде, що це найкращий товар з гарантією, що мені її дають лише як'герою Липовця, там мені відтили мою власну. Досі я ходив на дерев'яній, вона не була красива, цього не можна сказати, але не тиснула. А ця усе тисне й тисне. Думаю, то вона ж перестане, коли говорили, що така чудова, останній німецький патент, але вона усе тисне й тисне. І зуби стискає — не допомогло. Так мені вже вибачте, люди божі.

— То, напевне, наші зіпсували, — сказав той, із запальничкою. — Німці фокусники, вони вміють вигадати, в них не буде помилки. Але нації зіпсували.

— Погляньте на нього, як захищає німців, — озвався задирливий юнак. — У зад їм пхається.

— Чого б я пхався? — Чоловік із запальничкою говорив мирно, зовсім не сердився. — Але що правда, то правда: в таких речах вони фокусники.

Янко Крап стояв над чоловіком у зеленій сорочці, напруження з нього спало, він соромився. «Тьху, — думав сам собі, — який я герой, міг забити невинну людину. І все це зі страху, боюсь, наче малий хлопець», — думав Янко Крап і дуже соромився. Той несимпатичний чоловік мав рацію, він, Янко Крап, для таких речей не годиться. Ах, коли б чимшивидше бути в Тепличних горах, серед знайомих речей, знайомих людей і знайомої небезпеки. Розмова в купе зашуміла, стихла, знову зашуміла і знову стихла. Колеса поїзда заспокійливо стукотіли. Янко Крап сперся на полицю і стомлено зачлющив очі.

З дансингу до гардеробу долинали звуки лінівого і дуже солодкого танго. Приємний, трохи захриплій тенор співав: «Коли наше щастя від-ле-тить». Кароліна Губерова, Марекова господиня, зітхнула: відлєтіло щастя, відлєтіло, його вже нема. Колись і вона ходила танцювати, ніколи тоді не помічала, що на світі є і гардеробниці, швейцари, продавщиці квітів та продавці мигдалю, — усе це відносилось до речей, які її вигідно оточували і які можна було купити за дешевий гріш. Тепер вона живе у цьому світі, принижена у світі при-нижених. І тут панує ієрархія: швейцар, наприклад, має в цьому малому світі найвищий чин, він може без-карно висміювати Кароліну, може її називати Кароль-ком за її вуси, і вона мусить мовчати. Навпаки, про-давці квітів, мигдалю і сигарет є нібито підпорядковані їй, так само і жінка з убиральні. Кельнери не належать до цього світу, вони — з вищого світу, а ще з вищого світу — пан Коліско в канцелярії: над ним стоїть уже тільки хазяїн, але його Кароліна бачила тільки раз, коли її приймали. «Ах, ах», — зітхала Кароліна Губерова, вона навалилась грудьми на стойку, підперла обома руками обличчя; слухала лінівне й дуже солодке танго і зітхала.

Швейцар широко відчиняє двері й поштво вклоня-ється, входить добрий гість Августин Шернер. Добрий гість у доброму настрої, в чудовому настрої, все обличчя разом з елегантними вусиками посміхається урочисто й піднесено, він виглядає як людина, що одержала вели-кий виграш. І це справді так, Августин Шернер одержав великий виграш, нарешті, сталося те, чого він так довго й відчайдушно чекав: опубліковали його вірша. Вірш називається «Катаклізми», весь пахне друкарською фар-

бою, і це п'янкий запах, найп'янкіший запах на світі. Журнал, в якому надруковано вірш, Августин Шернер обережно склав і засунув до бічної кишені, на серці, він раз по раз торкається до нього пальцями і знову й знову відчуває радість переможця. За Августином Шернером крокують на непевних ногах троє членів літературної громади, досить відомі, щоб зробити йому честь. Він скидає з них забруднені й промоклі плащі, запобігає їхньої ласки: панове, панове, це негайно буде. Посміхається до всіх, посміхається й до Кароліни. «Як справи, Карольку?» Кароліна спершу насупилася, розмірковує, чи не слід образитись, але потім вимушено посміхається, цей пан постійний гість і ніколи не вимагає дрібних. Августин Шернер уже плаває й пишається на паркетах, щось нашпітує головному кельнеру. За хвилину він сидить зі своїми компаньйонами у зручній окремій кімнаті, кельнер швидко, як уві сні, приносить вино й наливає.

— На здоров'я, панове. Хай живе поезія! — чокається Августин Шернер. Він підводиться, для нього це урочиста хвилина: диви, сидить з ними, п'є з ними, є одним з них. «На здоров'я, панове, за поезію», — говорить він зворушеного, голос у нього неприродно дзвінить, зривається; Августин Шернер глибоко зворушений сам собою.

Але його компаньйони зовсім не зворушені, не підводяться і аж ніяк не урочисті, вони силувано п'ють і мовчат. Один з них, редактор журналу і принагідний видавець, віддувається, потіє, він надто отрядний. Схилляється до Августина Шернера й туде йому на вухо:

- Якусь би піпку, га?
- Кого, прошу?
- Піпку, осел!
- Ага, піпку.

Августин Шернер розуміє і слухняно встає. Він огля-

дає танцювальний круг, вілізнає кількох знайомих жінок легкої поведінки, але йому здається, що іх не можна сполучити з уявленням, яке в нього вселилося, з уявленням про піднесення, про перемогу, про початок чогось величного й запаморочливого. Він шукає самотню дівчину, особливу дівчину, позначену смутком, яка б обіцяла пригоду небуденну, пригоду, що відповідала б його піднесенному настрою. Він бачить таку дівчину, вона сидить до нього спиною, поблизу танцювального круга; Августин Шернер поспішає до столика: «Вибачте, будь ласка». Дівчина повертає до нього обличчя, і він вілізнає Ему. «Це ти, Емо, це ти», — радіє Августин Шернер, Ема відповідає його уявленню, вона особлива, освічена й смутна, він кличе і тягне її до кімнатки. «Чхаю я на твоїх поетів, начхаю на них», — говорить Ема, але підкоряється. Чому б не піти, хіба не все одно, з ким вона проведе вечір, ніч, маленьку частину безглуздого життя? Так, для Еми все одно, з ким вона проведе вечір, і з ким проведе ніч; вона шукає простору, в якому б зникли маленькі часточки великого безглузду. Від капітана вона пішла через тиждень; збудження, яке опанувало нею в перші дні, притупилося, прийшло щось вперто одноманітне, без несподіванок, монотонне, знеособлююче. А Ема чекала дива! Дива, яке перевернуло б її життя, яке дало б йому простий і глибокий зміст. Хіба не можливо, щоб життя мало такий простий і глибокий зміст, що в ній є такого потворного і огидного, чого вона ніде не може показати? Дивись, якось живуть же люди в спокійній інерції, котра, можливо, дурна й обмежена, але кому це перешкоджає? А вона, Ема, не може знайти свого спокою, своєї інерції, свого обмеженого забуття; вона тужить за чимось, сама не вміючи навіть визначити, за якою це повнотою вона тужить? Ах, коли б вона була вродлива, то напевне могла б стати легковажною, дурною і щасливою. Але вона невродлива, знає про це,

кожної хвилини згадує про це; чи не тут, у цьому строгому і завжди присутньому усвідомленні починаються всі її нещасти? Ні, не треба про це думати, не треба думати ні про що; роздумування приносить надто відчутні страждання. Треба спробувати забути про себе, так, треба забути про себе.

Поет з вузьким білим обличчям задивився на неї пильними, п'яними очима. Рівне волосся спадало йому на чоло, з вишкіреного рота стирчали зіпсовані передні зуби.

— Ти повія?

— Не знаю, — сказала Ема зневажливо. — Не знаю, чи я повія. Але ви безперечно грубіян.

— Ха-ха-ха, — загудів редактор: — Оде так язичок!

— Пробачте, панове, — сказав Августин Шернер. — Це медичка. Останній курс.

— Ха-ха-ха, — загудів знову редактор. — З усіма чеснотами, га?

Третій з літературної компанії не говорив нічого, пив мовчки і швидко, склянку за склянкою, та хоч як багато пив, на його обличчі не було помітно ніякої зміни. Це було обличчя повне, свіже, без зморшок, з дрібною сіткою судин на носі й під очима.

Августин Шернер схилився над Емою і зашепотів їй: «Пробач їм, Емо, вони так не думають». Ема знизала плечима: що з того? Огрядний редактор пихав, пітнів, неприємно пахнув потом. Поет невідривно і п'яно дивився на Ему. Кельнер приходив і відходив; у кутку нагромаджувалися порожні пляшки з-під святопетерського вина. Пили швидко, жадібно, спрагло. Августин Шернер пробував співати; його зачиткали. Тільки пий, не гай часу; все банальне й безглузде; пити — ось самоціль, пити — ось у чому криється суть. Огрядний редактор мацав під столом Емині коліна, рука в нього була настирлива й вогка. Ема швидко злісно відкинула

її: «Забрудніте мені сукню», — сказала вона голосно. Третій чоловік, який досі не вимовив ані слова, відразу звернувся до Еми:

— Ви медичка?

— Так.

— Тоді ви це мусите зрозуміти. Це розклад тканини. Знаєте, загальний розклад тканини. Невідома хвороба супспільства, розумієте?

— Умирання! Хай живе вмирання! — поет видряпався на стілець, зірвав галстук і погрозливо вигукував.

— Так, ми — дріжджі, — сказав Августин Шернер.

— Ха-ха-ха, — загудів редактор. — По-словачьки — сирки.

— Розклад тканини, — повторив настирливо чоловік.

— Ви мусите це зрозуміти. Це хвороба невідома, відомі лише ознаки, хвороба прихована, а ми бачимо тільки висип. Оця людина, — він показав на поета зігнутим пальцем, неначе його викривав, — це ні що інше, як висип.

Поет стояв на стільці й безглаздо, не розуміючи посміхався. Августин Шернер від шанобливого напруження затаїв подих. Ема слухала тепер уже не байдуже; те, що говорив чоловік, здавалося їй досить розумним і переконливим. Словеса, які вона чула, були для неї неначе давно знайомі, лежали в ній несформульовані й чимось прикриті; тепер пелена спала: несформульоване набирало виразних рис.

Чоловік зморщив гладеньке чоло, руки його були витягнені на столі, і він дивився широко відкритими очима через голови своїх компаньйонів.

— Цивілізація була вже така крихка і складна, що сама по собі почала розкладатися. Те, що ми бачимо, просте і страшне: війна, кров, убивство. Але те, чого ми не бачимо, набагато страшніше, це невмолимий вирок всезагальної смерті. Загальна анемія. Загальний роз-

клад. Розумієте, такий досконалий розклад, після якого вже нічого не може настати, після якого вже не буде нічого, з якого нема виходу. Єдиний вихід — це не жити, але розклад такий послідовний, що у нас німає досить сили для того, щоб не жити. Нема виходу, розумієте? — Він обвів усіх строгим поглядом, потім зупинив очі на Емі. Емі вдарила кров у голову: так, так, так воно є. Особиста мука зменшувалася, блідла, ховалась за образом незмірного загального жаху; цей загальний жах був моторошний, але не був індивідуальний, а тому майже приємно збуджував. Власна доля виглядала у спільній долі як закономірна, зовсім незвичайна частка: це підбадьорювало.

— Нема виходу, — сказав чоловік і вдарив долонею по столу. Він на мить задумався і знову почав нерухомо дивитися через голови інших.

— Хіба що, так, є один вихід. Єдиний розумний вихід для цивілізації полягає в тому, щоб вона зреклася претензій на розум і претензій розуму. Розум завів її туди, де вона є, і їй слід його відкинути. Їй слід скинути цей зношений одяг, в якому переноситься зараза. Так, гола людина, голе людство — в цьому єдиний порятунок! Закликаю тебе, святе варварство, прийди і збережи життя!

— Хай живуть варвари! — вигукнув поет і небезпечно захитався на стільці.

— Гола людина, і особливо голі жінки — це було б непогано, — сказав редактор. — Але марно це пропагуєш, професоре, в нашому кліматі з цього нічого не вийде.

Августин Шернер обурено подивився на редактора: як він може ~~на~~мікатися над такими глибокими думками? Тепер, саме тепер Августин Шернер відчув повноту життя, мав почуття плавця, якому, врешті, вітер напнув опалі вітрила. Ема все ще слухала уважно, але чим

більше говорив чоловік, якого називали професором, тим більше їй щось починало не подобатися. Це «щось» було не в словах: слова, як це бачила Ема, були вірні й правдиві. Це було швидше в людині; людина очевидно була не слугою слів, а їхнім паном, гралася зі словами, гралася з жахом; в людині було щось акторське — широкий жест, яким вона хотіла приголомшити, очевидно прагнення бути не тим, чим вона є насправді.

— Хай живуть варвари! — вигукнув поет. Загрозливо на когось насварився, втратив рівновагу і з гуркотом упав зі стільця. Вино розіллялось. Професор обережно відсунувся і зневажливо скривив гарно викроєні губи.

— Варвари знищать поетів. Вони не будуть потребувати поезії, будуть носити її в собі, вона існуватиме в кожному моменті їх варварських голих почуттів. Рух отолених чуттів, звільнених від усіх пут, — це буде виняткова поезія. Супроти цієї поезії все, що досі створило людство, — лише убоге белькотіння ї дурниця.

— Амінь, — сказав редактор.

— Гав, гав, — брехав з-під столу поет.

Професор злегка зітхнув і продовжував, немовби нічого навколо себе не бачив і нечув:

— А хто прокладе шлях? Ми, останні інтелектуали останньої цивілізації; вмираючі копають могилу. Ми несемо прапор розкладу, розсіваємо заразу, стоїмо на березі чорних вод нового Йордану і готові прихід Великого Варвара. Наш геройзм — у ненависті, наша надія — у смерті. Ще ніколи людина не мала грізнішої і прекраснішої місії: готовьте шлях, готовьте шлях!

— Так, — сказав Августин Шернер натхненно. — Так, ми — дріжджі.

— Гав, гав, — брехав з-під столу поет.

— Це дурниці, — сказав редактор. — Краще вип'ємо

Професор промовчав, знизав плечима. Потім схопив у руки пляшку з тоненькою шийкою і довго, жадібно

пив. Зморшки на його чолі вирівнялися, погляд відразу став тъмним і невиразним.

— Це колосальні думки, — сказав Августин Шернер.

— Грандіозні думки. Це наша доля.

— Ха-ха-ха, — загудів редактор. — Це тільки машинна для слів. Наллеш вина, і машинка закрутиться. Так, так, панове і дами, готуйтесь до останнього суду, тому що я напився вина і машинка мимоволі хоче працювати.

«Правда, правда, це так, це саме так», — думала Ема.

— Це тільки гра словами, гра, яка ні до чого не зобов'язує, за якою нема нічого, крім безсилля і страху. Одна з багатьох систем оборони перед дійсністю; нецирість, що корчить із себе сувору і трубу щирість».

Кельнер приніс нові пляшки. Пили. До кімнатки зазирнув циган в сорочці зі словацькою вишивкою. Циган почав грати, а Августин Шернер співав, його елегантні вусики схвилювано піднімались і опускались. Голова професора впала на руки, скляні, п'яні очі дивилися отупіло. Поет вмостиився під столом, завивав і гавкав. Вогка рука редактора знову мацала Емині коліна. Августин Шернер доспівав і розплакався.

— Панове, це краса, — сказав він, а по щоках у нього котилися слізози.

Ема підвелась, у неї паморочилася голова, ноги не хотіли слухатись. Силоміць примусила тіло слухатися її. Вона мусила піти; в ній ворушилося гостре, нестримне почуття огиди.

думкою, що змиває з себе своє приниження і своє нещастя. Вона умивалася біля маленького умивальника, розбризкувала навколо себе воду, а потім шалено, до червоного терла рушником. Розчісувалась перед великим дзеркалом в оздобленій рамі, це було дзеркало з минулого життя, і це були її найкращі хвилини. Тоді вона уявляла собі, що нічого не сталося, ніщо не змінилось; вона сидить перед старим дзеркалом, біля неї тиша сімейної спальні; десь за нею широке двоспальне ліжко і ще тепле міце після них двох, після чоловіка і неї, вона лінича й солодко стомлена, дивиться в дзеркало і бачить міцні, гарні плечі, ще свіжі груди, погладжує руками боки і груди і знає, що вона ще бажана. Але потім на неї повіє холодом, вона прокинеться від mrій і знову оліниться в убогій кухоньці, покинута й принижена і одна, одна, не потрібна нікому, ні для кого не бажана. Така самотня, така самотня! А їй так потрібен хтось, вона так тужить за живою людиною, за слівцем, за поглядом, за дотиком чоловічих рук!

Зіткнула, наділа нічну сорочку, натягнула пантофлі. Вона стомлена, але зовсім не сонна, їй не хочеться спати, постелена канапа її відражає. Спати — і сплючи вона одна, коли прокинеться — знову одна, завжди одна, сплючи і не сплючи, в усі дні тижня, цілі тижні, місяці, роки. Вона ходить бездумно по кухні, чалапає пантофлями і зітхає. Потім зупиняється біля дверей квартирантової кімнати, прислухається. За дверима тихо. Бідолаха, думає собі Кароліна Губерова, і він, бідолаха, не має нікого в світі, один, як і вона, Кароліна. Зрідка лише його хтось відвідає, листів він не одержує. Це самотній, сумний юнак, наневне, дуже розумний і дуже вчений, бо постійно заглядає у книги. Але він гідний жалю, і Кароліна його жаліє. А це ось уже три дні хворий, у нього трип і, якби не було Кароліни Губерової, ніхто б на нього навіть не подивився, міг би й померти, і ніхто про

це не знав би. Кароліна Губерова жаліє свого квартиранта; тихенько стукає до нього в двері. За дверима не чути нічого, Кароліна Губерова обережно відчиняє двері і заглядає всередину. Там сутінки і запах пропотілих перин. «Спите?» — запитує Кароліна і обережно, навশиньках наближається до ліжка; у квартиранта заплющені очі, на обличчі лежать сірі тіні, ніс гострий і тонкий. «Бідолаха», — зітхає Кароліна Губерова, стоїть над ним, ще раз зітхає й навশиньках відходить.

Але Марек не спить. Він прокинувся уже давно, коли ще було темно, почув плюскіт води на кухні, почув, як господиня ходить по кухні й зітхає, почув і стук у двері, і шелестіння нічної сорочки, і жалісні слова, — все чув, але заплюшив очі, не хотів нікого бачити. Він прокинувся спітнілий, але голову мав навдивовижу ясну: температура впала, залишилась тільки слабість, в'ялість і відчуття тілесної легкості. І залишились думки, дуже ясні, покірні, безболісні. У темряві й самотності своєї кімнати він зводив рахунки із самим собою, зводив рахунки спокійно, без істерики, з сумною покірністю долі. Так це є і так це мусило бути; він ще раз намагався вирватися зі своєї самотності, і ще раз його відкинули. Він сам, він сам. І нема в цьому вже ані гострого болю, ані відчуття образі; це проста річ, зовсім проста самотність, брудно-сірі стіни, завіса дощу, людина посеред маси; тихий смуток, що широко розливається, і трохи гордості. Це все, це його вирок, і інакше це не могло бути. Зрештою, кожен є один, кожен сам у житті і в смерті. Людина сплітається з людиною, щоб перемогти страх перед самотністю. Любов, сім'я, дружба, товариство — все це лише відповідь на страх перед самотністю. Це вимушена і вроджена нещирість людини. Так, це так, усе просте і очевидне в цьому яскравому світлі; усе це — тільки необхідна і природжена брехня. Його, Марека, підкидають, не хочуть його приєднати до змови про всезагаль-

ну брехню; нехай і так! Нехай так буде! Він не має досить здібностей для участі у такій змові, не має відваги обдурювати сам себе. Нехай так буде!

У цю ранкову хвилину, в цю хвилину, коли час зупинився, в цю хвилину великої і чистої слабкості Марекові нічого не було жаль, він не відчував ані жалю до самого себе, ані бажання помститися усьому світові, ані образи, ані гордості: це було цілковите примирення. Раніше він опирався, погрожував, снував помсту; гостро відчував образу, винятковість своєї самотності, винятковість своєї душі, яку вважав гордою й бунтівничу. Тепер, у цю хвилину і лише на цю хвилину все з нього спало; він чистий, очищений і покірний, без якоїсь прихованої думки. Він бачить перед собою своє майбутнє життя, свою долю: хоче бути добрим і покірним, великолужним і непомітним. Тихий споглядач, який бачить і розуміє. Глядач. Він пригадав Янка Крапа, його ненависні слова. Так, він буде глядачем, що ж такого?! Йому, Янку Крапові, це легко: він народився, щоб плюсти наперекір течії. Його організм — це самі лише м'язи і сухожилля, дія і рух, він мусить існувати в дії і рухові. Марек на березі, він нерухомий і незмінний, стоїть і дивиться на рух, сприймає все, розуміє все, розуміє, що й сила тільки релятивна, і рух лише релятивний, руху не було б, коли б він не стояв нерухомо на березі. Він усе розуміє, розуміє і кінцеве безглуздя руху; але він усе сприймає покірним серцем, тому й не висміює себе, тому пробачає. Так, так він буде спостерігачем, глядачем. Забереться до якогось тихого містечка, де життя весь час крутиться по однакових колах. Матиме свою спокійну посаду, матиме свій тихий і спокійний світ. Хіба цього не досить для того, хто не здатний на більше?

З кухні було чути хропіння. Господина нарешті заснула. Котра година? Була вже дев'ята. Марек спробував

підвєстись, ноги були слабкі, а в голові крутилося. Він тримався за спинку ліжка, перемагаючи запаморочення; слабкість його спокушала: лягай і мрій. Але почуття упокорення і строгості до себе було ще зовсім свіжим і новим, Марек себе переміг і пішов на лекції. Цілий день його не покидало це почуття, це було почуття, що підносило його: йому здавалося, ніби він знайшов своє місце у світі. Певне місце, певну точку дійсності, що схвильовано хиталася. Він дивився на людей, на професорів, на колег, на знайомих, на незнайомих з цим почуттям і бачив те, чого ніколи раніше не бачив: які вони добрі і які убогі! Усі добрі і всі убогі; рухаються, поспішають, прискорюють рух до запаморочливої швидкості і не розуміють кінцевого безглуздя руху. Він вирішив, що відвідає Ірену; Іrena могла найліпше оцінити його нове почуття, його велике рішення. Щойно Марек вийшов на вулицю, як завили сирени. Повітряна тривога. Люди неквапливо зупинялися і поглядали вгору. Там нічого не було видно, високі хмари були темносірі і олов'яні. Люди поставали попід брамами і під виступами будинків, байдужі і лише трохи роздратовані. Це була звичайна тривога, яких уже було багато, тривога тільки на хвилинку затримувала в русі і нічим не загрожувала. Та ось загуркотіли літаки, іх не було видно, було їх тільки чути, це був тяжкий спокійний і самовпевнений туркіт, він відразу заповнив усі простори над містом і навколо нього, замкнув місто в сталевий пояс тяжкого гуркоту. А потім під темносірим олов'яним небом розірвалася снаряд важкоїzenітної гармати, це був звук гострий і застережливий, це був неначе гавкіт злого собаки. «Бомбардують!» — вигукнув хтось і жінки закричали. Всі відразу розбіглися, вулиця сповнилася відчайдушним криком, люди штовхалися і безцеремонно тиснулися до входу у сховища. Зміна була надто несподівана; немов великий чарівник

махнув паличкою і в одну мить змінились обличчя, голоси, почуття, люди. За кілька секунд вулиця спорожніла, трамваї стояли порожні, немов човни, викинені на берег, вітер мчав по вулиці з грубою силою, неначе хтось визволив його з в'язниці. Тільки на розі сидів глухий жебрак і дивився червоними благальними очима навколо себе: що це діється?

У сковиці було душно, там було набито людьми, голова при голові і тіло при тілі. З кожним новим пострілом зеніток тісна людська юрма хвилювалась, коливалась, скрикувала. Хтось заспокоював людей: це тільки зенітні снаряди. А хтось сердито й перелякано сказав те, що всі думали: слід би їм припинити це, слід би їм це припинити, бо тільки накликають біду. Це правда, погодився інший голос, навіщо вони стріляють? І так не влучають, стріляють лише панові богові до вікон. Жіночий голос сердито закричав: «Дитина, хіба не бачите, що тут дитина?» — «Як я це можу бачити, — замурмотів роздратований, грубий чоловічий голос, — ви думаете, що я маю очі і на заду?» Всі були роздратовані і всі боялися; знали, що вони винуваті. В ту мить усі добре знали, що винуваті, що винуваті за постріли зеніток і за хлопців, за синів і братів на східному фронті, що винуваті за єврейські табори, за нюренберзькі закони, за «аризацію», за урочисті процесії, за аплодисменти, за блиск гардистських чобіт, що винні за прагнення спокійно жити і за мовчання. В цю коротку мить, поки вони знову не занурилися в поспішний рух, в якому так легко забивають, в цю коротку мить усі дуже ясно відчували свою провину. Але сирени, що сповістили про кінець повітряної тривоги, звільнили їх від почуття страху і тому легко зникло й почуття провини; мусив би знову прийти страх, щоб знову з'явилася почуття провини.

Марек вивалився з усіма на вулицю, з усіма вільно

зітхнув, але його, Марека почуття провини не покидало. Це було давнє й постійне почуття, він знов про нього і залишав його дрімати серед інших неприємних почуттів. В цьому почутті було щось брудне, нечисте, це почуття дотикалося до чогось такого, що було схоже на зраду. Ні, Марек не зрадив: він не марширував з ними, він ненавидів їх. Але його слабкість, його неміцність, його мовчання все-таки скидалось на зраду; він стояв, склавши руки, тоді як мусив діяти, мовчав, коли мусив говорити. Існують пом'якшуочі обставини: він самотній і такий слабкий! Але це виправдання всіх, хто не має досить відваги, щоб ризикувати власним існуванням. Ні, ні, Марек не може рушити, ані вигукнути не може: «Ганьба, ганьба вам і ганьба нам усім». Від нього віддалився зовнішній світ, віддалилась і можливість діяти. Усе, весь світ явищ відіграється в ньому, споглядачеві, ніщо не проникне з нього назовні, і тільки те важливо, що відіграється в ньому. Хіба його не зобов'язує до цього нове почуття, становище, яке він визначив для себе в світі?

Марек крокував серед бурхливого натовпу і раптом спинився, застиг, закам'янів. Йому здалося, що у натовпі промайнуло Олініне обличчя, що війнуло золоте волосся і заповнило всю вулицю сяйвом. І все відразу повернулось; колоття біля серця, нестерпний біль. Його нове почуття розтануло, немов його ніколи й не було, нове становище в світі відразу стало до смішного хитким, в одну мить він забагнув з гіркотою, що все це була тільки вигадка, обман, оборона пораненого. Він побіг туди, де маяло золоте волосся, натикався на людей, як сліпий, хотів вдихнути запах, хотів бути близько, нічого більше, тільки бути близько. Було вже пізно: золота пляма зникла так, як і з'явилася, розтанула в сірому натовпі і тут були тільки люди, які кудись безтолково поспішали, зайві й огидні. Марек захекано спинився,

він мусив спертися об стіну якогось будинку. Мимо нього поспішали люди, незнайомі люди, зовсім зайві люди; навіщо живуть ці люди, чому вони поспішають і чому зникла пляма з вулиці, чому вулиця потемніша-ла? Марек протирає окуляри, руки в нього були спітнілі і пальці тримали; він чомусь хитав головою, так, отже, це не була тільки гра. Справді так, не була це тільки гра, в цьому була вся його істота, всі сили його почуттів були приковані до маленької частинки простору, де хвилину тому замаяло золоте волося. Так, отже, це була любов, справжня любов, а не гра в любов. Так, отже, це любов, жаль і мука.

Він піде до Ірени і все їй розкаже, все їй розкаже, і вона, може, зрозуміє те, чого він сам не може зрозуміти. Ірена розумна, тому що вже не має ніякої надії. Вона може судити про речі з вищого становища, зі становища того, хто вже розлучився з усім, і хто вже не має ніякої надії. Та й Ірена його подруга з дитинства, вона зрозуміє його, все зрозуміє і все розв'яже.

Марек прийняв рішення і йому стало легше, він швидко крокував вулицями, поспішав, немов боявся, що втратить дорогоцінний час, який усе вирішує. Вулички у кварталі вілл були тихі, порожні і таємничо сумні. Оголені тополі й оголені берези, завмерлі сади, оголений світ, по якому ганяв холодний вітер. Тут уже нічого не було від солодкуватої меланхолії; це був прикрий смуток, голий світ згасання. Ясен перед будинком Ірени тяжко тримав і зітхає. У Гірському парку щось стукало: стук-стук. Марек подзвонив. Відкрила служниця, якої він не знав, вона мала коси, як воронове крило, і рум'яні щоки з ямочками. Він запитав про Ірену. Яка Ірена? Служниця тільки витріщила очі. «Та ж пані Ульріхова, — сказав Марек. — Хвора пані Ульріхова». «Така тут не мешкає», — відповіла служниця і з невідомої причини засміялася. «Як це? — спитав Марек здивовано

ї нетерпляче. — Пані Ульріхова тут не живе? Вже не живе у своєму будинку?» — «Ні, справді, така тут не мешкає. Тут живе тільки пан Ульріх, але ніяка пані Ульріхова тут не мешкає».

У двері виглянув чоловік з оксамитовим голосом, він був у купальному халаті, вимитий, виголений і помолоділій.

— Шукаєте Ірену?

Марек мовчки кивнув.

— Ірени тут уже нема, — сказав чоловік з оксамитовим голосом, з усіх сил стараючись, щоб це не звучало весело й радісно. — Ірену ми мусили відвезти в лікарню. Помирає, розумієте?

— Так, помирає, — сказав Марек бездумно. Потім глянув на Ульріха, на чоловіка з оксамитовим голосом, дивився на нього довго, без слова, і тоді йому сказав:

— Все-таки це вам вдалося. Все-таки вам це, нарешті, вдалося, пане Ульріх.

Чоловік з оксамитовим голосом знізав плечима:

— Що мені повинно було вдатися?

— Це чиста робота, пане Ульріх, — сказав Марек і не зводив важкого погляду з обличчя чоловіка з оксамитовим голосом. — Вмираюча єврейка в квартирі! Як ви це могли так довго витримати?

— Вона була християнка, так само, як я або ви, — сказав чоловік з оксамитовим голосом. — Вона була вихрещена.

— Вона була єврейкою, і ви її убили!

Чоловік з оксамитовим голосом вилаявся і громнув дверми. За дверима він вигукував щось образливе й погрозливе, але Марек його не чув. Тепер він ясно чув у глибині Гірського парку звук, що повторювався: стук-стук. Це скидалося на удари молотка, якими завершується аукціон. Стук-стук: усе розпродано, все скінчилось:

Це була справді Оліна, Марек добре бачив, його не обманув зір. Це була Оліна, і вона нікого не помічала, вся зосередилася на собі і на рішенні, яке в ній визрівало. Вона від самого ранку ходила вулицями, гнана божевільними й сміливими думками, зупинялась перед напівпорожніми вітринами і не бачила нічого, тільки чужий і віддалений образ, гладенькі хвилі золотого волосся і надто повні губи, губи шепотіли якісь слова, слова були то відважні, то боязкі, але всі вони, і відважні, і боязкі, стосувалися тієї самої теми, того самого рішення. Ні, так більше не можна жити, не можна спати, істи, бчитися, не можна дихати: це повинно бути вирішено, це повинно бути вирішено. Це повинно вирішитися негайно, тепер, поки це не вирішиться, Оліна не може повернутись додому, до своєї білої кімнатки, яка тепер є в'язницею і яка нестерпно порожня! Навіщо їй здалося таке порожнє й безглузде життя, що складається з їжі та спання і з перерв поміж їжею і спанням? Навіщо нездійснені прагнення, відчуття незамінної втрати, безсонні ночі — навіщо, навіщо? Вона молода, їй страшенно хочеться жити, не існувати, а жити, пити повнити ковткави, а не обережно съорбати. Хіба це заборонено? Чи може бути в чистих поривах серця щось грішне і брудне? Мати намагалася виховати її в старорежимній доброчесності: це входило до родинних традицій. Але її сама вихователька вже не дуже вірила в дійовність цих традиційних виховних принципів; саме ті виховні принципи зробили її нещасною. Оліна відчула материні сумніви і не сприймала її поради всерйоз; це був старомодний одят. Оця старосвітська ввічливість, сором'язливість, і стриманість, і незмінність зasad виглядали в її світі смішними — у світі спорту, прискоре-

ногого руху, в світі, в якому ніщо не було певним. Оліна була вільною. Вона не знала про те, що вона вільна, бо ніколи не відчувала потреби у свободі, ніколи її свобода не була обмежена перешкодами; вона була вільна, як птах, як стихія. Могла робити з собою, що хотіла. Саме тому вона не кидалась до легких і звабних притод, як багато з її подруг, що намагались розірвати залишне кільце заборон і наказів. У неї інстинктивно виробилося почуття відповідальності за себе, почуття поваги до власної особи; ніхто її не кликав до відповідальності, тому вона закликала до відповідальності сама себе.

А зараз уперше в житті вона відчувала тягар, який до цього часу її не торкався: він обтяжував її і обмежував її рух, і Оліна намагалася з останніх сил скинути цей тягар, і знала, що не скине його. Як це сталося? Як це могло статися? Чи сталося це вже тоді, коли вона побачила його вперше? Прийшов з фронту, був схудлий, загорілий, а на обличчі в нього ніби осіли темні тіні. Він був так приємно грубий і незвичайний! Це був чужинець, він прийшов з чужого світу, зі світу, повного якихось незнаних жахів і тривог. Незнайоме і таємниче — це вабило. Говорив мало і незграбно.

Видно було, що він прямолінійний і простий, і що за цією прямолінійністю і простотою криється водночас щось незнайоме, таємниче і сильне. Він подивився на Оліну, і його стомлені очі трохи проясніли. Тієї хвилини, так, тієї хвилини це і сталося. Тієї хвилини це мусило статися: сон і дійсність — все змішалося і все злилося: це був він.

Доти Оліна не знала, що таке пристрасть. Вона думала, що пристрастю можна керувати, як машиною: перша, друга, третя швидкість, зупинка; а мотор можна виключити, коли нам схочеться. І тоді, коли капітан Лабуда подивився на неї і в нього проясніли очі, коли він злився з її mrією і коли вона в одну мить збагнула,

що це він, очікуваний, — ще й тоді вона нічого не знала про силу пристрасті. Спочатку це було тільки приємне хвилювання від його присутності, від його голосу, від його погляду. Але потім це стало прагненням заволодіти його поглядом, голосом, його руками, прагненням, яке посилювалося і яке не можна було відігнати від себе, яке вибухало несподівано, пронизувало її всю робило її хворою і нещасною, і врешті, було схоже на шаленство: заповнило все, найменшу часточку часу і кожен куточек простору. Воно було скрізь, скрізь, нічого не існувало поза цим прагненням, воно давеніло в тризігих сиренах і в дзенькоті трамваїв, повзло в шелесті дощу, приходило до неї вночі, в нескінчені години, коли людина беззахисна. Воно скидалося на безумство, і можливо, це справді було безумство й галюцинація, нестяма, в яких притупилося відчуття всього того, що є в дійсності; почуття вихоплюють з дійсності тільки чудесні уламки і складають з цих уламків нереальний світ прагнень і мрій.

Ні, довго так не можна було жити! Треба було вирішити, треба було покінчити з цим так чи інакше. Оліна не знала, як це воно «так» і як «інакше»; її уявлення, її прагнення і її мрії кінчались просто: побачити його. Отже, вона мусить його бачити! Вона подивилася ще раз у темне скло вітрини, зачесала волосся, торкнулася маленькою долонею чола: воно пашіло. Отже, це мусить бути, мусить статися. Мусить його побачити. Відірвалася від вітрини й пішла, ішла легко й швидко, тепер вона мала мету. Ішли з некою і підвідомий страх, і якісь дуже віддалені докори, якісь нарікання, які не можна було зрозуміти; але кроки були легкі, швидкі і впевнені, несли її впевнено і нестримно. На темній і порожній Глибокій майже наткнулася на Марека. Він не бачив її. Їшов згорблений, темний і майже хитався; скидався більше на тінь, ніж на людину. Оліна перелякалась

і зупинилася; ноги її тримтіли. Слов'я докорів відразу стали голоснішими; по ній перебіг страх, її обсипало морозом: це був страх за себе. На хвилинку вона ясно відчула, як бунтуються в ній почуття чистоти й порядку речей: це було щось нечисте і хаотичне! Марек уже зник у сутінках вузенької вулиці, а Оліна все ще стояла на тому самому місці: так, це щось нечисте й хаотичне! Вона ображає цим себе й інших людей, назавжди порушує внутрішній порядок і чистоту. Назавжди!

Але що вчинити Оліні? Не робити цього? Повернутися і не бачити його? Ні, цього Оліна не може зробити. Вона мусить позбутися цього питання, цієї муки; мусить його бачити. Рушила, губи в ній були стиснені, а ноги несли її на диво легко й швидко, не торкаючись землі. Здалека, з глибини Гірського парку озивалось постукування: стук-стук. Подзвонила, їй відчинила рум'яна служниця. «Так, пан капітан вдома, дівчинко», — сказала рум'яна служниця і посміхнулася. Та Оліна цього не бачила, ноги її несли легко й швидко крутими сходами. Лиш на мить спинилася перед дверима невеликої мансарди і глибоко зітхнула: отже, це вирішилося. Вона не стукала, стиснула ручку, рука в ній була вогка, спітніла.

Всередині було темно і було там тихо. Капітан Лабуда лежав взутий і одягнений на ліжку, лежав так, як повернувся з батареї. Це було півгодини тому.

Відтоді він знову думав про своє життя, котрий уже раз думав про своє життя, і знову не знайшов розв'язання. Питання було просте: жити чесно і в небезпеці, чи жити у відносній безпеці й нечесно? Він знову, кому служив, бачив це під Харковом, на Кубані і на Кавказі: це були безмозкі вороги і слуги найбезмозкіших ворогів. Але як це зробити, щоб жити чесно? Не було виходу, тому що не було моральної опори; всі моральні правила зламала велетенська машина війни. Було в ньому лише

багато енергії, дуже багато енергії, тиск якої він відчував іноді; як фізичний біль. Що робити з цим багатством енергії? Треба було знайти смисл у киплячому казані, в якому варився світ; чи був там взагалі який-небудь смисл?

Капітан Лабуда почув слабке поскрипування дверей і з незадоволенням усвідомив, що його потурбували. Може, саме тепер він би знайшов розв'язку, може, саме тепер він відкрив би прихований смисл подій і своє місце серед них. Йому здалося навіть, що він обов'язково знайшов би те, що шукав, тільки б ще трошки, трошки спокійного обдумування.

— Хто там? — запитав роздратовано капітан Лабуда. І коли ніхто не відізвався, спитав ще раз:

— Це ти, Емо? Чого стоїш?

— Ні, це не Ема, — сказала Оліна.

— До біса, — сказав капітан перелякано. Він візнав Оліну по голосу, але не хотів, щоб це була правда. — Хто там?

— Так. Це я.

— До біса, Олю. Як ви могли?

— Я прийшла, — сказала Оліна. — Я мусила вас бачити.

— Вам не слід було це робити, Олю.

— Я це зробила, — сказала Оліна. А потім додала тихо й печально: — Ви розумієте, що я це мусила зробити?

І все було висловлено, і все було легше і простіше, ніж вона собі уявляла. Капітан встав, допоміг їй скинути дощовик.

— У вас температура, — сказав капітан, — вас трясе.

— Ні, це не температура, — відповіла Оліна, — це щось інше.

— А що ж? — запитав капітан.

— Я мусила вас бачити, розумієте? Я мушу вас ба-

чити і мушу до вас доторкатися. Не можу без вас жити.

— Це погано, Олю, це дуже погано, — сказав капітан.

— Мені це байдуже, — відповіла Оліна. — Мені все байдуже, розумієте? Все мені байдуже, я мусила це зробити, і мушу це робити далі.

Капітан тримав Оліну за руку, це була бідолашна й маленька ручка і вона тремтіла.

— Олю, — зітхнув капітан Лабуда.

— Що?

Ви погано зробили, що прийшли сюди, Олю, погано зробили, тому що я вас шаную, і може вас трохи й люблю. Але цього недосить, щоб зруйнувати вам життя, ні, цього недосить, Олю. Але капітан Лабуда не сказав нічого, Оліна була надто близько, торкалася його, він відчував її всю, кволу, ніжну і тремтячу.

— Олю, — сказав ще раз капітан Лабуда, і в голосі його відчувалося тепер хвилювання і якась просьба. «Олю, — хотів сказати капітан Лабуда, — це неможливо, це не повинно статися, це було б дуже погано для вас і для мене, для нас обох». Але він цього не сказав, Оліна його торкалася, була зовсім близько, він відчував і через товсту блузку дотик її молодих грудей, і все це було надто хвилюючим і ніжним одночасно. Потім Оліна легенько звільнилася з обіймів і відійшла до вікна.

— Олю, — промовив капітан Лабуда, неначе просив вибачення.

— Облиште мене зараз, — сказала Оліна. — Зараз не говоріть.

За вікном примарно похитувались оголені віти ясена. З глибини Гірського парку неясно доносилось: стук-стук. «Це було щастя, — подумала Оліна. — Так, це справжнє щастя».

Архітектор Феркодіч був на цей раз депутатом Феркодічем, він стояв на балконі Національного театру, а навколо нього, під ним і над ним майоріли на вітрі прапори, скрізь були мундири, чорні й коричневі, кашкети з крикливою бахромою і строгі кашкети та хрести, хрести, двораменні хрести й хрести зі свастикою, і залязіні хрести, і всі хрести були холодні, строгі й загрозливі. Старець з розкуюваженим білим волоссям говорив про християнство й цивілізацію, про геройських хлопців на східному фронті і про необхідність жертви. На високій смереці, різдвяній ялинці, загальнодержавній і загальнонародній різдвяній ялинці спалахнули лампочки білим, голубим, червоним світлом. Старець говорив про те, що необхідно жертвувати майном і життям, щоб можна було укріпити східний вал проти варварства; говорив про те, що воля купується кров'ю і що треба продовжувати боротьбу аж до повного знищення світового жидобільшовизму і плутократії; і обіцяв якісь великі перемоги, а після них — величні торжества, величну чудесну безпеку й добробут. Старець, Великий Мученик, був найзаслуженішою людиною в державі, яку він представляв. Він мав сіро-біле обличчя, світло малювало на ньому тіні: це було обличчя трупа. Голос відповідав обличчю, виходив з чорної заглибини уст, глибокий і здавлений: це був загробний голос. Обличчя трупа напружувалось, щоб мати подобу й гідність живої людини, його зводили корчі; це було смішно й жахливо водночас. Старець був мертвий, зітлілий і, може, про це знав. У ньому вже не було ніякого одухотворення і ніякої переконливості, було в ньому вже тільки саме честолюбство, але й те було без вогню і без стимулу, це було честолюбство зі звички. Інші стимули вже поламалися.

Депутат Феркодіч спочатку почував себе добре, почував себе прекрасно, оточений прапорами, мундирями, хрестами, це був могутній блиск влади і він його зблизька освітлював; депутат Феркодіч відчував піднесення в цьому солодкому осяйному свіtlі і бачив свій власний сон про владу і про славу. Так було спочатку, але то була тільки коротка мить зосліплення, і депутат Феркодіч був чим далі, тим більше похмурий. І тут, на урочистову й безпечному місці, поверталися небезпечні думки останніх днів: а що, як станеться катастрофа? Це були зрадницькі й slabkodusxі думки, він знов про це, але не міг їх позбутися. І тепер вони були тут, він бачив їх у змертвілому обличчі старця, чув їх у його голосі. Він розлютився на старця: «Чому саме він? Кого він може надихнути? Оцей самозванець, шахрай, політичний авантюрист, висушений старий гриб, без думок і без надії. Кого той може надихнути? Не вміє навіть пословиацьки, диви, як говорить: «єденажди каждотливець». Представник народу! Глава уряду! До ділька з таким головою, такий голова певно приведе до нещастя». Це схоже на похорон, пишний похорон: прапори, і серед них труп; а натовп стоять тихо, німо, без руху і без подиху, здається, погоджується з пишним похороном. Вітер повіяв дужче, уперся в прапори й залопотів ними. Ляється, ляється. Це був погрозливий звук, і депутата Феркодіча в теплом одягу пройняв дрож. Він боявся.

Внизу стояв натовп, нерухомо і німо, здавалося, що він тут стоїть уже давно і що стоятиме ще дуже довго, віки. Здавалося, що це кам'яний натовп, що це скам'янілий ліс, і слова над ним підносились і відштовхувались від кам'яної огорожі глухо й безсило. Тут була нація, яку зігнали за наказом і оточили ланцюгом дворянських хрестів і хрестів зі свастикою. Тут були робітники голодні й невиспані, збиті в купки, нерухомі й темні; тут були студенти вищих шкіл, з яких уже давно

спаді піднесення перших років, обдурені гучними словами і розчаровані розміром винагороди; були тут братіславські німці, які нерішуче поверталися від приголомшивого міфу германства до менш приголомшивих, але більш певних прибутків від виноградників і магазинів; були тут урядовці й служниці, поліцай і перекупки, були тут повії і їхні «оборонці», університетські професори і кав'ярнянські завсідники, старі воїни Глінкової партії і вихрещені євреї, були тут торгівці, перукарі і були тут також солдати і діти, були тут «аризатори», принагідні злодії і злодії з покликання: це була «Усміхнена Словаччина». Був кінець тисяча дев'ятсот сорок третього року, а «Усміхнена Словаччина» не посміхалась і не аплодувала, мовчала і дивилась байдуже в майбутні дні.

Августин Шернер стояв недалеко від різдвяної ялинки, слова до нього долітали ясно, але він не заглиблювався в їхній зміст. Він любив торжества і урочисті хвилини; це було незвичайним і небуденним, а Августин Шернер був переконаний, що слова віршів народжуються легше і швидше саме в такі урочисті і незвичайні хвилини. І тепер він відчував щось осебливє: тут було так тихо і так нерухомо, і вітер бився об пропори: лясь, лясь. І слова були відокремлені й ізольовані, це були слова без життя, блукаючі слова, голос мертвого в мертвій пустелі, в кам'яній пустелі, так, голос блукає в кам'яній пустелі. Так, саме так: голос блукає в кам'яній пустелі, і це вже слова вірша, який народжується. Як то чудово, що весь світ — це лише світ звуків, що нічого нема, крім світу звуків, а коли і є, то воно неважливі, нікчемне, непомітне. Глухий звук блукає в кам'яній пустелі лобів, так, звуки зливаються, ритм глухо барабанить і викликає нові слова: Августин Шернер солодко й болісно заплющає очі.

І є тут бідна людина Марек Угрін, ще не зовсім люди-

на, а вже дуже зранений, стойть на тротуарі, і холодний вітер впирається йому в спину. Він мовчить з тими, що мовчать, є частиною кам'яного лісу і ненавидить пропори хресті, ненавидить мертвотний голос старика і покору натовпу, ненавидить своє безсиле мовчання. Йому б хотілося, вигукнути, що це брехня, що це ганьба, що це зрада, що це зрада, якої ніколи не окупити, ніколи вже не змити, але він знає, що він безсилій і не вигукне, що буде мовчати з тими, хто мовчить, і йому огидні власна слабкість і безсилля. Як це страшно — бути безсилим, як це ганебно — бути вічно безсилим, бачити все і не мати сили вчинити опір, бути смітинкою на вітрі, бути порохом, по якому топчуть, і не підвистися ніколи, і знати, що ніколи не підведешся. Ах, Марек усе добре розуміє, розуміє ганебність свого безсилля, він строгий до себе, тому що хоче мати право поважати самого себе. Він молодий, і живе і в ньому палка туга за життям, за діями, за духовним героїзмом; першим реченням в його записній книжці є славетний фаустівський вигук: *Wer immer strebend sich bemüht.*

Але в час, коли він дозріває, можливе тільки нікчемне, негідне життя комахи, кожний вчинок у цей час скидається на злочин, а духовний героїзм — на божевілля. Що можна робити в такий час? Дивитися, спостерігати, як світ задихається в корчах шаленства; в такому спогляданні є трохи задоволення для ображеного й відкинутого. Але ні, ні, це ще не все, це не може бути все! Марек вигукнув ці слова майже вголос, здригнувся; тепер він з нечуваною для нього рішучістю пробивається крізь цеп, люди на нього оглядаються, оглядаються на нього і гарди, кокарди на кашкетах смішно коливаються, і кам'яний ліс шумить і хвилюється. А Марек іде, не оглядається назад, неначе б вирішив раз і назавжди, неначе б ішов за великим рішенням.

Є тут і Оліна, дочка депутата Феркодіча, вона не чує

нічого і не бачить нічого з того, що робиться на площі, у неї великі ясні очі, вона цілком замкнулась у своїй мрії про любов. Тиждень має сім днів, сім років, чи сім хвилин? Найоригінальнішим у її стані є те, що Оліна не знає, з чого складається тиждень, з днів, років, хвилин? Світ замкнувся над нею, час зник, Оліна рухається в м'якій, неначе ватяній, безбарвній імлі. «Так, це щастя, — думає Оліна, — це мое щастя, моя доля, мій обов'язок». І дотикається до свого щастя, має його, і зараз воно більше й повніше, ніж у ті солодкі й страшні секунди, коли вона з ним. Зараз вона сама зі своєю мрією, зараз її нішо не тривожить і ніщо не обмежує, ніякі рухи, слова, погляди. Які незграбні людські слова, рухи, погляди, які вони образливо реальні в порівнянні з мрією про щастя! Яка безмежна мрія Оліни, є в ній і птахи, і люди, і дерева, і вітер, і якась захоплююча, всенаповнююча музика; і яким реальним і обмеженим є предмет її мрії! Оліна цього не усвідомлює, лише іноді відчуває величезну відстань між мрією і її предметом. Тоді її обсипає морозом, вона примрежує очі: це справді він? Це справді щастя? Чи вона не помилялася, не помиляється? І тоді імла розпадається і навколо неї утворюється порожнеча, з якої осміхається до неї страх. Це страх міцанки, що провинилася проти правил моралі свого середовища; але це також страх незмірно більший, грунтовніший, страх за те, що вважається найдорожчим і найінтимнішим: страх за свою мрію. Та Оліна молода, і її любов молода, їй ще легко проганити цей страх; вона ще може не думати. Треба тільки знову заглибитися в уявлення, у мрії про майбутнє любові: тому що її любов має ще й майбутнє. Треба тільки прислухатися до пульсування власної крові, щоб забути про все і бачити лише одне: я щаслива, щаслива, щаслива.

І є тут також Ема Бур'янова, медичка, яка намагається повірити, що все це — тільки гидота і свинство. Вона зне-

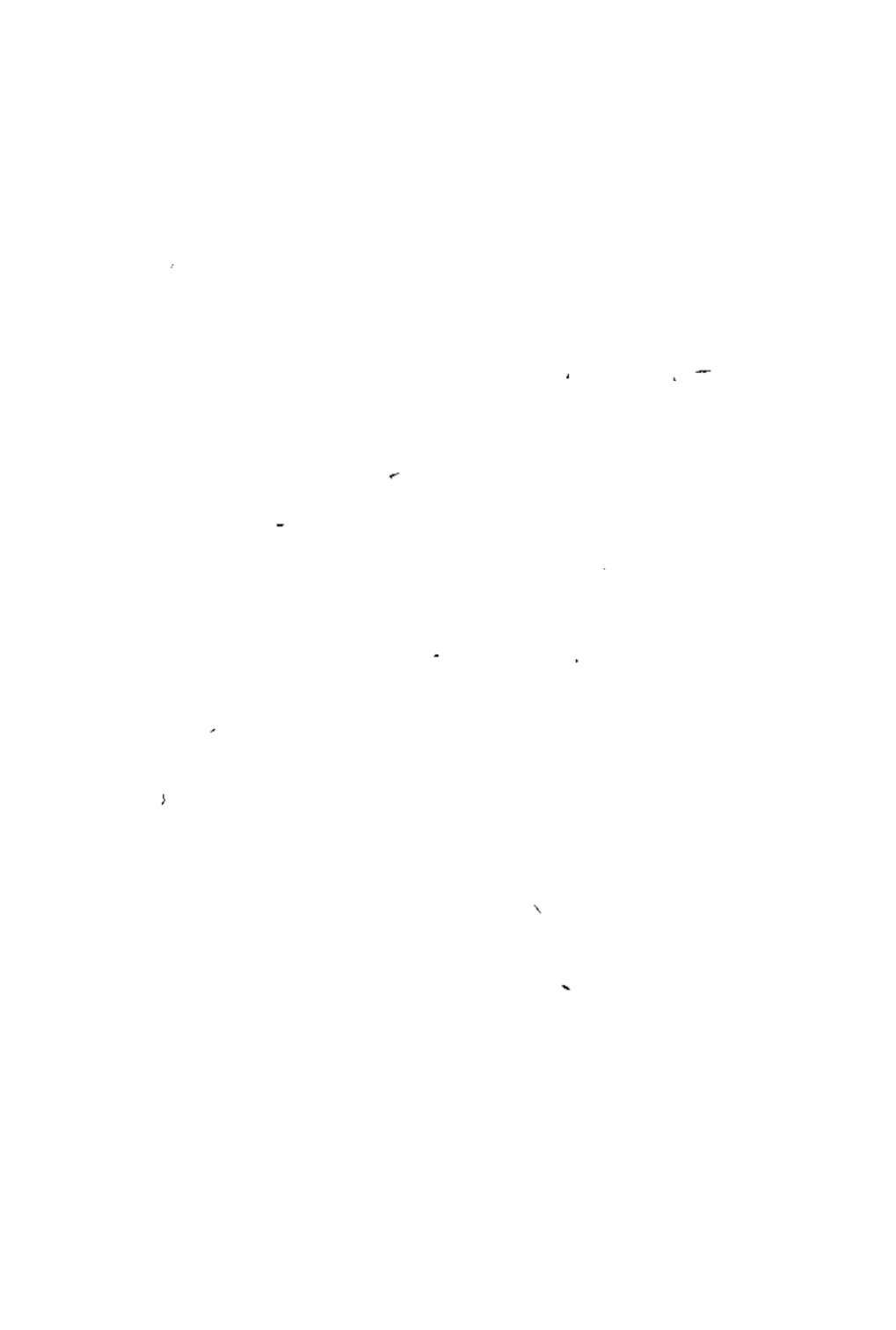
важає всіх і все, вона хотіла б зневажити і себе, але не може, тому що весь час зневажати себе не має сили жодна людина. Вона має строгий, аналітичний розум, який наближає її до відчую; але вона занадто любить себе, щоб цілком йому піддатися. Затаювана, невизнана любов до себе спонукує її шукати захисту, щита віри; розкладений інтелект нехтує цим шуканням, а вона удає, що прислухається до свого розуму; але десь глибоко у підсвідомості приховується таємна надія, що вона його колись переможе, або, принаймні, обдурити. І вона самотня серед багатьох; і ненавидить масу так само, як ненавидить свою самотність. Вона дуже добре знає, про що йдеться, фізично відчуває кривавий запах слів, противиродність цих зборів, які мовчки сприймають свій вирок, і відчуває злорадну помсту: нехай так, нехай так.

І є тут веселий, благодушний і нікчемний Валер, який ні про що не думає, тільки трохи пишається в душі своїм дядею, архітектором Феркодічем, який знаходитьться у центрі блиску. Є тут і пан Ульріх у розкішному зимовому пальті, він поважний, солідний і гладкий, і заздрить тим, що стоять на балконі, у свіtlі рефлекторів і в свіtlі слави. Тепер він почуває себе легко, свіжо і діяально: Ірена померла. Хоч вона й була вихрещена, а все-таки була тільки єврейкою: це була гиля. Тепер пан Ульріх звільнився від гирі і відчуває великий апетит до життя, апетит до життя збільшився в нього в багато разів. І мучить його лише одне: чи не прийшла Іреніна смерть трохи запізно?

І є тут ще багато людей, і всі вони самотні зі своїми надіями і своїм жахом. Вони могли б закричати, але мовчать; могли б кинутися й розтоптати прапори й хрести, але не рухаються. Вони безсилі у своїй самотності і слухають загробний голос, що пахне кров'ю.

А вітер погрозливо і з викликом вдаряється в полотна прапорів: лясь, лясь.

Стара добра провінція

1

Зорі іскряться, мерехтять холодно й відчужено. Містечко спить під ними, спить, дбайливо закутане у сніг, що свіжо нападав; це сон ведмедя у своїм барлозі, обов'язковий і тоскний сон зимових ночей. Жодного вогника, жодного звуку: містечко впало до міжгір'я, немов камінь в глибоку воду. Навколо нього простягається таємнича нерухомість, нерухома таємницість стоячої води, тиші мертвоти.

Додому, додому, що це таке — додому? Марек іде знайомими місцями, дуже добре знайомими вулицями, іде нечутно, і його почуття збуджені, йому здається, що він доторкається до навколишнього середовища кожною найменшою часточкою свого тіла. Що це таке — додому? І чому в нього серце б'ється нерівномірно, чому воно наповнене особливим світлом, зітканим з тихої радості і ще тихішого смутку? Це вулиці й люди, будинки й садки, річка і гори? Ні, це не те — і гори, і річка, і люди — це лише мертві предмети: вони приховують відблиск чогось чудесного, але самі його не випромінюють. Джерело світла в нас самих: додому — це наша молодість. Це ті місця, де наша молодість «у білому на мураві лежить». Втрачений рай дитинства. Пристрасний і шалений подих дозрівання. Неусвідомлена радість і

невідомий смуток, наївна простота душі, яка вбирає в себе своє середовище, свій маленький всесвіт, щоб більше з ним не розлучатися: аромат, яким ми надихалися в дитинстві, залишається з нами аж до останньої години.

Рослерівський дім. Великий і темний, небезпечний і ворожий. Коли Марек був зовсім малий, він лякав його. Жив там звичайний чаклун з казок. А пізніше, коли Марек в чаклунів не вірив, поселився там злій єврей, який збирав дітей у мішки і кудись іх відносив. А коли й це минуло, залишився рослерівський дім в дитячих очах лихим домом: це був дім багача і дім єрея. Старий Рослер в суботу після полудня походжав у садку весь у чорному, як ворон; не наважувалися з нього на сміхатися: дихала з нього лята суворість.

Але потім прийшла Іrena, у неї були коси і рум'яні щоки, і вона була проста й сердечна. Стояла на підмурку й сумно зазирала крізь гратеги до іхнього дитячого світу. І вабила їх, і підкуповувала цукерками: ходи до нас, ходіть до нас. Потроху наважувались, і таємничий жах дому й саду зникав; там були люди, дерева і птахи, огрудна і добросерда пані Рослерова, служниця і глухий кучер; і було там багато добрих речей, фрукти і обідки від стола, які здавалися їм королівськими дарами. Для Марека рослерівський сад був місцем перших мрій; уперше відчув він там запаморочливе очарування самотності; вперше відчув особливе хвилювання від випадкового дотику дівочої руки: пройшов через сад, немов крізь браму дозрівання.

І є тут готель. Він старий, малий і брудний, червона цегла оббита: неначе б мав якусь шкірну хворобу. Це був таємничий і незнайомий світ, недоступний світ, весь обгорнутий кислим запахом пива, що вивітрилося. Там зупинялися чужинці, великі авантюристи, мандрівники, герої дитячих мрій (продажали швейні машини «Зінгер» і шихтівське мило з оленем). Марек сидів бува-

ло на перилах мосту навпроти входу в готель і протягом довгих годин спостерігав за тими, хто входив і виходив; вигадував події. Події стосувалися не людей з готелю, а відстаней, які вони мусили пройти. Марек мандрував з ними: це були чудові походи!

Одного літнього дня перед полуднем готель немов зірвався з місця, шалено закрутися, закричав. Люди бігли вгору сходами. Малий Марек з ними (він відчув, що в цю хвилину всі закони поламані, що не дійсні ніякі 'заборони'). Крізь малу щілинку між дорослими Марек бачив брудну і жалюгідну кімнату готелю. Простирадло на ліжку все було червоне; в ліжку лежало двоє голих людей, чоловік і жінка, жінка з розпореним животом, чоловік ще тримав у руці маленький кишеньковий но-жик. Люди стихли, ніхто не рухався. Марек збагнув: це смерть. Він зойкнув, скотився сходами і біг вулицею з витріщеними очима. Потім з перехопленим подихом зупинився біля якогось паркану й блював.

Густа пелена червоного туману: відтоді Марек відчував її біля себе протягом усього дитинства. Надвечір того дня він прослизнув з іншими дітьми до мертвєцької. Дивилися крізь щілину у дверях, що потріскалися; голі тіла у примарному свіtlі сутінок здавалися величезними, ніби розпухлими. Це було страшно й ганебно; і все-таки в цьому було збудження, темне, і спокусливе, і нездоланне. Кількома роками пізніше він бачив інше самогубство. На узбіччі дороги лежав мужчина в подертих манчестерових штанах, лівою рукою він обнімав зовсім молоду дівчину із здивованим і мілим обличчям. Був там мотоцикл і білончик з молоком, і маленький барабанний револьвер, що скотився до оголених стеген дівчини. Револьвер скидався на іграшку. Все скидалося на ґру; обличчя самовбивць були спокійними і не схвилювалими, здавалося, вони сплять. А гладкий урядовець фукал і схилявся над ними, і робив навколо них якісь

безглазі креслення: теж грався. Але потім хтось промовив грубо й злісно: «Застрілися через кохання». І тоді Марек помітив засохлі червоні смужки крові і синюваті тіні коло уст коханців. Це був звичайний роман: безробітний і служниця, й дитина, що мала народитися. Марекові було дванадцять років і він нічого не розумів; знова тільки, що кохання грізне й криваве, що кохання й смерть ідуть поруч. Це було щось нечисте, але надзвичайно сильне, перед чим людипадають ниць, чого бояться і по чому прагнуть; і через що вбивають одне одного. Перш, ніж Марек пізнав любов, він відчув жах від неї, і тим сильнішою була в ньому спокуса діткнутися до вогню...

Моторошність, страх, відчуття нечистоти. Батько, який пахнув kleem і горілкою, величезний, волосатий і червоний. Ряба, вічно заспана служниця, яка пробуджувалась до життя тільки вночі, на батьковій постелі: тоді вона зітхала й шепотіла непристойності. Марек бачив усе, жодна добра рука не оберігала його від ударів. Скрізь на нього чигали небезпека, страх, бруд життя, який приховували перед дорослими, але не ховали перед дитиною. Він був передчасно дорослим і перечуленим. Він би потребував ніжної і ласкавої руки — її не було. Коли Марек виріс з дитячих ігор, він залишився сам, оточений моторошністю, страхом перед життям і людьми. Він мучився, ненавидів дорослих, ненавидів свого батька; боявся цієї ненависті і винуватив у ній самого себе. В чотирнадцять років, у віці, який називають безтурботним, у нього були дуже серйозні турботи. Безсонними ночами, розпалений внутрішнім жаром, він корчився під тягарем останнього жаху: пережив видимість власної смерті. Його незмірно мучив страх перед порожнечею, страх перед абсолютним кінцем, але він не втікав від нього, дотикався до нього знову і знову: звикав до нього. Він збунтувався проти безглаздя людського життя, за-

перечував бога, заперечив його; і з полегшенням, не без єхидної втіхи виявив, що нічого не сталося, що не пройшла жодна кара, жодне пекло, вогонь і сірка.

Він звільнився від бога, який загрожував йому, мучив його, був вільний, відкритий і доступний для всього. Поглинав усе без ладу і складу. А чого не потребував його душевний організм, те саме відпадало від нього. Залишилося тільки те, що посилювало його опір проти нечистот оточення, укладалося в ньому все, що могло оберігати його від зарази; це закон контрасту, закон опору.

Із самотності він створив для себе принцип, з необхідності — цнотливість. Ти один: будь сильним, якщо ти один! Будь гордий з того, що ти один. Маса викинула тебе на берег, викинь її зі свого серця! Відкинь жаль і плач, будь людиною, будь мужчиною! Будь гордий собою! — Та це була сумна гордість. З легким і радісним серцем відкинув він її, коли прийшла перша любов і перша дружба. Він так дуже потребував любові!

Все повертається, думки і почуття, жахи, страх, образи і короткі хвилини облагороджуючої сили, ніжних і чистих прагнень, слова, дотики, аромат минулого. Марек іде знайомими місцями, і з вуличок, завулків, з-поза фіранок дивляться на нього обличчя, пригоди, почуття; приходять тихенько, із затаеною усмішкою меланхолії: диви, твоя молодість. Іде й посміхається; він зворушений і трохи сумний.

А ось батьківський дім, рідний дім. Висока вивіска, засклена веранда, голубі віконні рами; дім стоїть поміж міських домів, як рівний серед рівних. На колишній майстерні табличка: домовини, стрічки, вінки; і меншими літерами: Андрій Угрін.

Марек зітхнув, наче перед неприємною працею. Поставив чемоданчик і постукав у вікно. Ніхто не обізвався. Постукав дужче. Фіранка за вікном обережно поворухну-

лась. Потім заскрипіло вікно, яке відчиняли; з'явилається розпатлана жіноча голова.

— Хто там?

— Я.

— Хто?

— Я. Марек.

Вікно причинилося. Було чути приглушену розмову. Потім десь у будинку гримнули двері. Защльопали босі ноги на веранді. Марек привітався, розпатлана жіноча голова щось промиррила. Це могло бути привітання, але Марек зізнав, що — ні. На одутлому обличчі він ясно читав запитання: що тобі тут потрібно?! Марек відповідав учорашній служниці, а тепер своїй мачусі поглядом уперто й вороже: «Я тут вдома. Я тут був вдома раніше, ніж ти. Відійди з дороги, відійди з дороги!» Жінка немовби прочитала це в Марековім погляді. Крутнулася і, злісно тупаючи своїми короткими, міцними ногами, зникла в кімнаті.

Марек лишився стояти з чемоданчиком на кухні. Двері до спальні були напіввідчинені. Батько сидів на ліжку і потирав волохаті груди. Світло з кухні падало на його великий лисий череп. Обличчя було в тіні: здавалося, воно по-диявольському шкіриться.

— Не забув дороги, що?

— Не забув.

— А я думав — забув. Великі пани радо забувають про бідноту, га? — Він засміявся хрипко й нещиро.

Марек стомлено сів, сперся на стіл, скопився за голову. Він був у дома.

Батько й син не любили один одного. Це була давня ворожнечча, витривала й непохитна. Старий Угрін розчарувався в синові; він ненавидів його фізичну слабкість, його безкінечні хвороби, його короткозорість, його деликатність. Він переконував себе: це не мій син, це не може бути мій син. І справді, Марек ні в чому не був схожий на свого батька. Старий Угрін був крупний мужчина, здоровий і міцний, запальний, безшабашний гульвіса, злий, галасливий і хваликуватий. Він був не без таланту. Спrijмав усе швидко й легко, розумів і такі речі, які виходили з кола понять провінціального торгівця домовинами. Але він не розвивав свого розуму, хвалився, що зневажає освіту; в його середовищі йому вистачало природної сили і трохи спритності. Його честолюбство було особливим: він хотів, щоб люди його боялись. І люди насправді відступали перед його силою, перед його грубощами, перед його жорстокими жартами; вони вибачали йому проступки проти провінціальної моралі, тому що силі можна вибачити те, чого не можна вибачити слабкості. Був навіть в певному розумінні по-пулярним: це була місцева особливість, що надавала сонній нудоті якогось близьку, що нею можна було чванитися.

Бідний Марек! Хто перелічить кількість дитячих сліз, хто виміряє глибину образ, хто зазирне на дно страху, від якого завмирає серце літини? Він не мав супроти батькового суворого тиранства ніякої зброї, ніякої опори. Намагався його любити, тому що так веліло правило моралі: люби батька свого і матір свою! Не міг: знаходив у своєму серці лише відразу і страх. Одного разу випадково він почув розмову жінок з рідні. Одна з жінок, полохливо оглядаючись, сказала: «Це він допоміг їй

зійти в могилу». Марек зрозумів; говорили про його матір і про його батька. Відтоді він батька ненавидів; бо він любив матір, якої не знав. З уривчастих розмов, утаюваних зітхань дорослих, з розповідей зимовими вечорами він складав собі — рисочку за рисочкою — образ ніжної, тихої жінки, своєї матері: вона любила його, він це знав.

Вона його любила, і він її любив, це була охорона, відпочинок, точка опори в нестійкому світі. Він часто сідав перед її весільною фотографією, з неї на нього дивилися великі, безпорадні й сумовиті очі: це були його очі. Він скаржився перед тими счима, беззвучно плакав. Його застав батько. Зняв фотографію з рамки і намалював на ній гусарські вуси. «Отак воно краще, малий», — сказав він і зареготався. Це було ссквернення святині, це виглядало так, немовби він знову примусив її померти. Як його Марек ненавидів за це!

На другий день після приїзду Марека була неділя. Марек встав пізно, висипляв утому з дороги. В будинку було тихо. На дивані в кухні лежав батько й читав газету. Жінки не було видно, напевне, пішла до костьолу. Батько поглянув з-за газети скоса на Марека і вказав на обличчя. Марек, перемагаючи відразу, злегка торкнувся щоки, зарослої рудою щетиною. Батько помітив Марекову відразу, прикинувшись сердитим.

— Гідкий тобі, га?

Марек мовчав.

Батько сів на дивані, відклав газету. Густі, руді брови його наїжились.

— Чого приїхав?

— Додому. Я приїхав додому.

Батько підвівся, зашаркав пантфолями і насмішкувато вклонився перед Мареком.

— Вітаю тебе, рідкісний пане. Чекали ми на тебе. Нам уже нічого не бракувало для блаженства, крім тебе.

— Я знаю, що ви мене не чекали, — сказав Марек.

— І ще як! — вигукнув батько, сплеснувши руками.

Потім наблизився впритул до Марека, схопив його важкою і твердою рукою за плече і боляче його стиснув. Більше не прикидався.

— Грошиків хочеш? Грошиків, так?! Даремно іхав, якщо хочеш грошиків. Грабувати приїхав, га?! Рідного батька грабувати, га!

— Мені не треба грошей, — відповів Марек, намагаючись визволити плече.

Старий Угрін його відпустив і недовірливо похитав головою. Але було видно, що йому полегшало.

— Не треба грошей? А чого приїхав?

— Просто так. Відпочити.

— Бо грошиків, знаєш, нема. Людям не хочеться вмирати, хе-хе-хе. Словаки одержали свободу, як ти можеш хотіти, щоб вони вмирали? Не хочути помирати, паскуди. Тепер є такий наказ: плодіться і розмножуйтесь. Щоб було якомога більше вільних словаків, хе-хе-хе.

Він почухав лисину і поглянув на Марека з-під брів.

— Насправді не хочеш грошей?

— Ні.

Старий Угрін остаточно заспокоївся, вмостиився на дивані. Марек мовчки пив молоко. За хвилину старий знову відірвався від газети і промовив навмисно покірливо й шанобливо:

— Слухай-но, братику, як то воно буде з тією еластикою?

— З чим?

— З тим еластичним відступом. Чути, що німцям непереливки, га?

— Не знаю.

— Як це — не знаєш? А я хочу знати: зупиняється, чи не зупиняється?

— Як видно, не зупиняється.

— Не зупиняються, це вже воно так. А таємнича зброя? Окозамилювання, га?

— Напевне окозамилювання.

— Фі, наварили каши. А ти, словачку, вилизуй. Наобіцяли гори-доли, а тепер бережи собі голий зад. Я, знаєш, у гарді. Не якесь там ніщо, а чин, заступник командинра. Брате, заступник, хе-хе-хе, марширую в строю: раз-два, кроком руш! Ех, щоб ім там . . .

Він зіткнув, погрозив кулаком комусь невідомому. Підвісся і ходив по кухні, шаркаючи пантофлями. Потім зупинився і зупинив швидкі, колючі очі на Марекові.

— Послухай, скажи мені правду-правдиву: що буде з нами?

Марек знізав плечима:

— Не знаю.

Старий зупинився, насупив брови. Він сердився.

— Не знаю, не знаю, а думає: повісити б їх. Повісити, та? На рідного батька вірьовку плетеш, га? Ще не сплів, братику, пам'ятай, ще не сплів!

Він розмахував великими руками перед обличчям Марека, бризкав слинаю. Але Марек сидів спокійно, навіть очей не опустив. Старий бачив: син його не боїться. І замість того, щоб розлютити ще більше, відразу обм'як: по суті, він був боягузом.

— Тыху, інтелігент! — сказав він і сплюнув. Але це був тільки жест, і обоє знали, що це тільки жест. За хвилину він знову озвався, тихший, покірливіший. Виправдувався: він не хотів вступити в гарду. Його спокуслила можливість наказувати, кричати. За першої війни він дослужився аж до цуксфітера. Двадцять років командував пожежниками. Він мусив наказувати, мусив бути командиром, це була його давня пристрасть. Погони, медалі, мундир. Особливий блиск влади, відчуття вищості за юрбу, винятковість становища: це його нездоланно притягувало. Він не міг не бути там, де наказували

і слухалися, де скрипіли ремінні пояси і клацали закаблуки, де кричали і проклинали, де повага здобувалася силою голосу; він був там. Прийшов трохи запізно, після великого поділу; йому вже не перепало нічого з матеріальних благ і, здається, він за цим навіть не тужив. Командирська форма — то була його слабкість; задля неї він був готовий пожертвувати і деякими своїми інтересами, навіть грішми. Подобався йому період руху, несподівані збори, нічні чергування, присутність при обшуках, травля євреїв; у такі хвилини він ясно відчував, як довкола нього шириться страх, усвідомлював сам себе і свою владу: це був виключно авантюризм духу, яким він захоплювався. Тепер такі хвилини великого збудження стали рідкісними. «Байдикуємо, — сказав він Марекові, — смердимо неробством». Вигнали чехів, відпровадили євреїв, ув'язнили більшовиків. Машина, збудована для великих дій, крутилася вхолосту. Сварки, особисте честолюбство, наклепи, підлабузництво, інтриги: ось що лишилося всередині парадної машини. Багато хто відпадав: подих зі сходу був для них надто недвозначним. Старий Угрін залишився; в любові до мундира й до влади він був чесним: тут, в цьому особливому, п'яному світі не міг бути таким спритним, як у звичайному житті, — це було б оскверненням честі. Він не робив собі ілюзій щодо своїх товаришів. Він сказав: «Я старий кінь, який тягнутиме аж до кінця. А навколо — тільки здохляки і шахраї. Але я ім докажу!» Що він ім покаже? Не знав. Він не міг позбутися своєї любові до влади, своєї звички поширювати навколо себе страх; а власне боягузтво, що сиділо глибоко на дні, старанно затаюване від усіх і від себе самого, примушувало його роздумувати. Він гнівався на це, гнівався на себе, а найбільше на Марека, який збагнув його думки, якому він відкрив частину своєї слабкості.

— Чого ти мовчиш? — накинувся на нього.

— Що мені казати? Роби, як знаєш.

«Роби, як знаєш: що мені до того? Що мені до вашого свинства і до вашого бруду?» Марек слухав свого батька і намагався бути спокійним. «Що мені до того? Що мені до їхнього світу? Я не створив його і не допомагав його створювати. Я глядач, випадковий прохожий; ніщо мене не стосується». Він зрозумів глибину лиха. Знав, що саме на таких людях, як його батько, несвідомих і наївних обожнювачах влади, на масі таких людей тримається панівний світ злочину. Але він не хотів бунтувати; знав, що його бунт був би даремним і безглуздим. І підсвідомо боявся питання, яке могли йому поставити всі несвідомі й обдурені: що ти нам даси замість цього? Те, що він міг дати, виглядало в цьому світі безглуздо й смішно: якась любов до людства. Ха-ха-ха, намаж ти її собі на хліб, ту свою любов до людей. Поклади її в оцет, щоб не зіпсувалась. Швидко вручити! Псується!

Ні, Марек не міг, коли б навіть і хотів. Він знав про своє безсилия. Сховався у затишку: це була цнотливість з необхідності.

Схованка була тільки уявна: до неї проникали усі звуки світу, який кидався в агонії. Даремно Марек боронився, даремно вигадав собі позицію мудрого, всезнаючого невтручання; течія постійно зносила його.

Надвечір батько надів мундир. Відразу з'явилася інша людина, гідна і могутня, і енергійна. Так і дихали з нього впевненість, усвідомлення своєї сили, рішучість. Куточки уст опустилися, обличчя під кашкетом видовжилось: було тепер суворим і піднесеним. Він готовувався до якоїсь гостини в окружного начальника. І милостиво запросив Марека: ходімо, побачиш, як живеться; Марек не належав до надто цікавих. Але побувши вдома ще тільки один день, він почав нудитися. Згодився. Прізвище окружного начальника було Лемніцький (раніше Лемніцький) і він жив у рослерівському домі. Загорожа,

каштанова алея, доріжки, знайомі куточки; Марек не бачив, але відчував серцем: все таке, як і було, як і бувало колись давно. Але все інше, несправжнє, завмерле: спогади лежать під сніговим покровом мертві і заморожені.

Місцева влада розмістилася в їдалні зі старими, тяжкими і похмурими рослерівськими меблями. Марек пам'ятав їдалню з дитинства: боявся її, вона його зв'язувала. Лемнітський вийшов ім назустріч. Старий Угрін клацнув каблуками, Лемнітський милостиво поплескав його по плечу; Марекові здалося, що швидкі, мінливі очі Лемнітського насміхаються над батьком. Марекові він потиснув руку м'яко й поштиво. На мить рухливі очі Лемнітського спинилися на Марекові. Тому цей погляд був неприємний: то були очі, які могли оголювати людину. Але це була тільки коротка мить; Лемнітський зараз вже відвів погляд. Здавалося, що він має надто багато внутрішньої енергії. Перескакував поглядом з предмета на предмет, і точнісінько так перескакували в ньому думки і слова. Некаче він боявся, що прогавить щось, що від нього щось втече, що він не матиме часу щось оглянути, оголити, що не встигне заволодіти всіма речами, якими треба заволодіти. Марек пам'ятав Лемнітського. Це був син торгівця деревом, який збанкротував у роки економічної кризи. Син мусив залишити навчання. Він зненавидів за це євреїв і чехів, які, на думку його батька, були прямими винуватцями їх родинного нещастя. Він тинявся по світу, безробітний і передчасно морально спустошений, бідував, грав на гітарі, жебрав. Через кілька років повернувся до містечка. Влаштувався на лісопильці, що раніше належала його батькові. Приєднався до людаків* і через давню ненависть, і найбільше тому, що відчув наближення

*Людаки — члени клерофашістської Глінкової партії (людової).

хвилі; яка могла піднести його над багатьма іншими. Йому не довелося довго чекати: наблизався тридцять дев'ятий рік. В часи змін він швидко виділився відівагою і завбачливістю серед нерішучих і нерозсудливих батьків міста. У сороковому одружився з дочкою багатого м'ясника: став відразу славним, багатим, сильним. Він нічого більше не хотів, не був надміру честолюбним, хотів лише утриматись на тому місці, на яке винесла його течія. Зміцнював здобуте становище; розставив довкола себе своїх родичів і своїх друзів. Оголосив, що його прадід прийшов колись до містечка звідкілясь із Судет; і змінив прізвище. Він був єдиним німецьким арійцем в малому містечку і тому був недоторканим. Але його не засліплювала нова слава, він надто добре бачив, яке непевне становище сильних. Він не довіряв нікому і підозрював усіх. Навчився бачити в людях їхні пристрасті, їхні апетити, їхні погані якості й слабкості: це допомагало йому міцно утримуватися в своєму становищі. Внутрішньо він був холодний; таємно насміхався над найвінім запалом тих, хто вірив у «долю словаків», у вождів і у вічну свободу: він не вірив. Він зізнав, що у світі, в якому живе, не вирішують ні ідеали, ані гасла, що в ньому вирішує сила, співвідношення сил. І що можуть настати зміни у співвідношенні сил. Але він сподівався, що час їхньої влади буде досить тривалий для того, щоб усе виправдати. Нарешті, тут була велика нагода і було б гріхом і нерозумом нескористатися з неї. Потім буде видно.

Пили і їли. Пані Лемнітська, маленька, округла і чиста, пригощала гостей. Щебетала; це був щебетливий домашній тип. М'ясник Фабрі, свекор Лемнітського, послабив краватку. Він моршився і зітхав, не почував себе добре в мундирі. Мундир його тиснув. Він був малій, щуплий і хворобливий, не любив показуватися в товаристві. Найбільш охоче він бував сам у дома, між

своїми рахунками. Великим масивним олівцем підраховував на обгортковому папері: економів. Про себе він говорив, що він маленька людина і маленький ремісник, але ніхто не міг цьому вірити; він був одним з найбільших бағатіїв у містечку. Своїм зятем захоплювався, тому що захоплювався людьми, які орієнтувалися в мештуні, сильними людьми, які не боялися життя; і боявся його, бо моторошний страх за своє майно переконував його у тому, що це дуже ненадійний спільник. Майже нічого не пив і в лише трохи, боявся за своє здоров'я.

Зате інші пили і їли, наливалися й напихалися, тут була сливовиця, ніжна і гладенька, була тут свіжа буженина, кислий суп з грибочками, і були тут печені та ліверні ковбаси; все парувало, вдаряло в ніс масним і ситим запахом, що змішувався із запахом прянощів та перцю. За якусь хвилину в кімнаті стало душно. Спітніли, обличчя розчервонілися, послаблювали пояси. Все було пересичене жиром, навіть посмішки ідців були масними: оце так ми, — промовляли посмішки. Говорили мало. Іли, їли і пили аж до самих крайніх меж, аж доти, доки не відчули безвладної кволості, цілковитого розслаблення. Комісар районної політичної управи раптом неприродно почervонів, фарба швидко мінялась на фіолетову. Він безсило замахав руками, щоб звернути на себе увагу: давився. Старий Угрін охоче і добродушно бив комісара по спині. У комісара були витріщені очі, він відкривав рота, хапав повітря. Лемнітський сміявся одними очима. Інші не були настільки делікатними; голосно реготали. Комісар був відомий своєю пажерливістю. І пророкували йому в очі, а найбільше потай, що колись через свою пажерливість загине. А тепер він давився, і це було весело, виглядало так, немов нагадування долі. Окружний командир Глінкової молоді, товстий, широкий учитель, сміявся найголосніше: хо-хо-хо, оце роди! Нарешті, з комісарових уст вискочив великий

шмат буженини; слизький і облішлений мокротою, й упав просто перед Фабрі. Той затулив рота і вискочив з-за столу: біг блювати. «Хо-хо-хо, — сміявся учитель. — Як жаба! Вискочило, як жаба!» Комісар, витираючись брудною серветкою, поглянув косими чорними очима на вчителя. Учитель відразу перестав сміятись, всі затихли; комісар був підступним і мстивим. Хвилину стояла тиша, неприємна і напруженна. Але потім старий Угрін сказав: «Треба це залити, треба випити». Комісар через силу посміхнувся. Командир Глінкової молоді наляв йому з вибачливою усмішкою, цокнувшись, випили, все було в порядку.

Лемнітський схилився над Мареком: «Ви не п'єте?» — «П'ю», — сказав Марек. «П'єте мало, — сказав Лемнітський, — ми звикли до іншого темпу». — «Не скоже, щоб і ви дотримувались цього темпу», — сказав Марек. Лемнітський посміхнувся, це була тонка посмішка порозуміння. «Хтось же мусить і розум мати», — промовив Лемнітський.

Лемнітський дивував Марека. Він ставився до нього, Марека, уважно і майже з пошаною. Це був єдиний цікавий чоловік, він підносився над середнім рівнем, виділявся. Інші підтверджували думку про себе. Під мундірами вони носили старі, солідні провінціальні животи, жадібні й ненаситні, що продавалися за гріші. Напівлюди, напівтварини, які виростили на провінціальних лінощах, сентиментальні крикуни, преферансові витязі, мізерні кар'єристи; вони були добродушними, поки все йшло згідно з їх бажанням, трохи неповороткими, дурними й неосвіченими. Могли бути небезпечними, тільки коли їх хтось роздратує; але тоді вже це була сліпа лють, нещадна, лють диких свиней. Марек відчув, що Лемнітський до них не належить. Не тільки тому, що він намагався відокремитися від інших, намагався бути над ними; він справді був вищий за них своїм досвідом, своєю

психічною організацією. Він думав не лише про кар'єру. Йому йшлося і про радість від гри, за допомогою якої кар'єра здобувається і утримується. Мав і вищий мотив: помсту за свою молодість, за зневагу, за проведені в нужді роки. Все це йому допомагало бути вищим за інших; і все це робило його небезпечнішим, ніж були інші.

Марек хотів піти. Проте Лемнітський тактовно і ввічливо заступив йому дорогу. Неначе він був зацікавлений у тому, щоб Марек бачив усе до кінця.

Він бачив усе до кінця. Тяжке й похмуре сп'яніння, без просвітку, без іскри. Розвеселилися тільки на хвилину, за пісенькою, яка вимагала, щоб мадьяри повернули Кошице, Шурани, Левіце. Хотіли бути експансивними, хотіли здобувати: ця пісенька була експансивна, вона здобувала. Ревіли захриплими голосами, тупотіли чобітьми по паркету, стискували кулаки. В цю хвилину вони почували себе такими, якими хотіли бути: рішучими, сміливими, відважними; були ударними військовими, і над їхніми головами колихалися прaporи з двораменным хрестом. Цей марш підносив їх над ними самими, нагадував їм ночі на мадьярських кордонах, дні перших розгонів, перше одушевлення. На коротку мить вони стали хрестоносцями, борцями за святу справу, за бога і націю, стали тими, хто почув клич словацької батьківщини. Це була тільки мить, спалах, який згас так само несподівано, як і з'явився. Командир Глінкової молоді бив себе в груди і кричав в екстазі: «Брати, друзі, зрадили нас, образили нас». По його товстих щоках текли слізози; він оплакував віденський вердикт. Піднесення зникло, марш їх уже не збуджував. Тут знову була реальність, мадьярські кордони, які врізалися глибоко до їхньої території і наблизилися до містечка впритул. І вони знову були безсилі, пригадувати своє безсилля і образи. Спільній захват, який у них утримувала пісня, зник. Вони відокремились один від одного, підозріло

дивились один на одного. Почали сперечатися, сварились гаряче й завзято, зі злістю й ненавистю. Комісар стискував кулак перед командиром Глінкової молоді, очевидно, не забув про його насмішку. Він вигукував: «Я тобі це казав, казав?!» І звертався до інших, щоб підтвердили. Але ніхто не зناє, про що йдеться, ніхто не слухав іншого. Всі вигукували свої слова, кожен пригадував свою образу. Вони вже давно поскідали мундири; тепер відкидали останні умовності, руйнували перепони неписаної угоди, якої старанно дотримувалися, будучи тверезими. Це був шалений вереск і крик, завивання, розмахування кулаками. Фабрі втік і замкнувся в убіральні. Старий Угрін тримав за петельки слабенького мужчину, органіста і голову Глінкової партії, бризкав йому в очі слизиною і кричав: «Я тебе трісну, хочеш?!» У командира Глінкової молоді відразу повисла голова, і він вмить захропів. Комісар схопив його за рідке волосся і без слів, методично товк головою об стіл.

Марек задихався у цій атмосфері. Він не міг дихати. Лемнітський його уже більше не затримував. Він м'яко, з порозумінням потиснув йому руку. В очах Лемнітського світилась неприхованна радість: він радів, що може довести, як підноситься над натовпом. І в погляді Лемнітського була також пропозиція: ми порозумілися, отже, будьмо друзями. Марек спалахнув від внутрішнього сорому. Хто він, що йому така людина наважується пропонувати дружбу?

3

Тиша. Світ зупинився і не рухається. Сонце, виблискуючий сніг і довгі тіні ялин; самотній лижний слід;

хвилястий гірський хребет у гострому світлі і з м'якими тінями; вільна широчінь, свободний широкий світ, сповнений прозорої чистоти і блиску: мерехтлива нерухомість. Десь внизу, глибоко, під Марековими ногами, є інший світ. Церковні вежі, димар винокурні, свист паровоза: це містечко, що викликає дрімотну сонливість. Там люди, лихі, ворожі й нечисті.

Але тут, тут стоїть тиша, і повітря дзвенить чистотою. Дзвенить, дзвенить: чути, як дзвенить. Християнські дзвони видзвонюють; а це повітря дзвенить, дзвенить безбожно і радісно, здорово й сильно. Охоплює міцними, свіжими руками; торкається водночас почуттів, розуму і чуття; не присипляє їх, а збуджує, прояснює неясне, розв'язує зав'язане.

Повітря дзвенить і не рухається. Тиша гойдається у гіантській, всесвітній колисці. Хмаринка женеться по небу смішно, звивисто, немов сп'яніле біле цуценя. Віддалені речі стають близькими; близькі — найвіддаленішими. І світ у цьому новому устрої зрозуміліший; він сповнений смислу. Все на своєму місці, все є таким, яким було і яким повинне бути.

Марек стоїть і дивиться. Серце у нього чисте і спокійне. Він бачить знайомі обриси гір: Три Верхи, Павлову луку, Лазенце; вузькі долини, потоки, річку, тоненькі клубочки диму над хуторами й виселками; а далеко, аж на обрії — Тепличні гори і оповиту серпанком туману казкову Чорну Браму. Все знайоме, назавжди викарбоване в пам'яті: незабутній образ з дитинства. І водночас усе нове, бездоганно нове, інше й особливе; неначе образ відірвався від минулого, неначе він не мав нічого спільногого ні з минулим, ні з ним, з колишнім Мареком. Образ цей знаходиться за прозорою завісою, що дзвенить; він могутній і величний: Він промовляє: я був тут одвіку і буду тут навіки. Вічність нечутно дихає, Марек її відчуває майже фізично, йому здається, що

він торкається її кінчиками пальців. Ще хвилина! Ще секунда! Ще коротка мить, і Марекові все стане ясним, він розгадає велику й важливу загадку! Ще коротка хвилинка, і перед ним розкриється найдорогоцінніша темниця!

Та ні! Дзвінка завіса розсувается: тут лише іскристий сніг, сонце, згорблені ялини, самотній лижний слід. Дійсність повертається, Марек повертається до дійсності. Це була тільки мить, порив, подих забуття; пробудження гірке і безжалісне. Марек відмахується руками: відійди, відступи від мене. Але думки вже густо кружляють навколо нього: настирлива чорна хмара. На світі немає місця, де б людина могла сковатися сама від себе. Людина шукала такого місця в печерах пустельників і в пустинях, в шаленстві боїв і в гульбищах, у зреченні і в розкошах, тікала, ховалась, не втекла. Не сковаеш обличчя свого переді мною! Це означає: не сковаеш обличчя свого перед собою!

Це доля мислячих. Треба скоритися. Марек скорився з ненавистю. Він думав про себе, як про чужого, як про лихий і непотрібний тягар. Бачив себе збоку і в яскравому освітленні: нікчемна людина! І ще гірше: неправдива людина! Тепер він ясно бачив малі й великі брехні, якими полегшував собі життя. Його відкинули, ним знектували, він був самотній серед людської маси: тому він вважав самотність чесним, моральним героїзмом. Яке шахрайство, який обман, яка убога брехня! Був від природи кволій, несміливий, боязкий: тому силу вважав аморальністю. Все, що в ньому було істотного, справжнього, чого він не міг перемогти, — те намагався узаконити як моральну норму. Брехня! Скрізь брехня, удавання, нещирість! Він зневажав тих, хто мав досить відваги і незнання, щоб вважати брехню правдою і жити згідно з цим. Яким правом? Чи його брехня не є в тисячу разів гірша й підліша, ніж іхня? Він копався в собі,

ображав себе, бичував: очищався. Він хотів бути чистим, як гірський потік, без краплинни брехні, а тому був до себе аж надто строгим. Розібрав у собі все, вже не було чим дихати. Любов? Зараз він був переконаний у тому, що вигадав її. Йому здалося, що думка про Оліну не хвилює: вона була холодна й віддалена. Дружба? Фальшиві завіса, за якою молодість приховує правду, егоїзму.

Збунтувався: а де ж правда? І строгий суддя в ньому мав готову відповідь: «Правда — це егоїзм; правда — це слабкість; правда — це страх». — «А чим тоді ми відрізняємося від тварини?» — «Лише якістю: твій егоїзм егоїстичніший, твоя слабкість слабкіша, твій страх, твій страх страшніший; ти більше гідний жалю, аніж тварина». — «Hi! Hi! Я людина!» — «А що це таке? Що це значить, що ти людина?» — «Не знаю, не знаю, що це означає. Знаю тільки, що це велика річ. Це прекрасна річ: я можу все зрозуміти, все охопити, все любити». — «Ти ховаєшся за словами, — промовив строгий суддя. — Маскуєшся за словами, тебе не видно, як слід. Боїшся?» — «Hi, не боюся! Я опинився на дні. Яка ще може прийти катастрофа? Я вже нічого не боюсь. Починаю перебудовуватись від основи: бути чистий і буду людиною. Я це доведу!» — «Це будова на піску; від першого удару завалиться». — «Нехай! Я будуватиму знову! Усе знову і знову». — «Ти непоправно віруючий!» — «Я людина!»

«Так! Я людина!» А це могутнє й очищаюче усвідомлення. Всупереч усьому, всупереч усьому! Дихання Марека стало коротким і уривчастим: він був сквильзований. Бачив своє майбутнє життя як ясну, зриму і просту лінію. Відтепер усе буде простим: ти людина, неси світоч, воюй, протестуй, борися! Наперекір усьому, наперекір слабкості і страху, наперекір сумнівам протестуй і борися! Ти людина: високо тримай свій світоч!

Марек був ще такий молодий! Відчай від життя і відвага жити жили в ньому близько одне біля одного. Як

у більшості самитників, у нього був небезпечний нахил. бачити речі тільки з темного боку. Він бачив і знає: світ чорний, ворожий і злочинний. Та молоде серце, вічна туга молодого серця опиралась, перемагала дійсність і підносила над нею. В ім'я чого? З якою метою? Це було неясно. Ідеал був затуманений, і було в ньому багато наївності. Були в ньому слова, думки, приклади з життя і боротьби з кращого минулого людства. Він відкидав допомогу філософських систем: боявся їх. Вони були надто однобічні, строгі й чіткі. На початку багатьох з них лежав сумнів, як вихідна точка; в кінці усіх був сумнів, як злочин і відступництво. А для Марека сумнів був якщо не метою, то принаймні засобом: це був єдиний можливий простір для думки. В часи строгих систем можливість вільно сумніватися — це єдина можливість вільно мислити. Ця внутрішня свобода була для Марека найдорожчою; він не міг від неї відмовитися, не відмовившись від того, що вважав своїм найінтимнішим багатством. Він не відмовився від неї: сумнівався. Це була жорстока гра, він сумнівався в усьому, в ідеалах і в діях, в інших і в собі; уперто будував свій світ духовних цінностей, щоб сумнів зруйнував його в одну мить. Він підкорявся сумнівам; мав хвилини безнадії. І знову підводився з руїни. Бо він був молодим, чесним і хотів бути дужим і корисним. Він хотів бути борцем, провісником братства; у хвилини молоденної пихи він вважав себе Рицарем Думки. Безнадійно смішний рицар в часи, за яких зростав.

Білосніжний всесвіт зупинився, неначе жалібно зіткнув. Потім почав рухатись. Тиша була порушена. Озвалися постріли, вони гуляли внизу по долині, вдарюючись об круті схили. Це було суворе і нагле пробудження. Білий світ потемнішав, сонце сковалось за хмару. Марек

озирнувся: від того, що було, нічого не залишилось. Все відразу стало звичайним і нецікавим, сніг, гори, долини. Легкий, прозорий простір зник: його витиснули постріли. З-поза гори на полянку вибігли три сарни. Сім'я: самець, самка і малятко. Спинилися зовсім близько від Марека, зачудовані й перелякані. Засапались, спини у них були вогкі від поту: тікали від пострілів. Великими переляканими очима дивились на людину. Людина зробила рукою рух, привітний і ласкавий рух. Тварини не зрозуміли. Рух видався їм загрозливим, напевне вони бачили за ним дивну річ, з якої блискає, яка гrimить і убиває. Малятко заскімлило; це було схоже на дитячий плач. Тоді відразу всі зірвалися і з останніх сил, з великим трудом побігли по високому снігу. Зникли у лісі, поляна спорожніла, немов іх тут ніколи не було:

Тільки ридання малятка повисло в повітрі. Воно тримтало і скаржилось: це було ридання переслідуваного. Воно вимагало співчуття й жалю; більше того: чулась у ньому ненависть до переслідувачів. Це було ридання доби, в яку Марек жив: у цій добі існували тільки переслідувані і переслідувачі. Світ розпався на мисливців і на затинану дичину, на тих, хто убивав, і на тих, кого убивали. Це було Марекові ясно: він ненавидів мисливців. Але він не робив нічого, щоб змінити співвідношення сил, споглядав: і соромився за це. Чекав нагоди, великої нагоди, якій міг би віддати всі свої сили. Уявляв свою долю в цій боротьбі як велику жертву, жертву, відгомін якої проник би всюди і пробудив свідомість усіх. Велика нагода не приходила. Це не було століття великих жертв: герої і боягузи вмирали масово, нікому не відомі; це була інфляція жертв.

Похолоднішало. Подув вітер. В ялиннику зашуміло, знялася біла курява. Марек змерз, хотів податися додому. Але саме тоді вітер доніс до нього справжній стогн, слабкий людський голос. Марек хвилину прислу-

хався. Слабкий голос майже зникав серед завивання вітру, але він чув його ясно. Подався за ним, проривався молодняком, пройшов краєм ялинника. За ялинником була крутая лука. Вітер бушував тут вільно, ніс потривожений сніг. Відразу стало майже темно, сонця не було видно. Крізь заліплени окуляри Марек не бачив нічого; ішов уперед навпомацки, немов сліпий. Спинився, затукав; голос відповів йому зовсім близько.

Тепер він бачив: внизу, в проваллі під ним лежала людина. Обережно спустився вниз, перевів подих, у проваллі було затишно. Схилився над лежачим і зливовано охнув: це була дівчинка, ще майже дитина. Довгі вії у неї були засніжені, а по щоках текли слози. Вона тихо ойкала, мабуть від болю. Була безпомічна і наляканана. Марек заспокійливо торкнувся засніженого плеча, запитав: «Що сталося, де в тебе болить?» — «Нога», — відповіла дівчина і глибоко, з риданням зітхнула. З глибокого снігу стирчав тільки кінець лижі. Марек почав відкідати сніг, щоб дістатись до ніг. Дівчина перестала плакати, затамувала подих. «Ця?» — спитав Марек. «Ні, ні, права». Марек обережно зняв лижу. Торкнувся ноги над кісточкою, дівчина засичала від болю. Марек покрутів головою: «Це нічого, лише кісточка», — сказав. Зняв і другу лижу і раптом оставпів. Те, що він бачив перед собою, було майже неймовірним: у снігу лежала вогка листівка. Він ясно бачив жирні чорні літери: «Словаки», — три знаки склику, а потім: «Наш час наближається», — і знову знак оклику. Марек відсунув листівку і відкинув сніг під нею: там було багато таких листівок, і був там знущаний шкільний портфель, листівки напевне висипалися з портфеля. Дівчина підвела голову.

— Що сталося?

— Нічого, — сказав Марек. — Не бійтесь. — А потім додав: — Висипалося у вас з портфеля. — Марек, не усвідомлюючи цього, почав викати дівчині.

— Боже мій! — сказала злякано дівчина.

— Не бійтесь, — сказав Марек. — Я вам позбираю.

Дівчина тільки мовчки зітхнула. Марек почав збирати листівки. Вони намокли і деякі розмазались; всі пахли свіжою фарбою. Розмножувач напевне був недалеко, а той, хто розмножував, був неуважний: у тексті було повно помилок. Текст ряснів міцними словами, лайками і погрозами гардистам. Той, хто його писав, не дуже вибирав слова. Але так було, мабуть, краще: листівка викликала довір'я цілковитою неофіційністю.

Раптом почувся гавкіт собак. Гавкіт швидко наблизився, собаки мчали просто до провалля. Дівчина трохи підвелається, хотіла встати, але біль у нозі змусив її знову сісти. Сиділа безсило, стиснувши уста: з великих очей на Марека дивився дитячий страх і благальне дитяче прохання.

— Не бійся, — Марек знову перейшов на «ти». — Все буде добре.

Гавкіт собак наблизився. Марек загріб портфель у сніг. Собаки спинилися над проваллям і гавкали, Марек іх заціккував, але вони не вгамовувались. Потім над проваллям з'явився мисливець. Крикнув: «Куш!» — і собаки перестали брехати. Мисливець схилився над проваллям. Марек в ту ж мить впізнав Лемнітського. Лемнітський пильно дивився на Марека, неначе його не впізнавав: що йому тут потрібно? Потім помітив і дівчину.

— А-ах, — сказав, похитавши головою. — Добрий день, пане Угрін.

— Добрий день, — сказав Марек. Він старався, щоб голос у нього не тремтів, і йому це вдалося.

— Романтика, га? — сказав Лемнітський і торкнувся поглядом дівчини. Марек силувано посміхнувся. Лемнітський злегка кивнув головою і залишив їх.

Марек хвилину прислухався: чи не повернеться? Йому

не хотілося вірити, що небезпека минула так легко. Аж тепер він відчув усю гостроту ситуації. Але що було дивне, то це те, що він зовсім не боявся. Він перевіряв себе, шукав у собі страху: його не було. Він зрадів цьому, був трохи гордий; відчував зараз себе сильним і рішучим. Узяв лижі й портфель. Допоміг дівчині встати. «Обігріться», — сказав ій. Дівчина спробувала скакати на одині нозі. Не виходило: схил надто крутий, сніг — глибокий. «Мусите мене взяти за поперек», — промовила дівчина. Марек слухняно взяв її за поперек. Дівчина була маленька й легка, але Марек не був дуже сильний. Через кожних десять метрів вони мусили відпочинати. Під час одного такого відпочинку дівчина сказала Мареку:

— Ви знаєте мене?

Марек уважно придивився: трохи випнуті вилиці, великі очі, занадто великі уста. Це йому щось нагадувало; але він не віпізнавав.

— А я вас знаю, — мовила дівчина. — Добре вас пам'ятаю.

— Не пригадую, — сказав Марек.

— Крапова, — сказала дівчина.

Марек не міг пригадати. Так, мабуть, це Крапова. Тепер він знов, кого йому нагадують її риси: дівчина у всьому була схожа на старого Крапа. Але він не міг її пригадати. Витер окуляри і дивився на неї зблизька. Довгі вії ніжно тремтіли.

— Ганка, сказала дівчина. — Не пригадуєте?

— Ганічка, як це може бути?

Тепер він уже пам'ятив. Вона була наймолодшою в краповській сім'ї, пізня квітка, старий Крап мав уже близько шістдесятки, коли вона народилася. Це була тоненька, рухлива і весела дівчинка: вона приносила радість. Усі в домі її любили, а її старший брат, Янко Крап, любив Ганку майже до нестягами.

— Ви були такою маленькою, — сказав Марек.

— Виросла, правда?

— Виросла, — сказав Марек. Вони дивились одне на одного й посміхалися. Довгі вій розійшлися, великі очі дивились на Марека тепло й довірливо. Потім відразу обеє перестали посміхатися, відвернули погляди: зніаковіли.

— Підемо? — спитав Марек.

— Мусимо поспішати. Вдома боятимутся за мене.

І вже всю дорогу не розмовляли, неначе були чимось засоромлені. Вітер уже зовсім вгамувався, сніг падав густими, великими клаптями. Вони бачили тільки на кілька метрів навколо себе, рухалися вперед, оточені білими стінами; це виглядало так, немов вони посувалися у великому білому дзвоні. Марек ні про що не думав: він був радий. Був радий тому, що може допомогти і що дівчина, якій він допомагає, приховує за довгими віямі великі довірливі очі.

Стара Крапова першою помітила їх на подвір'ї. Зойкнула, відро, в якому несла воду, випало у неї з рук.

— Я це знала, знала! — вигукнула вона у відчай.

У дверях з'явився старий Крап. Він був зляканий, а коли побачив, у чому річ, розсердився, що злякався.

— Не реви! — накинувся він на жінку. — Чого ревеш?

— А потім звернувся до дочки: «Коза! Скакала, га? Не можеш рівно ходити?!» І вже потім привітав Марека. Закликав його в хату, але Марек відмовився. Він хотів бути сам, хотів бути сам зі своєю маленькою і чистою радістю. Дівчина подала йому руку, вій піднялися, і очі дивилися знову довірливо й радісно.

— Дякую вам, — сказала дівчина. — За все, розумієте?

Марек кивнув головою і відповів поглядом: це нічого, я можу зробити й більше. Можу все зробити, як ви захотите.

Янко Крап сидів у лісній сторожці під Чорною Брамою і нудився. Він мав стільки часу і так мало роботи! Сторожка містилась над струмком серед густих лісів. Влітку до найближчого хутора треба було йти годину, до найближчого селища — понад дві. А тепер сторожку з діржками і стежками завалив глибокий сніг, прикидав її і відокремив від іншого світу. Нічого серйозного не можна було робити. Можна було тільки сидіти й чекати, спати і їсти. Янку Крапові здавалось, що весь світ спить і скаржиться: ох, нудота!

Сторожка була дерев'яна на кам'яному фундаменті, простора, нова, міцно пахла ялиною. В ній жило шестєро: лісничий Ульріх з дружиною, двоє росіян і Чачко, робітник з каменоломні, який утік перед носом у жандармів, коли вони йшли, щоб арештовувати його. Росіян знайшли в Лазенцях, у жовтні. Вони втекли з полону і пробиралися з Північної Австрії на Україну. В той час цілими тижнями лив дощ, росіяни були голодні, хворі, виснажені. Їх знайшов селянин з Лазенців, вони були прикриті листям в гущавині і були на волосок від смерті. Тепер поправлялися. Спали і їли, гладшиали, позіха-ли й поглядали на Ульріхову дружину; зовсім пробудилися до життя.

Нульга. Ледве проясниться, як знову сутінки. Гасова лампа блимає і чадить. Швейна машинка лісничих монотонно постукує. Артем сидить біля відчинених двер-цят плити і грається з кішкою. Льоша лежить на лаві, у нього відкриті очі, дивиться в стелю. Цілими година-ми отак вилежує: що він там бачить? Чачко в закутку струже, безперервно мусить знаходити якусь роботу; вис-трутуге топорище для сокири. Цілими днями не промо-вить і слова, це чоловік похмурий, тяжкий. Думає про

дружину і про дітей, яких мусив покинути: чи не сталося з ними чого, чи мають що їсти? Лісничиха перестала шити, випростала спину. Це ограйдана жінка з рябим, негарним, трохи тупим обличчям. Хто інший пішов би до такої пущі? Відтоді, як у неї в сторожці стільки мужчин.. вона весь час випростується, потягується: її радують голодні погляди, доганяє те, що упустила за діування, в очах чоловіків бачить те, чого раніше мала недосить: захоплення і жагу. У Артема забігали очі, він присуває стілець до швейної машинки. «Ти, — каже, — і для мене щось поший». Лісничиха сміється: «Що тобі пошити?» — «Щось поший, вигадай щось», — говорить Артем і кладе їй руку на коліно. «Так не можна», — каже лісничиха й сміється. «Ех, баба», — зітхає Артем. А потім пошепки додає: «Замучиш ти мене, не муч мене так». І вона теж пошепки відповідає: «Не можна, Артемку, у мене є чоловік, розумієш? Жінка оглядає крадъкома кімнату, за столом сидить Янко Крап, і їй здається, що він дивиться просто на них. Вона говорить голосно: «Куш, Артеме, зніми свою руку!» Артем ображено переходить із стільцем назад до плити: «Ех, баба!»

Янко Крап сидить за столом і складає текст листівки для ротатора. Тисячу богів, оце так робота! Вражі слова скачуть перед ним, танцюють, втікають і ховаються у найтемніших закутках кімнати. Слова, які йому вдається спіймати і записати на папері, виглядають безглуздо й смішно. Він завжди мав відразу до словесних вправ, у написаних ним словах завжди бачив щось надумане, неправдиве, фальшиве. Коли він був у війську, то знайшов собі дівчину; дівчина його покинула, щойно дісталася від нього кілька листів. У листах тільки й будо, що: живий-здоровий, сподіваюсь, і ти здорована — і далі в цьому ж дусі. Він ніяк не міг себе примусити написати більше: соромився написаних слів. А тепер потрапив до такої каші. До дідька! З усього стилістичного мистецтва

він найліпше зінав знаки оклику. Отже, й писав знаки оклику, голі речення, окремі слова, вигуки, лайки. А в директивах стояло: треба роз'яснювати, треба відкривати людям очі. Що треба було роз'яснювати?! Все було ясно. Янкові Крапу здавалося, що ситуація для всіх повинна бути хоча б такою ясною, як вона була ясною для нього. Ех, до ділька разом з такою роботою! «Артеме, — сказав Янко Крап благально, — допоможи мені, адже ти освічений». І Артем дивиться на огонь і помалу ліпить слово до слова, уважно й педантично, він учитель і знає, як складаються речення. І тоді Льоша прокидається зі свого оціленіння й говорить: «Не треба, таких слів не треба». Артем ображається: «Чому не треба?» — «А так, не треба таких слів, це гладенькі слова, нічого не варти. Потрібні такі слова, які б шматали, немов бичем. Нехай бояться!» І у Льоші такі слова під рукою, це волжанин, здається, він володіє всіми словами, що напаняють жах, то вогненний ланцюг слів, енергійних, владних і недвозначних. Янко Крап знизує плечима: це неможливо. Тепер ображається і Льоша: чому неможливо? «Це неможливо перекласти, — говорить Янко Крап. — Ми — мала нація, — пояснює він, — завжди гнулись перед іншими, ми не маємо таких слів». — «Ага, — каже Льоша примирливо. — Так напиши це по-нашому». — «Не зрозуміють», — говорить Янко Крап. Льоша дивується: як можна не розуміти таких ясних слів? Він не може погодитися з тим, щоб хтось на світі не розумів таких ясних слів. І Артем йому з наукових позицій висвітлює, чому вони не можуть зрозуміти. Льоша опирається, розпочинається суперечка, одна з тих безконечних суперечок, які викликають нудьга, бездіяльність, вимушеннє перебування на одному місці. Янко Крап нервово походжає по кімнаті, через його голову перелітають лайки, майстерно націлені удари і контрудари: Льоша і Артем майстри цього мистецтва. Потім підводиться

лісничиха від швейної машини і кричить на них, як на малих дітей: «Досить уже вам, у голові шумить». І вони стихають, мов слухняні собачата, видно, що зовсім і не гнівались один на одного, що це була тільки фізична вправа. Чачко достругав топорище, тепер обробляє його рашпілем. Ралтом підводить голову, прислухається; у нього дуже тонкий слух. «Це, мабуть, він», — бурмоче собі і знову береться до роботи.

Всі затикають, прислухаються: тепер уже всі чують радісне скавчення лісникового собаки. Оживають: приходить посоланець із зовнішнього світу, з далекого світу, який здається їм майже нереальним. До кімнати ввалюються лісничий, собака і хвиля морозного повітря. «Дай боже», — говорить лісничий і роздивляється навколо дуже світлими, вицвілими очима. «Живі?» Лісничий невисокий на зріст, скоріше малий, але голос у нього проникливий, міцний гортанний голос: коли розкриває рота — неначе тримить. Лісничий гріє руки, а з його уст гримить: «Сидите тут, сидите і не знаете, що в світі діється». — «А що в світі діється?» — запитує Янко Крап. Усі згоряють від нетерпіння, лісничий це знає, посміхається сам собі, дратує іх. Схиляється до вогню, помалу набиває люльку, помалу, помалу її запалює. Лісничиха злиться: «Та говори вже, що таке?» Лісничий випростується і звертається до Янка Крапа: «Що? Та нічого. Шукають вас, хе-хе-хе». Сміється, сміється так, що здається, ніби шибки у вікнах дрижать. «Ну, то вже сказав новину», — говорить Янко Крап і з полегшенням знизує плечима. «А новина така, хе-хе-хе, — гримить лісничий і сміється, — новина така, що аж з Братіслави приїхали». — «Фі, — свиснув Янко Крап, — аж з Братіслави?» — «Ато ж, з Братіслави. На трьох машинах приїхали цивільні і військові, ударна частина. І з собаками». — «Ну, це вже так, — говорить Янко Крап. — Це вже велике міроприємство, це велика честь для нас». — «Хе-

хе-хе, — сміється лісничий, — та ж і я ім так сказав: це надто велика честь для нашого краю». — «Кому сказав?» — «Та жандармам». — «Жандармам?» — «Саме, жандармам. І напилися, як щенята». — «Ну, з того ми багато не зрозуміли», — каже Янко Крап. А лісничиха накидається на чоловіка: «Не баламуть людей, розкажи по-порядку». — Лісничий скоса поглядає на дружину: справді сердиться? Це єдина річ на світі, якої він боїться. І тому, що лісничиха має похмуре обличчя, лісничий стає покірним. — «Ну, та вже ж розповім, як було, тільки трохи відпочину». Вмощується зручніше на лаві, пахкає з лульки, собака лежить у нього в ногах; зараз виглядає так, як виглядають мисливці на дешевих картинах. Він розповідає докладно, з подробицями, але непослідовно, поминає важливе і зупиняється на дрібничках; і час від часу сміється своїм жахливим, голосним сміхом.

Виявляється, що на зворотному шляху він спинився в господаря в Лазенцях і зустрів там двох жандармів, знайомого урядника і незнайомого сержанта. Урядник поводився з ним дуже добре, частував його з фляги і розмовляв з ним, як із старим знайомим. Але сержант від самого початку присікався до нього: слідів не бачили?! Лісничий Ульріх прикинувся, що не розуміє: «Звірів у нас досить, — сказав він, — і ведмеді водяться». А коли той молокосос закричав на нього, лісничий обрАЗився і хотів піти теть. Але урядник затримав його ласкавими словами. Зашепотів йому: «Не зважайте, пане Ульріх, він ще дуже молодий. Краще випийте». Лісничого не треба було двічі припрошувати, він ніколи не відмовлявся від горілки; випорожнив фляшку одним духом. А потім випив і сержантову флягу. Він побачив, як тішився урядник, і забагнув, що його хочуть споїти. «Ха-ха-ха». От би тепер випити, — сказав він. А потім хлопнув себе по лобі. — «Адже і в мене є дещо в рюкза-

ку!» А він мав там спирт, господиня гнала горілку, і в кімнаті був такий спокусливий запах, що проти нього не встояли навіть жандарми. Спершу вони почали тільки куштувати, але потім ім припало до смаку, взялися пити разом з лісничим, і коли скінчився спирт лісничого, господар мусив шукати вдома горілку. «Зо три години ми так бавилися, хе-хе-хе, — сміявся лісничий. — І поспівали ми, і за петельки бралися, і цілувалися. А той молодик перший сп'янів, заскиглив. Скиглить і скиглить: «Наша служба — це собача робота, а не людська» — говорить. Це був один з ударної частини, і все мені виклав про своїх командирів, про службу і взагалі. Я, говорить, нікчема, змалечку був нікчемою, і ніколи не буду нічим, бо мені ні в чому не щастить. Я, каже, зачарована людина, хтось мене певно закляв, що я не можу просуватися по службі. А інші, собачі морди, просуваються, хоч і не стараються так, як я. Як це так? А потім почав лаятись, і знову скиглив, і знову лаявся. «Його б тільки, — думаю сам собі, — сюди привести — мали б ми помічника». Але урядник не був дуже п'яний і все мене хвалив. «Ви, пане лісничий, знаєте всі стежки й доріжки». — «Ta це вже знаю». — «А не бачили ви останнім часом нічого особливого?» — «Особливого, — кажу, — справді багато особливого нашому братові доводиться бачити». — «Ех, друже, — говорить мені, — випиймо ще. А що ж ти бачив?» — «Ta, — кажу, йому, — бачив собаку з двома головами». — «Собаку з двома головами?» — «Правда, собаку з двома головами, хе-хе-хе, одну мав свою, а другу, заячу, в роті». Я сміявся йому в очі, і він мусив сміятися, і сказав мені: «Ех, друже, та й фігляр же ти». А я йому: «Краще випий, пане уряднику, навіщо тобі морочити голову?» — «Може, ти маєш рацію, друже, і так усе це не варте ані понюшки табаку», — сказав урядник. I так ми пили, виспіували, аж хата тряслась. А тоді оті двоє посварилися, майже побились,

тому що урядник почав дуже лаяти тих, з Братислави. «Я, — каже, — міг у теплі сидіти, гріти собі ноги і папери писати, але прийшли оці псячі пики і вигнали мене на холод і мороз. І ти ходи, нюхай, і тільки й того, що посмішишем станеш для порядних людей. Хіба не так? А ми тут один одного знаємо, — говорить урядник, — усі ми свої, усе неначе в одній сім'ї. Чуєш, а ніби не чуєш, бачиш, а ніби не бачиш. Але ж ті — наче шукачі!» А той молодик це почув, опам'ятився і скопив урядника за горло: «Хто це тобі шукачі?!» Та я іх розняв, хе-хе-хе, не хотів, щоб наша держава понесла втрату».

Лісничий знову переживав свою пригоду, сміявся з жандармів своїм громовим сміхом. Але Янко Крап був серйозним.

— Мені це не подобається, — сказав він.
— Що тобі тут не подобається, — дивувався лісничий.
— Коли вже почали нюхати — винюхають. І мала дитина додумалась би, де ми переховуємось. Ми мусимо перейти на інше місце.
— Ех, — протягнув жалісно Артем.

Чачко поставив готове топорище до стіни і обтрусив опилки з колін.

— Ба, і я так думаю: треба перейти.
— А ти, Льошо?
— Треба.
— Ах, витязі! — докоряє ім лісничиха. — Ще ніхто не женеться за вами, а ви вже втікаете. У Лазенцях, вибачайте, хтось зіпсує поцітря, а під Чорною Брамою від того вже повні штани. А мужчини — як ведмеди!

Лісничиха насправді гнівалась: вона думала про самотність, про невтішну порожню самотність, про довгі, глухі години чекання у порожній лісній сторожці.

— Не слід би вам рушати, — говорить сумно лісничий.

— Ех, — зітхає ще раз Артем.

Янко Крап чухає пальцем шрам, що засвербів. Йому також не хочеться йти звідси. Але він півсвідомо щось відчуває, чуттям переслідуваного: у лісній сторожці за- надто добре, все тут аж надто в порядку: це йому не подобається. І знає також, що добре помешкання, лінощі та безтурботність розслаблюють і можуть їх навіть по- губити.

— Завтра перебираємось, — каже він. І вже ніхто не заперечує. Артем навіть не зітхає, тільки жалісно посмі- хається. Янко Крап обертається до лісничого.

— Передав?

— Передав.

— Хто взяв?

— Ганка, сестричка взяла.

— Не переказували нічого?

— Ах, я осел, — б'є себе лісничий по лобі. — Запис- ку послали.

Записка — це кілька разів складений лінований папі- рець. Янко Крап розгортав його і читає: «Ондрей не хоче миритися. Робота стойть. Прийди, може, зумієш розсудити. В середу колють у Меліхарів».

Янко Крап розуміє текст і хмуриється, боляче впивається нігтем у шрам. Тисяча громових, татарських і окутих! Доки ще триватиме ця зима? Янкові Крапу здається, що їх хтось приклейв на одне місце, що вони ніколи не зможуть відірватися. Все зупинилося, руйнується. Сили витрачаються даремно, в суперечках, у неробстві. Коли вже це скінчиться?

Чакко боязко поглядає на папірець в руках Янка Крапа. Думає про своїх дітей і про свою дружину.

— Що сталося, — запитує.

— Нічого, — каже Янко Крап. — Усе гаразд.

Старий Меліхер, учитель на пенсії, скинувся над скринькою, і серце його сповнило тиха радість. У скриньці м'яко виблискували монети — срібні, золоті, мідні, нікелеві; це були монети з усіх часів і з усіх країн. Понад сорок років збирав Меліхер монети, це була його пристрасть і радість. Тепер вони лежали перед ним, промовляли до нього; він торкався обережно і ніжно їх гладенької поверхні, пестив, як пестив би своїх дітей, коли б їх мав. Кожна монета мала свою історію, кожна нагадувала йому час, що вже минув; а всі разом вони творили історію його життя. Він доторкався до них і mrіяв. Монети не були звичайними собі монетами, це були монети-уявлення, монети-мрії. Меліхер був не нумізматичним знавцем, а нумізнатичним поетом; не вивчав монети, а придумував їхні пригоди. Кожна монета мала свою власну пригоду: талер — це була пригода веселого мандрівного підмайстра, що подорожував через Віденсь до Баварії, насвистував і підкидав талер на долоні. Заробить його і витратить, знову заробить і знову витратить — це його вічний талер. Луїдор був великий французький пан, шляхтич, який втік від революції і тинявся по німецьких князівствах, лихий і сповнений тури за батьківщину. Монету з часів Марка Аврелія згубила маркітанка, кремезна жінка, варварка, яка везла на трьох підводах вино і жінок легкої поведінки: п'яні легіонери напали на неї за Вишеградом, вона була змушенна тікати і розгубила все своє майно. І були тут монети старої культури, і монети з усіх кінців світу, було тут понад тисячу монет і понад тисячу пригод: тут була особлива, уявна, поетична історія людства, не виклад і вивчення, а дотик її інтимності.

Меліхер доторкався до монет, мандрував у часах, які

були колись, і в просторах, яких ніколи не бачив. І все: і минулі століття, і незнані простори, — усе було близьким; усе це було чарівним і близьким. Він доторкався до монет і був сповнений спокійної радості, радісної рівноваги людини, яка знає, що в житті можна досягнути дуже мало, і яка цього малого досягла.

Хтось постукав у двері. Меліхер з жалем зачинив скриньку й пішов відчинити. У дверях стояв високий, широкоплечий чоловік, струшував сніг з баранячої шапки.

— Я перший?

— Перший.

Чоловік тер задубілі руки, пройшовся кілька разів по кімнаті. Спинився біля скриньки з монетами і хвилину дивився на неї. Потім сказав категорично:

— Я це продав би.

— Що — продав?

— Цю колекцію. Музей би купив. Тепер війна, фронт наближається. Треба звільнитися від усього зайвого. Треба бути мобільним.

— А я, знаєте, радше буду немобільним.

— Як хочете. А я це продав би.

Меліхер ображено мовчав. Ця людина, цей Шведа! Що він знає про життя, про приховані джерела життя? Нічого про це не знає. Він бачить лише поверхню, контури: це людина контурів. Меліхерові такі люди не подобались; вони були, як на нього, надто самовпевненими і владними; і були обмеженими. Цей Шведа! Напевне уявляв собі життя, як велику і точну гру, в якій можна розрахувати кожен крок; і розраховував свої кроки. Не знайшов свою професію, професія сама його знайшла: він був банківським службовцем. Життя — це рубрики, мусив дати і давав, отже брав і давав, і був переконаний, що робить це справедливо. На тому, що виходило поза межі точних розрахунків, він не розумівся, це був, на

його думку; лише витрачений час, непорядок і баласт.
Ні, Меліхер не любив цього Шведу!

— Ви єте чарочку?

— Чарочку можна.

Шведа завалився в крісло, це було старе крісло, обтягнуте червоним плюшем. Воно ображено затріщало. Меліхер наморщив білі брови: у цій кімнаті, в якій він прожив майже все життя, все було для нього цінним і дорогим. Але він навіть не зітхнув, переміг себе: коли пішов на війну, мусиши воювати; а воювати — це значить зносити неприємні речі.

Багато неприємних речей! Оцей вечір приніс до нього непорядок, шум, бруд. Сонна тиша, в якій він доживав свої дні, точний порядок речей і думок, — все було порушене. Він намагався зрозуміти сум'яття і шум, крикливи, різкі слова; але все було зайве, віддалене, чуже. Йому здавалося, що він відокремлений від інших масивною, відчутною стіною, дивиться вже не вперед, а назад. Він був гуманістом старого типу, ненавидів фашистських володарів, бо вони зруйнували те, у що він вірив усе життя, і насміхалися з цього. Але й ненависть його була спокійна; у ній зливалася туга за вітчизною, сум за тим, що втрачено і вже не повернеться.

Слухав і не розумів. Навіщо цей крик, навіщо ці приkrі слова? Дивився на ноги старого Крапа. На черевиках танув сніг, стікала з них брудна вода на килим. Меліхерові було неприємно і якось шкода і килима, і старечих ніг у трубих черевиках, і розтріпаних манжетів на мокрих штанах, усього було йому шкода. Ноги були нерухомі, неначе росли з підлоги. Старий Крап сидів незgrabно, не почував себе добре в цьому оточенні, це було панське, вороже оточення. Шапку він поклав на коліна, а на шапці лежали великі чорні руки. Руки стискалися і розкривалися — це був єдиний рух, який дозволив собі старий Крап. Товста шия і ще дужі, зовсім

не старечі плечі були схилені: він уважно слухав, стежив за словами, щоб нічого не пропустити.

Говорив Кремпашський, власник сироварні і методист. Голос його переривався від збудження, але на білому, сироподібному обличчі не змінювалася жодна рисочка. Це було обличчя суворе, холодне, інтелігентне; вимагало до себе поваги. Кремпашський був нащадком видатної будительської сім'ї; він поважав своє походження, поважав сам себе, давні заслуги роду і розгалужені родинні зв'язки; погорджував трохи тими людьми, яким усього цього бракувало. Його предки вийшли з народу, були відгомоном його душі: він схилявся до народу, промовляв до нього і хотів його вести. Мав вождівський потяг; і був переконаний, що його честолюбство має законну основу. І тепер він говорив, як вождь, підносився над партійними суперечками; говорив: «Єдність — це священий принцип», — і думав про об'єднувача, про вождя, про себе. Він не пропонував себе, як одну з можливостей; він нав'язував себе, як єдину можливість. І був широко переконаний, що тільки він покликаний об'єднати розпорощені сили і вести підпільну боротьбу.

Він закінчив говорити і стало тихо. Всім було ясно, про що йдеся. А старому Крапові було ясніше, ніж іншим. Він стиснув руки на колінах, у загальній тиші було чути, як у нього хруснули суглоби. Він не підвів голови, сказав, чомусь дуже помітно відділяючи склади:

— Я не погоджуєсь. — А потім додав: — Не можу погодитися.

— Ви нічого не навчилися! — злісно вигукнув Шведа.

— Хто нічого не навчився? — запитав старий Крап, усе ще не підводячи голови.

— Ви нічого не навчилися! — злісно сказав Шведа.

— Ви комуністи!

Старий Крап підвів голову і пильно подивився на Шведу, немов хотів його добре запам'ятати. Його білі вуси

трохи ворушилися, здавалося, що він під ними посміхався.

— Це ще буде видно! — сказав старий Крап. — Це ще буде видно, пане Шведа, хто чого навчився в ці часи.

— Уже видно, — продовжував Шведа. — Нічого ви не навчилися.

— Це дурниці! — сказав Павел Йозеф Янік. — Дайте мені дві роти, і побачте!

Павел Йозеф Янік був колись легіонерським підполковником; тепер він мав великий тютюновий магазин. Це був чоловік відважний, товариський і придурукуватий. Він був оптимістом, казав, бувало, що на цьому світі можна витримати, що любить життя; це означало, що він любить добре товариство, карти, вино, жіноч. Знали його широко-далеко як людину, що вміє жити; обмовляли його за це і заздрили йому.

— Дайте мені дві роти, — повторив він і вдарив кулаком по столу. Очі у нього були трохи вирячені, червоне обличчя виліскувало від поту.

Кремпашський зморщив сироподібне обличчя як людина, що проти своєї волі потрапила в середовище, нижче за її рівень. Він був ображений до глибини душі. Хто ці люди, які відмовляють йому в тому, що йому належить по праву? Хто вони, які іхні імена, походження, заслуги?

— Здається, мені тут нема що робити, — сказав Кремпашський і підвівся.

— Hi, не йдіть, — сказав благально Меліхер.

— Як хочете, — промовив старий Крап і також підвівся зі стільця. — Як хочете, — повторив він. — Але ми не можемо цього допустити.

Hi, старий Крап не міг цього допустити. Це була надто велика ціна, яку від нього жадали за єдність. Він розумів, що треба об'єднатися, що розпорощені сили слабнуть, ставлять мету під загрозу. Але давнє недовір'я,

підозріння до багатих і сильних у цьому світі, яке за довгі роки стало його другою натурою, говорило йому: тут не хочуть об'єднатися, тут хочуть проковтнути. І він не міг дозволити проковтнути свою працю і свої надії, напруження багатьох ночей і місяців, переслідування і муки товаришів; це була б зрада.

— Тим ліпше, — сказав Шведа. — Хоч маємо вільні руки.

— Сподіваюся, що ви їх використаєте, — сказав професор Маркех. Шведа обернувся до нього, але професор з показною байдужістю дивився на носки своїх черевиків.

— Це не ваш клопіт, — відрізав Шведа.

— Пробачте, — сказав Маркех. — Я думав, що тут можна говорити.

— Але ж, панове! — заспокоював їх Меліхер.

Професор Маркех замовкнув, знизав плечима. Він любив Шведу, вважав його кар'єристом і пустою людиною. Крім того, Шведа був місцевим франтом; професор був людиною непоказною: ненавидів Франтів.

— Дайте мені дві роти! — вигукнув Павел Йозеф Янік і стукнув кулаком по столу.

— Заждіть, — сказав юнак з вогнистим волоссям і веснянкуватим обличчям, який досі мовчки стояв за стільцем старого Крапа. — Заждіть, зараз, — сказав він і квалливо почав ритися в кишенях. Старий Крап підозріло подивився на нього.

— Що ти шукаєш?

— Дві роти для пана підполковника, хе-хе-хе, — посміхнувся юнак великими устами. — Ніяк не можу їх знайти. А знаю, що мав там цілий полк, хе-хе-хе.

— Базіка! — закричав погрозливо Павел Йозеф Янік.

— Панове, панове, — говорив заспокійливо Меліхер. Він із жалем дивився на людей, на свою кімнату. Скрізь, в речах, і в людях було сум'яття, ніщо не знаходилось

на своєму місці. По старому витертому килимі стікали брудні калюжки. Люди стояли й вороже дивились одне на одного. Гармонійному і чистотному духові Меліхера все це завдало болю. Але він бачив, що слабкий, що не може нічому запобігти, ані брудові, ані ворожнечі. Кремпашський уже стояв біля дверей і торкався рукою клямки. І всі готувалися розійтись, уникали зустрітися поглядом один з одним. У цей момент надворі почулися кроки і чиясь рука взялася за клямку. Кремпашський злякано відскочив від дверей.

Двері відчинились, увійшов Янко Крап у вузьких сукниних штанях і селянській шапці. Він обвів поглядом присутніх. Не можна було не помітити, що тут сталося; але Янко Крап удав, що нічого не помічає.

— Сідайте, — сказав він. — Чого стоїте?

Усі нерішуче посидали. Тільки Кремпашський і Шведа лишилися стояти.

— Можемо розпочати, — сказав Янко Крап.

— Ми вже скінчили, — строго промовив Кремпашський.

— Розпочнімо знову, — сказав Янко Крап. — Розпочнімо від самого початку. — Він звернувся просто до Кремпашського: — Ви не гадаєте, що нам би слід ще раз почати?

— Мені однаково, — сказав Кремпашський після короткого вагання. Проте лишився стояти біля дверей і його сироподібне обличчя було зневажливим і неприступним.

— Що є для нас передусім? — спитав Янко Крап. І відповів сам собі: — Передусім є те, що нас об'єднує. Всі ми хочемо і всі відчуваємо: смерть фашизму! Цього мусить бути досить, щоб ми не йшли ані один проти одного, ані один біля одного. Ми повинні йти спільно. Це не питання, це необхідність.

— Та це вже було, — мовив Шведа.

— Так, — підтримав його Кремпашський, все ще ображений. — Це я йм говорив.

— Отже, ми порозуміємося, — сказав Янко Крап. І говорив далі спокійно й примирливо. Треба підкоритися необхідності, відкинути особисту зацікавленість, жертвувати. Треба забути, треба забути; не можна думати ні про минуле, ні про далеке майбутнє: треба скористяся наказові цієї миті. Янко Крап говорив повчально й примирливо, немов до дітей, що посварилися. А сам в душі лаявся і сварився. Тисяча громових, оце так діло! Він, Янко Крап, мусить принижуватися перед цими людьми, перед цими напиняючими панами, мусить говорити спокійно там, де йому хочеться закричати, мусить умовляти там, де найліпше було б наказати. Ale він був переконаний, що так треба, що треба іти на поступки. Він ішов на поступки. Кремпашський зі Швецією вже давно знову сиділи. Старий Крап усе більше й більше похмурів і уникав дивитись на сина. Його син — це була його гордість, його мистецький твір, це був він сам без тягара старого, без помилок і поганих навиків: краща його подоба. А тепер він бачив, що син відходить від нього, залишає і зраджує його. Він робить вигляд, ніби його, старого Крапа, тут зовсім нема, ніби він — це повітря і більше нічого. Ale він помилляється, старий Крап ще тут і ще має слово. І він сказав тоді, коли настрій був уже мирний, коли схилялося до згоди.

— Ми не можемо допустити!
— Мусимо! — сказав Янко Крап і навіть не подивився на батька.

— Ти за це відповіси! — закричав старий.

— Відповім, — мовив Янко Крап спокійно.

Старий Крап замовк, задихаючись від гніву. Це ще не скінчилось, сварився він сам собі, ти ще мене не перескочив! Ще настане і мій час! Тепер він уже бачив у цьому не сина, а політичного противника. Тим гірше, що

крім цього він був і його сином: образа була глибшою і болючішою. Старий Крап був автократом. Він був старим членом партії і вважав себе її втіленням. Він ніколи не був функціонером, не намагався виділитись. Він мав усполінаючу пристрасті: хотів завжди мати правду. Його освітою був лише досвід: досвід був його учителем і верховним суддею. Він не пам'ятав жодної цитати; усі свої виступи розпочинали спогадами. Молодим, які приходили до комунізму через книги й думки, він не довіряв. Він відчував у них силу майже ворожу. Захоплювався своїм сином і любив його; але не раз замислювався над його принципами: це дуже ускладнювало їхні взаємини. Тепер у ньому знову відновилися всі підозріння щодо сина. Політик! Примазався до панства! Від стримуваної злості він закашлявся. Але син не звернув на нього уваги. Вперто просувався далі у справі об'єднання, намагався чимськоріше це закінчити. Тільки швидко, швидко, щоб не вибухнув і не зіпсуває усього. Домовилися. Кремпашський урочисто подав руку Янкові Крапу. Шведа вимушено посміхався. Професор Маркех напівголосно сказав Меліхерові: «Слава, маємо вожда. А де маси?» Меліхер поналивав чарки, випили. Старий Крап відмовився, натягнув шапку і вийшов. Янко Крап' поспішив за батьком. Наздогнав його аж у вузенькій вуличці, що круто підіймалася на гору. Старий Крап, засапавшись, опирався на паркан, згорблений, з обвислими плечима. Янкові Крапу стало його шкода, дуже шкода, серце у нього стиснулось. Він м'яко поклав йому руку на плече.

— Батьку, — сказав тихо. — Так мусило бути.

Старий випростався, він був втіленням протесту, соромився, що син бачить його слабким. Мовчки попрямував на гору.

— Батьку! — гукнув ще раз услід йому Янко Крап. Але старий не оглянувся. Вперто піднімався на гору.

ковзаючись на гладенькій стежці, хапаючись за паркан. Син ішов за ним, сердився на себе самого і на все на світі. Коли це вже скінчиться? Коли скінчиться оцей нічого не вартий час чекання? Він ненавидів ускладнення; жадібно очікував години, яка все спростить, як говоритиме просто: отут зброя, тут друг, тут ворог. Коли настане той час? Дуже, дуже йому хотілося підігнати час.

6

Депутат Феркодіч не забув про образу, це була людина, дріб'язкова і мстива. Капітана Лабуду відправляли на схід. Він нашвидку збирався, кидав у потертій чемоданчик близну, кілька листів, кікька фотографій. Оліна стояла біля вікна. Гірський парк був тихий, білий, сонний. Ясен стояв нерухомо, похмуро, без ознак життя. Оліна не бачила нічого; кусала собі губи, стримувала сльози. У вухах її барабанило настирливо, невідступно: кінець, кінець, кінець. Отже, це настає — розлука, кінець. Тихо й порожньо; приголомшила порожнеча. Жах і безсилля; і страх перед тим, що настає. Кінець, кінець. Ще кілька зіткнень, ще декілька слів; потім уже нічого. потім настане порожнеча, темрява. Капітан Лабуда голосно захлопнув чемодан. Оліна не витримала, склипнула. Капітан зіткнув: «Не плач, Олю, — сказав він, — що вдіш? Нікому тим не допоможеш, тим плачем». Оліна заплакала голосно, навзрид, по-дитячому, пристрасно. Він заспокоював її, гладив їй волосся. Вона охопила його за плечі, сковала обличчя у нього на грудях: «Ні, не пушу тебе, ти не сміш іти!» Дивилась на нього крізь сльози; і бачила тепер на його обличчі те, чого завжди

боялась, щось холодне, чуже, невмолиме. Вона знала, що це остання з останніх хвилин: а треба було стільки сказати! І не сказала нічого з того, що треба було сказати. Сказала тільки те, що говориться: «Напишеш мені, адже ти мені напишеш?» — «Ти ж знаєш, Олю, — сказав капітан, — ти ж знаєш, що я напишу тобі. Як би я міг тобі не написати?» І подивився на годинник. Він поцілував її тільки у волосся. «Пора, Олю, я мушу йти». Вона лишилася стояти завмерло, позбавлена життя. Це кінець, кінець, кінець коханню, мріям, життю. Вона вже не плакала, вже не можна було плакати; чорний, бездомний відчай не має голосу, він німий. Двері зачинилися. Чорна, найчорніша пітьма. Кінець.

Але капітан Лабуда зітхнув: він був вільний! Бадьоро спускався вуличкою, сніг рипів у нього під ногами, він у такт наспівував: вільний! Марево розвіялось, щойно зачинилися двері. Усе своє заплутане життя останніх місяців він лишив за дверима; тепер був легкий і вільний. Крокував, наспівував, посміхався ямочками на щоках. Був учнем, який сидів у школі, а тепер його пустили додому; був студентом, який щасливо переліз через іспити, а тепер іде на канікули: в ньому була радість, радість від звичайних речей, які ми не завжди усвідомлюємо, від здоров'я, сили, свободи. Перед ним — тиждень відпустки. Сім безвідповідальних днів! Сім днів, за які ні перед ким не потрібно звітувати! А за ним, ні, про те, що існує за ним, не треба думати. Він махне рукою, і все, що було за ним, щезне. Не треба про це думати, тепер про це не треба думати: він не думав про це. Він знов, що в тому поплутаному житті, яке лишив за собою, зосталося щось таке, до чого не слід доторкатися: сидить там докір і чигає на нього. Ні, він не доторкається до нього; усе, що було, неначе ніколи й не існувало. Це була гра тіней: люди-тіні, думки-тіні, почуття-тіні. Похмура осінь, сльота, люди, що замкну-

лися в безглазих думках, дивних словах, вигуках, пристрастях: все це була неправда. Правда, — тепер він ясно це відчував, — це лише він, те, як він усвідомлює сам себе, свою радість, свій смак до життя. На станції в лusterку зіпсованого автомата принагідно оглянув своє обличчя. «Боже мій, який я ще молодий! Ще все переді мною, все переді мною простирається, треба лише крохувати, іти, дихати, летіти». Він не знав, що є попереду, але тієї хвилини це й не мало для нього значення. Важливим було почуття звільнення, новонародження, почуття, близьке до почуття видужуючого. Все досі здавалося невлаштованим і безконечно заплутаним: і все відразу стало чистим і дивовижно простим. Дихай, живи, біжи! Навіщо? Куди? Це зайві запитання; це дурні запитання душевно хворих, неврастеніків та іпохондриків. «Ти молодий і здоровий, ти красивий, приемний: здобувай радощі!» Всю дорогу не покидало його це основне почуття, майже тваринне почуття любові до життя. Він посміхався людям, незвичайно багато говорив, наспистував крізь зуби марші. Гоп, гіп, гоп; добре, що не почав підскакувати. Він думав про легкі й веселі речі: про товаришів з кадетського, про бурхливу силу молодих голосів прогулянки, в яких не було ані трохи смутку, тільки дика веселість. І ці коротенькі, уривчасті спогади неначе акцентували: жити — це радість, жити — це добра річ.

На станції на нього чекали сани. Батько незвично довго потискував йому руки, тупцював навколо нього, поплескував його по плечу. «Думаю, що вже й не дочекаєш тебе», — сказав. Він якось дуже швидко постарів, обличчя його зморщилося, ніс виступив на обличчі, гострий і горбатий. «Так-то, брате, — говорило те обличчя, — наш час наближається, хилимось до смерті». Але капітан Лабуда зараз не хотів бачити сумні речі: не бачив їх. Поганяв застояних коней, сани пищали на втоптаному снігу, дзвіночки видзвонювали, вітер свистів

у вухах. Вперед, вперед, треба поринути у швидкість, яка п'янить. На майдані стояли купки людей, продавці, перукар, ремісники. Гукали до нього, махали руками, вітали його. Він зупинився і зняв шапку, вітаючись; радів ім тому, що і вони йому раділи. Це були його друзі, його піддані в цьому кутку світу; він забув про них, щойно покинув містечко, але вони про нього не забували. В їхніх очах це був добрий хлопець, світська людина, вітрогон, який не шкодував грошей і кидав їх на кожну забаву: його появі обіцяла нові розваги, приемні розваги, які вирвуть їх з тоскної буденності.

З коней валила пара, сани мчали мимо лісопилки і лісоскладу, лишаючи за собою спиртзавод і нужденну робітничу колонію. Тепер тут був тільки звихрений сніг, посвист санок; дерева обабіч дороги швидко миготили біля них. Швидше, швидше! Капітан Лабуда мусив скинути шапку, стояв простоволосий, з розчервонілим обличчям, і стъбав коней. Як далеко було місто, яке він покинув, як далеко було все, що лише кілька годин тому здавалося важливим! На одному з поворотів він майже зіткнувся із зустрічними санями, мусив збочити з дороги і ледве-ледве зберіг рівновагу. На зустрічних санях було повно вересклivих жінок. Вони були збуджені горілкою і їздою, протяжно вигукували: «Гоп, коноплі, гоп, льон!» За ними мчалися другі, треті, четверті сани. І на кожних повно було галасливих, сп'янілих жінок. «Гоп, коноплі, гоп, льон!» — кричали і верещали вони. Капітан Лабуда пригадав, так, це ж останні дні масляної, і це старий звичай, може, ще з поганських часів і вже напевне поганський духом. Тут, здається, нічого не змінилося; тут викликають ще добрій урожай льону і конопель так, як його викликали тисячу років тому. Усе тут постійне, незмінне, безпечне; і тут добре й затишно. А ось і село, вуличка, міст через ріку, млин. Вода в турбіні шумить, млин стукотить і злетка двигтить: які давні і знайомі

звуки! Батько не веде його до млина, тільки до прибудови, в якій колись жили помічники мірошника. У млині тепер є наймит. Але у вікні прибудови та сама біла фіранка, та сама червона герань. Мати сидить посеред кімнати, плаче, по товстих щоках у неї течуть слюзи. Вона не може рухатись, у неї опухли ноги; гладить сина, де може дотягнутися, а коли він від неї відійде, жалібно простягає за ним руки. Син ніколи не з'ясував своїх почуттів до матері. Завжди, в дитячих іграх і пізніше йому був близчий батько, розумний і поблажливий. Мати була неговірка і забита, покірна, була річчю, домашнім предметом. Тепер, коли вона захворіла, він відразу побачив її в зовсім іншому освітленні; і це нове освітлення, він відчував, було справедливе і світило на страждання людини, на довге страждання й приниження, на велике й покірне серце жінки. Він, схильований, нахилився над нею; торкнувся губами сивого, поріділого волосся. Вона голосно заридала. Батько ходив по кімнаті, чомусь похитував головою. Потім звернувся до сина. «Отак воно, брате, — сказав, — забули-ми про неї. Зараз ми це помітили, але вже пізно». — «Не пізно, — заперечив син, — чого ж би було пізно?» — «Пізно, сину мій, — сказав батько серйозно. — Вже нічим не винагородимо». — «Ах, — сказала мати, тепер коли я тебе побачила, мені вже однаково. Тепер уже не буду шкодувати, тепер я можу вмерти». — «Навіщо вам вмирати?» — хотів запитати син, але не спітав. З очей, з рухів, з усіх речей у кімнатці немов визирало приготування до смерті, повільне, розважне і спокійне. Люди прожили свій вік, вони знали про це і готовались до смерті. Без бунту, хіба що з невеликим жалем в серці. А в батькових очах світилася ще й маленька іскорка страху: боявся болю смерті.

Капітан усе це бачив і розумів: не міг лише цього відчути. Зворушення опанувало його тільки на мить. Він

намагався чим швидше знайти своє відчуття радості, сили і свободи. Вийшов на подвір'я, глибоко вдихнув повітря: воно було змішане із знайомим запахом борошна. Пройшов садом, тихим, загуреним у сон, через задню хвірточку вийшов на луки. За Лазенцями заходило сонце, в просвітках прозорого туману виблискували вежі й покрівлі містечка. Він крокував назустріч сонцю, що вже заходило, провалювався в глибокий сніг. На замерзлій річці ковзалися на коньках діти з села. Розігнався, вигукнув і промчався по льоду на каблуках, віртуозно й недбало, як, бувало, в юнацькі роки. І йшов далі, неначе ніколи й не повинен був зупинитися, вдоволено відчуваючи швидке пульсування розбурханої крові. Він відчував у собі силу, багато сили, надмір сили: що робити з цією силою, з цим здоров'ям, з цією хижою жадобою життя? На що її спрямувати, для чого використати? Не знав і не думав про це; в цю хвилину йому було досить простої радості від сили й здоров'я, від слухняної гри м'язів, від швидкого бігу крові. Але врешті він мусив зупинитися і мусив повернутися. Вертається неохоче. У прибудові життя було притгнічене, від нього несло цвіллю. Безперечно, капітан Лабуда любив своїх батьків. Але егоїзм здоров'я і молодості сторонився цього тихого смутку, з огидою відвертався від старості, хвороб і страждання. Повечеряли мовчки. Батько пробував почати розмову, та було видно, що його й самого це не цікавить; з усього широкого світу, в якому колись з філософською глибиною самотньої людини він спостерігав кожний рух, його вже ніщо не цікавило; єдине, що його ще прив'язувало до життя, це був син і страх за його долю. Але син за себе не боявся; нове почуття, яке ним оволоділо, не припускало можливості смерті і нещастя: він був певний, що з усього виплутається, що все скінчиться добре. Ходив по маленькій кімнаті й нетерпляче потягувався. Батько зітхнув. «Іди, брате, з нас тобі радості

мало». Капітан ніякovo поглянув на матір. Але й материні очі говорили: іди, сину мій, роби, як тобі хочеться. Міроніків підмайстер допомагав запрягти коней. Поштіво посміхався. «Вдало приїхали, пане капітан, сьогодні в місті гулянка».

7

Сьогодні в місті гулянка. Це останні дні масляниці сорок четвертого року, всюди у світі війна. Але містечкові здається, що війна десь дуже далеко, містечка війна не стосується, воно не чує її і не бачить її; може, війни зовсім нема.

Ганка Крапова обережно спускається вниз беріжком. У неї черевики з високими каблуками, вона до них не звикла, її здається, що вона йде на чужих ногах. Під пальтечком шелестить біла шовкова сукня; торкаючись оголеного тіла, вона водночас морозить і пече. Це Ганчина перша шовкова сукня, у ній і слози, і бажання, і хвилювання, є у ній і сором, а є в ній мрії, і надія, і страх: Ганка іде на свій перший бал. Її морозить під легким пальтечком, а голова пашить від внутрішнього жару. Боже мій, боже мій, як це тільки буде? Чи не залишиться вона стояти на посміх, чи помітить її хто-небудь, чи буде танцювати? Ну, правда, буде, як би вона могла лишитися стояти в куті, непоміченою? Всоте перелічує Ганка знайомих хлопців, які могли б з нею танцювати. І сміливішає: усе якнайкраще, вона має сукню, таку, яку хотіла, близкучу і гладеньку на дотик, волосся у неї зачісане високо над чолом: це робить її вищою. Вона вся нова, сама собі незнайома; і ця незнайома дівчина зовсім не погана! Та все-таки, все-таки сумнів і страх

залишаються, не хочуть покинути її. Ганка відважна, вона хоче якнайшвидше пройти через вогненну браму випробування, поспішає. Мати сопе за нею: «Чого ти так біжиш, дурна? Знову собі щось наробиш, будеш танцювати в ліжку». Мати нарікає, але це ласкаве нарікання. Вона пишається дочкою: «Ми бідні, — думає задоволено, — але погляньте на неї, на нашу Ганку! Хіба нема у неї всього, що є в інших, і хіба вона не така красива, як пуп'янок?»

А ось і колишній Робітничий дім, з абияк затемнених вікон проникають світло, шум, гамір, звуки скрипки. Мати з дочкою пробиваються між цікавими. Всередині тиснуться люди, там стоїть запах довго не провітрюваного приміщення і парафіну. Мати крадькома хрестить дочку: ах, тільки щоб з нею нічого не сталося! На сцені і довкола площацки стільці, але всі вже зайняті. Мати знайшла місце в кутку зали; дочка стоїть біля неї. Музика починає грati, від стільців рушають пари, танцювальна площацка заповнюється. Юнаки оглядаються, Ганка бачить кількох знайомих хлопців, але вони мовби не помічають її, мовби уникають дивитися в цей куток залу. Один з них пробрався через площацку прямо до них. Хвилина жахливого напруження: іде до них? Ні, зупиняється раніше, вклоняється іншій дівчині. Ганка засоромлено схиляє голову. Мати торкає її рукою і поглядом: не бійся, ще прийдуть. Вона переконана, що хлопці не можуть не помітити її Ганки. Але Ганка в цьому зовсім не переконана; відразу її покидає відвага. Поглядає з-під опущених вій на танцюючих, і їй здається, що всі дівчата в залі чимось кращі за неї. Її шовкова сукня вже не здається їй такою чарівною, такою красивою; вона відразу стає незручною, тисне під руками, Ганка відчуває, як вона висить на ній, наче на опудалі. Зачіска, вона тепер знає, неможлива, немодерна, її робила мати, яка вже давно не розуміється в ниніш-

ньому світі. Ах, боже мій, усе пропало, усе страшне і ганебне! А як Ганка тішилась, які покладала надії на цей вечір! Стоїть і другий, стоїть і третій танець. Уже й матері нетерпиться. «Не бачать тебе в цьому куті», — говорить вона і посилає її на помітніше місце. Але Ганка не може рушити, ноги обважнілі і неначе вбиті в землю, усе тіло її обважніло: ганьба, ганьба! В очах виступають сльози, сльози образи й сорому, дуже гіркі сльози. Ах, коли б вона могла звідси зникнути, випаруватися, щезнути безслідно! Ах, чому вона не народилася краще хлопцем, як гірко і принизливо бути дівчиною, як ганебно бути бідною дівчиною! Ах, коли б вона була багата, коли б була багата! Уже боїться підвести повіки, відчуває, як дерев'яніють ноги; в цю хвилину ненавидить своє тіло, найкраще б його знищити, збичувати, образити його: ось маєш, ось маєш! Їй здається, що саме її тіло, його бажання призвело до всього цього сорому і муки.

Але раптом усе змінилось. Перед нею стоїть Юло Голко, вклоняється, вогняне волосся його палає, веснянки на обличчі неначе посміхаються тисячами посмішок. Ганка до нього всміхається крізь сльози. Затерплі ноги відразу оживають, стають легкими, все тіло стає легким, невагомим, податливим. Ганка танцює, скоряється танцю, ноги нечутно ковзають, тіло схиляється; Ганка плаває в світлі, бачить багато плаваючих облич, поринає у веселій і приемний вир. Хлопець їй щось говорить, вона відповідає лише «так, так», посміхається, не помічає нічого, тільки рух власного тіла, обличчя, посмішки, погляди. Тепер вона іде з рук в руки. Її велиki очі, її ніжна стрункість, невимовна привабливість дозріваючої дівчини лякає і притягує. Це неначе уві сні, наче в уяві, тільки набагато краще. Цілий світ посміхається до Ганки, залищається до неї, милує її поглядами; вона відчуває, як ці погляди проникають через сукню, зігрівають, розпалюють обличчя. Нічого нема, є тільки рухи ніг,

тягучі, плавні, дотики рук і тіл, посмішки, невловимі слова, погляди: так може виглядати лише щастя. Ганка щаслива, поширює навколо себе це особливе тепло щастя, випромінює його і втягує в його коло усіх юнаків, притягує до себе захоплення і заздрість. Вона танцює з Мареком. Марек незgrabний у танці, але й він біля неї скидає з себе заціпленіння, старанно шаркає ногами і щось говорить. Про що тільки він може говорити? Так, так, ствердно киває Ганка і посміхається, вона не знає, про що Марек говорить, але це не має значення, має значення тільки те, що Марек хороша людина, вона бачить його латіdnі і трохи боязкі очі за скельцями окулярів. Марек хороша людина, і вона, Ганка, йому подобається, всі люди хороші, такі хороші і приємні! Вона танцює з Мареком, але відчуває на собі всі погляди, їй здається, що вона відчуває улесливий шептіт багатьох уст.

Але потім з усіх поглядів перемагає один-єдиний, проникливий і невідчепливий. Ганка довго опирається; нарешті погляд її перемагає. Оглядається. Зал ніби відразу потемнішав і знову прояснив. На сцені, біля рампи, стояв капітан, високий, кільця його каштанового волосся віліскували, він стояв там і пильно дивився на Ганку. Ганка оглянулась тільки на секунду, зараз же відвернула погляд: але ця зустріч поглядів не зникла так, як багато інших зустрічей того вечора: вона лишилась, тривала.

Вона бачила капітана і тоді, коли не дивилася в тому напрямі: відчувала його, як він наближається. І з ним наближалася якась туга, страх, смуток; стискала її все меншими і меншими обручами; не давала дихати. Ганка зупиняється в танці, чекає зі склоненою головою. Він ніжно бере її за плечі, ніжно, і все-таки впевнено, з впевненістю володаря і власника. Ноги механічно підкоряються, рухають в такті, але тіло завмерло, воно неприємно нерухоме; вії у Ганки опущені: вона не відважується

ся в цю хвилину поглянути вгору, на обличчя свого партнера. Відчуває велику і легку руку на своїх худих плечах. Потім рука доволі опускається по спині: це погладжування. Але Ганку пройняло холодом, вона затремтіла.

- Боїтесь мене?
- Не боюся.
- Не треба мене боятися. Подивіться на мене.
- Я не боюся вас. Чому б я вас мала боятися?
- Подивіться на мене.
- Якщо захочу, подивлюсь. Чому б я вас мала боятися?
- Подивіться на мене зараз, негайно.
- Ви багато про себе думаете. Я зовсім вас не боюсь.
- Не подивітесь?
- Ні.
- А все-таки подивітесь.
- Ні.

Але він взяв її рукою за підборіддя. На мить вона побачила усміхнені очі, сірі вогники, бліскуче каштанове волосся і веселі ямочки на щоках.

- Що ви побачили?
- Дуже зарозумілу людину.
- Більше нічого?
- Більше нічого там не було видно.
- Обманюєте.
- Не обманюю.
- А в очах? Що ви бачили в очах?
- Пиху.

Капітан Лабуда весело засміявся. Це буда гра, збуджуюча й приємна. Гра відповідала його настрою. Світ широко відкритий, просторий, лячний: скільки гарних і добрих речей чекає в ньому на свого відкривача! Ця маленька приваблива; яка ж вона інша, ніж жінки й дівчата в місті, яка вона здорована і ясна, неначе вся зіткана

з прозорої і дуже ясної матерії. Життя просте і чудодійне, повне несподіванок і пригод. Поринай у хвилю, не допускай, щоб вона пройшла повз тебе непоміченою: в цьому вся мудрість. Помножуй свої сили, помножуй радість у собі і навколо себе: чого більше треба?

Ганка вже не боялася. Тіло підкорялося радісно і влячно. Незнайомець був тепер близький і зрозумілій: не наче вона давно його знала. Радість, яку він ніс у собі, була і її радістю. Вони танцювали і відчували дихання одне одного, і не помічали нічого навколо себе, танцювали один, другий, третій танець, танцювали і відокремились від усього світу. Вони були прекрасні, були чудові, були єдині в цьому залі і знали про це. Всі інші були тільки предметами, яких байдуже торкалися їхні погляди, були тільки повітрям, яким вони дихали і яке посилювало їхнє сп'яніння.

Цигани перестали грати. Але капітан витягнув стокронку: «Грайте, грайте, доки зможете». І тепер вони танцювали самі, танцювальна площацка була порожня, і на паркеті відзеркаллювалося світло, тут було багато світла, над головою і під ногами, і все воно кружляло, коливалося, піднімалось і падало у вальсовому ритмі. Це було щось безмежне, це був безконечний потік світла, який ніс Ганку, це були м'які і ніжні тони, це була гармонія рухів, розкіш коливання, плин сну, який обвивав тихо й безмовно. Ще, ще, ця хвиля нє має кінця, вона безкінечна, кружить, і шепоче, і п'янить. Світ крутиться, підноситься і падає, все закружляло пристрасно й жадібно, радісно і сліпуче.

Але все має свій кінець, і цей танок, ця розкіш, це оп'яніння скінчилось. Капітан відвів Ганку в куток, вклонився матері і посміхнувся до неї, але мати насупилася: вона боїться його, боїться за дочку. «Я повернусь», — говорить капітан дочці одним поглядом. Ганка слідкує за ним очима, бачить, як він, міцний і високий, про-

штовхується через натовп біля виходу. І раптом бачить і те, що за ним приштовхуються інші хлопці, вогненна шевелюра Юла Голка і ще кілька хлопців похапцем тиснуться до виходу. «Мамо», — зітхає Ганка. «Що тобі?» — запитує мати. «Я боюся», — каже Ганка, її охоплює лихе передчуття. «Чому ти боїшся, якщо ти коло мене?» — «Поб'ються», — хоче сказати Ганка, але не говорить нічого, знову трає музика, і вона мусить іти танцювати.

Капітан біля входу запалює сигарету. Ніч м'яка, беззоряна, не дуже холодна. Повітря охолоджує його розпалену голову: йому добре і радісно. Він відійшов від смужки світла, яке падало крізь напіввідчинені двері, зробив кілька кроків у пітьму. Чує за собою кроки, приглушенну розмову; але не повертається, його ніщо не цікавить, крім власної радості. Але потім все-таки обертається, відчуває надто близької небезпеки змушує його круто обернутися: вже пізно. Він бачить уже тільки темну масу, що кидається на нього, встигає захистити голову від простягнутої руки. Він струсонув нападника; але в ту мить хтось підставляє йому ногу, він ковзає на слизькому тротуарі й падає. Його б'ють, їх троє або четверо. Б'ють, мовчки, потиху, дихають уривчасто; і з якихось причин, йому самому неясних, капітан також знає, що не можна кричати. Він відчайдушно борониться, роздає стусани навколо себе, утворюється трохи вільного простору. Він хоче встати, але в ту ж мить дістає страшний удар кулаком якраз між очі, думає, що голова його розкололася надвое. Світ затьмарюється, він з останніх сил бореться проти темряви, яка на нього насувається, але тіло вже не може послухатися іскорки свідомості. Пітьма, клейка і густа, окутує його все тісніше й тісніше. «Це мене за неї, — встигає він ще подумати, — за маленьку мене б'ють». Хтось над ним схиляється. «Досить з нього, — каже». — Тільки чи ми його не на

смерть?» — «Не бійся, — відповідає йому другий голос. — Такий виличиться». Вхідні двері широко розчиняються. «Що сталося?» — кричить хтось звідти переляканим голосом. Тіні довкола капітана зникають.

У дверях стоїть Марек, бачить, як у смужці світла засвітилося червоне волосся Юла Голка, чує туніт ніг. знає, що сталося. Він помітив, як пішли за капітаном, знав і те, чому за ним ідути. Але не пішов зараз же за ними, у найвіддаленішому куточку серця він бажав, щоб капітана провчили, як було задумано; заздрість, яку він відчував до капітана, була близькою до ненависті, до терпкої ворожнечі. Він був скромний, хотів бути скромним, хотів пробачати; але не міг уникнути образ і при- ниження, відчуття програшів і несправедливостей. Щойно виплекає маленьку mrію, з'являється цей капітан, ця людина, і бере грубими руками те, до чого він, Марек, боїться доторкутися..

Він знайшов його непритомного біля муру, скорчені ноги все ще ніби хотіли захищати живіт від ударів. Обличчя було мокре й липке від крові. Марек умив його снігом, розстібнув йому мундир, натер снігом груди. Капітан за хвилину розплющив очі. Впізнав Марека.

— Побили мене, — сказав. Марекові здалося, що він посміхається.

— Можеш встати?

— Спробую, — відповів капітан. При допомозі Марека він підвівся. В голові шуміло, ноги тремтіли.

— Я зараз, немов стара бабуся, — сказав він.

— Це не жарт, — промовив Марек. — Тебе могли й забити.

— У мене міцне життя, — сказав капітан. А за хвилину спітав: — Хто це був?

— Не знаю, — відповів Марек непевно.

— Ах, чорт з ними! — промовив капітан. — Я хочу розпитати про маленьку.

— Про маленьку?

— Так, про маленьку.

Марек зачудовано покрутів головою. Людину майже забили, а вона, мабуть, цікавиться адресою.

— Це Крапова, — сказав він. — Ганка Крапова. Як бачиш, було б краще, коли б ти тримався від неї як-найдальше.

— Крапова, — повторив капітан. — Це ми ще побачимо.

— Це було б краще і для неї, — сказав Марек.

— Як це ти можеш знати?

— Я знаю її.

Капітан третячими пальцями запалював сигарету.

— Нічого ти не знаєш і нічого не розумієш, — сказав він. У світлі сигарети здивований Марек тепер бачив, що капітан справді посміхається.

8

Ганка танцювала. Трохи завеликі уста посміхалися покірно й механічно. Але очі перебігали по залу неспокійно, спокохано. Що сталося? Чому він не повертається? Вона уявляла собі його побитого, закриваленого, мертвого. По спині пробігав дрож. А потім вона лаяла себе. Дурна, дурна, побавився трохи й пішов. Це все. Що ти собі думала? Скільки таких дівчат перейшло через його руки!

Її пильний погляд спіймав Марека, коли він скрадався через зал; у руках він ніс капітанову шинель і шапку. Це підтвердило її підохру: атож, це так і є, пішов без единого слова, втік, неначе злодій. Дурна, дурна, навіщо тобі він? Танцювала, посміхалася, та великі очі вже не

блищали, згасли. Вона ще не вміла прикидатися, на її обличчі ясно був написаний обман і смуток. Їй здавалося, що це всі в ній помічають і всі радіють. Так тобі й треба! Що хотіла! Що про себе думаєш? Ти бідне дівча й повинна знати, де твоє місце! Їй було прикро й соромно. Погляди, що хвилину тому її ніби пестили, тепер її неначе перевертали, неначе оголяли її сум'яття і її ганьбу. Так тобі й треба! Що ти про тебе думаєш?

Марек повернувся в зал. Покликала його поглядом, щоб підійшов; він слухняно наблизився. Танцював мовчи й замислено. Ганка зважилася.

— Що сталося?

— Нічого. Що могло статися?

Ганка пильно дивилася на нього. Але за скельцями окулярів нічого не було видно, там була темінь. Дійсно, що могло статися? Тут були веселі вогники в сірих очах, а тепер їх тут нема. Це все, що могло статися і сталося. Але чому Ганці не хочеться повірити в таку просту очевидність? Що її змушує сумніватися? Ах, ліпше, якби щось було сталося, було б ліпше, коли б він десь лежав, закривавлений і безвладний. Це було б ліпше для Ганки, тому що вона могла б до нього бігти, допомогти йому; і могла б посміятися над своїм обманом.

— Ганко, — сказав тихо Марек.

— Що таке? — Ганка уважно поглянула на нього. Очі за скельцями окулярів на мить стали блискучими. Але потім погасли, за скельцями знову була темрява.

— Нічого.

— Ви хотіли щось сказати. Я бачила це по ваших очах.

— Ні, нічого не хотів. Власне, хотів: така дурниця!

— Тепер мені вже цікаво. Ви мусите мені це сказати.

Марек вагався. Потім все-таки наважився.

— Ви мусите остерігатися, Ганко.

— Остерігатися? Перед чим?

- Перед людьми. Ви занадто довірлива.
- Люди лихі?
- Є лихі й добрі. Але не слід їм надто довіряти.
- Про що це ви говорите?
- Ви знаєте, про що.
- Дякую за пораду. Сама собі раду дам.

Потім уже мовчали, обое ображені, розгнівані одне на одного. Марекові було неприємно: навіщо він до цього плутався? З жалю, так, з жалю і з симпатії, з колишньої дружби до її брата, з почуття відповідальності, переконував він себе і зізнав, що тут є й інші, потаємніші мотиви, не такі чисті й благородні, а низькі й егоїстичні.

Дотанцювали, Марек відвів її до матері. Ганка на нього навіть не подивилася.

— Ходімо додому, — сказала вона матері й сердито наділа пальто. Не могла потрапити в рукави, Марек їй допоміг.

- Я проведу вас, — запропонував Марек.
- Будь ласка, — відповіла мати.
- Не треба, — заперечила Ганка. Відходила горда, виструнчена. Але серце було бідне, принижене, полонене. Гордість боролася з останніми залишками надії: перемогла гордість. Всі однакові, всі егоїстичні й фальшиві! А їй, Ганці, нікого не треба, обійтися без усіх, буде сама, буде сама. Скажи мені, світе, чи не можна жити без них?!

Але вдома, коли вона лежала сама в ліжку, в маленький тісній комірчині, відокремлена від світу, її раптом охопив жаль, різкий фізичний біль. Вона самотня, покинена всіма, її обманють, її обманули. Вона така самотня, маленька й слабка! Зіщулилась під периною і плакала. Пригадала собі, як радісно чекала на забаву, як готовувалася; а потім пригадала недавні дні, коли вона була веселою і безтурботною. Усвідомлення, як спалах: я вже ніколи не буду такою, ніколи вже не буду такою! Плака-

ла гірко й жалібно: зі сльозами пливли від неї останні хвилини дитинства. Відтепер у ній дитинство житиме тільки як спогад, як жаль за безповоротною втратою. Вона не знала, але відчувала, що в ній відбувається щось вирішальне й погрозливе. Дотеперішні істини її життя відразу стали сумнівними. Тремтячи від невідомого страху, вона мацала навколо себе, мов сліпий, шукала знайомих речей: але нічого не знаходила на своєму місці. Була одна-однісінка серед загроз; її здавалося, що вона назавжди втратила безпосередню радість життя, щирість і недвозначність зіткнення з речами і людьми: це її приголомшувало. Це нагадувало їй дитячу казку: дівчинка збирала ягоди, ягоди були червоні й солодкі, і раптом вона опинилася в густому темному лісі; жодної стежини, жодного вогнику; незнайомий ліс шумить і тріщить, зітхає і пригнічує: де подінеться дівчинка в цьому густому, ворожому лісі?

Вранці прокинулась невиспана і сама не своя. У неї боліла голова. Ілона, старша сестра, безжалісно її збудила, крикнула їй: «Вставайте, пані». Ілона покинула чоловіка-п'яницю; тепер жила з батьками, ані жінка, ані дівчина, ані вдова і мстила за своє знівечене життя. Це була висока жінка з сухим, строгим обличчям. Вона не любила Ганку: заздрила її молодості і красі. «До танцю гол, а про роботу мені не згадуй, га?» — кричала вона на Ганку. Ганка встала, перемагаючи огиду й ненависть. Яке життя! Яке все невтішне, яке все сумне й похмуре! Небо сіре й брудне; хмари по ньому розвішані, неначе безбарвне шмаття; і саме повітря було немов густе й нечисте. Ах, яке життя!

Аж до полудня вона прала на річці. Вдаряла прачем: так, так, так. Пальці її німіли, ноги мерзли, але вона не йшла грітися, мучилася. Так, так, так. Так тобі й треба, так, так, так. Вдаряла прачем, вдаряла по своїх мріях і прагненнях. Так тобі й треба, так, так, так. Оце

життя, оце праця, оце чекає і на тебе: будеш бути прачем усе життя. І нічого більше? І нічого більше! Так, так, так!

Опівдні зірвався вітер, хмари почали рватися. За якусь мить прояснилося, засвітило сонце. Ганка розвішувала білизну в саду. Сад був на горбі, звідти було видно містечко, низенькі одно і дваповерхові будинки, вежі двох костьолів. Погляд Ганки мимоволі спинився на колишньому Робітничому домі; в його великих вікнах відбивалося сонце. Зіткнула глибоко, лишилася стояти замислена, з білизною в руці.

— Добрий день.

Ганка стрепенулась.

— Ви що тут шукаєте?

Перше, ніж помітила обличчя за плотом, вона вже знала, що це він. Кров відхлинула від обличчя, по тілу пробіг дрож.

— Вас, — сказав капітан і засміявся. — Вас шукаю.

— Тут нічого вам шукати, — мовила Ганка. Вона гнівалась: була в материному полинялому кожушку, і на ногах — старі чоботи. Як це виглядало? Боже мій, і саме він мусить бачити її такою!

— Прийшов по лікарняний листок, — говорив капітан і сміявся.

Ганка відважилася поглянути на капітана. Тепер вона бачила: з-під кашкета визирала пов'язка, біля ока мав капітана великий синець. Білизна, яку вона все ще тримала, випала з рук:

— Боже, що з вами сталося?!

— Це нічого, — сказав капітан і все сміявся. — Щось мені впало в око.

— Побили вас, — видихнула Ганка.

— Щось мені впало в око, і тільки. Ви не знаете, що це мені впало в око?

— Не знаю.

— Вам би слід було знати, Ганко.

— Не знаю, про що ви говорите.

Насправді ж вона добре знала, про що говорить капітан. Отже, це так! Кров ій то вдарила в голову, то знову відпливала. Радість, радість, незмірне полегшення: всі муки відразу зникли. Світ був ясний, повітря свіже, сонце ласкаве. Вона дивилася в землю, не мала сили підвести голову.

— Я скажу вам не зблизька. Пошепчу вам це. — Капітан сперся на паркан, паркан затріщав.

— Ні, не смійте!

— Чому ж мені не сміти?

— Побачать нас.

— І що як нас побачать?

— Так не можна, це ганьба.

Капітан збирався перескочити через паркан. Але в тумані озвався з двору неприємний, крикликий голос. «Що ти там так довго робиш?!» — «Адже вішаю, — відповіла Ганка, — вішаю білизну». — «Мотовило, — відповів скрипучий голос, — до вечора буде мотатися».

— Ідіть геть! — зашепотіла Ганка благально. — Це Ілона.

Капітан сердито почухав ніс. Хвилину розміркував.

— Увечері о восьмій, — сказав згодом. — Чектиму вас на дорозі за колонією. Прийдете?

— Не знаю.

— Я не рушу звідси, поки не пообіцяєте. Прийдете?

— Це некрасиво. Це вимагання.

— Прийдете?

— Прийду.

— О восьмій, — сказав капітан. — Не забудьте. — Він одірвався від паркану. Ганка дивилася за ним, аж поки не зник за поворотом стежки над садами. Зітхнула глибоко й щасливо. Нахилилася механічно за білизною, що випала з рук, але хвилину стояла, не знаючи, що

з нею робити. Потім щось примусило її обернутися. Злякалась. За нею стояла Ілона.

— Хто це був?

— Ніхто.

— Цей ніхто носить кашкета, га?

Ганка мовчала. В цю хвилину вона відчувала велику ненависть до цього негарного й нещасного створіння, до своєї сестри.

— Надто рано починаєш водитися з мужчинами, — сказала Ілона скрипучим голосом. — Знаєш, що виходить з таких дівчат?

Ганка мовчала. Вона задихалася від злості й ненависті.

— Курви з них виходять, — сказала Ілона з притиском. — Курви і негодяці!

— Не турбуйся за мене! — вигукнула Ганка з плачем.

— Буду турбуватися. Саме буду турбуватися!

Ілона виконала обіцянку. Щойно старий Крап вернувся з роботи, видала йому Ганчину таємницю. Старий Крап був людиною вільнодумною. Та коли йшлося про жінок з його сім'ї, був великим старовіром. «Шмаркачка, — кричав він, — шмаркачка шмарката, я тобі покажу кавалерів!» Він ударив Ганку важкою рукою по обличчю. «Я тобі покажу кавалерів!» Він був і справедливо обурений, і ображений: що тільки діється у нього за спиною?! Замкнув Ганку для покарання в комірчину і цілий вечір кричав на дружину. «Я вам покажу бали, я вам покажу забави! Я вам покажу кавалерів!»

Ганка не плакала, мовчала, зципила зуби. Придумала помсту: піде з дому; або кинеться в ополонку: тоді всі жалитимуть, всі знатимуть, що вони втратили. Страждала. Але це було терпиме страждання, образа, подібна до багатьох інших образ. А в стражданні була її потаємна втіха: не страждає хто зна за що! Через загратоване віконце комірчини було видно кілька блідих зірок. Ганка сиділа

під віконцем, закутана в два килими, тремтіла від холоду, але не лягала. Десь там під тими зірками стоїть він і чекає на неї. Чекає на неї! Вона пишалася своїм успіхом; і боялася, що все, що почалося, зараз зіпсуються, що все розв'ється і зникне, що веселі сірі вогнища щезнуть так само несподівано, як несподівано з'явилися. Сиділа під віконцем і шепотіла наївну молитву: «Боже, зроби так, щоб я могла вилетіти крізь віконце, на хвилинку, на єдине слівце». Але віконце не розступалося, грати і далі чітко вирізьблювались на фоні неба. «Дурний, — гнівалася Ганка, — та ж лише на хвилинку, на мить! Ну, хіба тобі важко?» Вона знала, що її бажання наївне і нездійсненне; але її підбадьорювало і зігривало уявлення нездійсненного.

Капітан чекав на дорозі за колонією, палив одну сигарету за другою, тнівався і сміявся сам із себе: «Чому я тут стою? Дурень, старий дурень, смішний старий дурень! Скільки мені років, а скільки їй?» Але тут же відкинув ці докори. Роки! Це вже щось та значить. Він молодий, має право на молодість! Чорт забирає усякі думки і всякі докори сумління: тепер треба жити. Але чому вона не йде? Чим довше він чекав, тим більше зростало його нетерпіння. Це вражало його самолюбство. Він звик до швидких перемог, жінки ніколи не змушували його сумніватися в собі. Намагався зневажливо думати про ту, яка його ображала: таке ніщо, таке провінціальне жабеня! Пригадував знову, як її побачив, бачив її знову з червоними руками, незграбну, в надто великих чоботах, у змоклому й дірявому кожушку. І порівнював її з жінками, яких зінав близько, з багатьма жінками, які зінали собі ціну, і все-таки піддавалися спокійно і з радістю: він з подивом бачив, що ця маленька стоїть окремо від них, в якомусь особливому, недоторканому й лякаючому просторі. «Ех, до дідька, що це зі мною робиться?» І крізь гнів, крізь обман і образу

просвічувала тиха радість, тиха й чиста. Що б це могло бути? Він не аналізував своїх почуттів, не любив цього. Одно знати напевне: не поступиться нею, тепер не може нею поступитися!

Наступного дня з самого ранку він вибрався до містечка. Поки старий знайомий перукар голив його, він намагався, на його думку непомітно, завести мову про Крапів. Непомітно! Не тільки перукар, а все містечко вже давно знало все, знало набагато більше, ніж капітан. У малому містечку не обов'язково бачити й чути; воно дихає тими речами. «Крапів? — сказав перукар. — Від них тримайся якнайдалі!» — «Чому?» — запитав капітан. «Це вперта сім'я, — сказав перукар. — Старий на віть сидів рік в Ілаві, але потім його випустили. А молодий, — перукар нахилився аж до капітанового вуха, — молодий, ви його не знаєте?» — «Не пам'ятаю», — відповів капітан. «Це завзятий комуніст, — сказав перукар. — Кажуть, ніби в полоні, але всі знають, що він у горах». — «У горах?» — «Правда, в горах. З рушницею ходить разом з такими, як сам. Як Яношик». — «Ага, — промовив капітан Лабуда, — партизан». — «Хто його знає? — знизав плечима перукар. — Може, й партизан». Капітан Лабуда і собі знизав плечима. Що йому до того? Все це не має значення; має значення тільки одне, але цього капітан перукареві не скаже.

Аж до полуночі він ходив по знайомих торговцях і ремісниках, сидів і слухав лініві розмови; і не відривав ані на хвилину очей від головної вулиці, на якій танув сніг, походжали люди й скрипіли підводи селян: підстерігав Ганку. Але ні того дня, ані наступного йому не пощастило її побачити. Підстеріг її аж третього дня, коли вона поверталася з покупками. Вибіг з якогось магазина, Ганка його помітила, прискорила ходу, повернула за найближчий ріг, на тісну тиху вуличку. Наздогнав її.

— Я мушу з вами говорити, — сказав настирливо й захекано.

— Я не можу, — відповіла Ганка.

— Чому?

— Не питайте, — сказала вона. На хвилину він побачив її очі: вони були смутні й великі, йому здавалось, що вони наповнюються слізами.

Він скопив її за вільну руку. Рука була маленька, бідна, спіймана; тремтіла і трепетала. Ганка боязко оглянулась по вулиці.

— Говоріть. Швидко.

— Так не вийде, — сказав капітан. — Так не вийде. Є того всього дуже багато. — Він стискав її руку міцно, боляче. На вуличці хтось закашляв, Ганка вихопила руку. «Я не можу», — зашепотіла вона. Поспішала вуличкою, майже бігла. Капітан зробив кілька кроків, але потім нерішуче спинився. Вуличкою щкандибала якась бабуся, закутана в чорну хустку. З-під хустки стирчав лише гострий ніс і маленькі ові, чорні, мов терен. Бабуся спинилися й дивилася на капітана: хитала головкою.

— Відлетіло пташеня, — зашамкала бабуся, похитуючи собі головою.

— Це вас не стосується бабко, — відрізав їй сердито капітан.

— Відлетіло, — зашамкала ще раз бабуся і насмішкуватими очицями дивилася на капітана. Капітан розгнівано відвернувся. «Тьху, баба, — вилаявся він тихо, — і як тебе ще земля носить!» Йому було боляче, і він сердився: вперше усвідомив складність провінціальних умов, тісноту, задушливість атмосфери. Тепер він розумів Ганку, бачив усе її лихо, жадібні погляди, наклени, систему настанов і заборон. Але не здавався: саме тому! Він їм покаже, покаже всім! Другого дня вранці він одержав листа. Печатка свідчила про те, що лист з містечка: він був переконаний, що йому пише Ганка. Довго не розпе-

чаторував листа, продовжив собі чеканням радість. Але з конверта випав шматок паперу, списаний друкованими літерами, і були там погрозливі й лихі слова: «Мало тебе провчили? Всі кості тобі поламаємо, свиня офіцерська!!!» Три знаки оклику й підпис: «Вірні друзі». Але капітан був не з тих, що легко лякаються. Якраз навпаки: небезпеки, заборони, перешкоди, — все це підвищувало в ньому бажання переступити заборону. Увечері він надів цивільне вбрання, надів і старе шкіряне фронтове пальто; за темряви подався до містечка. Не йшов вулицями, скрадався поза садками, перескочив уже знайомий тин. Хвірточка рипнула, він опинився на тихому й темному подвір'ї, прослизнув до вікон. Крізь щілину у шторі бачив старого Крапа, він сидів біля печі, читав якусь книгу. Стара Крапова й некрасива сердита жінка щось щили й штопали. Ганки там не було. Капітан, зігнувшись, обійшов будинок, обережно прислухаючись до кожного шелесту. Нішо не порушувало тиші. За будинком від ріки був тісний прохід, там було слизько, він мусив іти обережно, сантиметр за сантиметром. Нарешті, помітив віконце комірчини, це не могло бути нішо інше, саме віконце комірчини. Віконце було високо. Він мусив стати на прильбу, щоб заглянути всередину. Там було темно. Але капітанові здалося, що він бачить біле ліжко, що на ліжку забіліло дівоче плече. Постукав. У комірчині щось заворушилось, ніби хтось злякано зіткнув. Потім до віконця наблизилося обличчя, капітан відізнав Ганку. Губи ворушились, але голосу не було чути.

— Це я, — сказав капітан.

Біла рука відчинила віконце. Великі, злякані очі були зовсім близько від капітанового обличчя.

— Ах, — сказала Ганка, — як ви мотли це зробити?

— Я мусив, — сказав капітан.

— З цього не буде нічого доброго, — сказала злякано Ганка.

— Я мусив, — сказав капітан. — Після завтра я йду на фронт. І мусив вас перед тим бачити.

— Ах, — зітхнула Ганка. — Так скоро!

Іхні очі знаходилися близько, руки зустрілися на гратах віконця. Капітан відразу почав говорити слова, яких не приготував, які зовсім не думав говорити.

— Я хотів вас запитати, Ганко: ви будете на мене чекати?

— Скільки жінок буде на вас чекати?

— Може, багато. Але до вас єдиної я повернусь. Якщо будете хотіти.

— Це неможливо, — сказала Ганка. — Що я для вас?

— Не знаю, я ще сам цього не знаю. Будете на мене чекати?

— Спробую, — зашепотіла Ганка.

— Насправді?

— Насправді.

Він просунув руку через грати, торкнувся її очей, уст, підборіддя.

— Не забудь, Ганко, — сказав. Зіскочив з призьби і швидко зник у проході. Ганка дивилася у віконце. Великі очі блищаючи, був у них переляк, захоплення, страх. Що це сталося?

Марек цілими днями тинявся по лісах і виселках, купав свою душу в білосніжній тиші. Внизу були люди, лихі, небезпечні, зрадливі; вони тиснуться одне до одного, штовхаються, підставляють одне одному ноги, рухаються, немов комахи в сильному сум'ятті. Вгорі широкі простори, де вільно витає думка, уява, мрія. Людина тут самот-

ня і не натрапляє ні на які перешкоди, людина тут сама і в самоті опановує себе і простір навколо себе. Підносяться і падає, слухаючись законів внутрішнього ритму, падає у провалля відчува і підносяться до шалених мрій; вона тут самотня і завжди знову й по-новому відкриває себе. Марек закохався до простої і непорушної тиші простору, він любив пригоди споглядання і відкрить. Він уже не боявся провалля й сум'яття в самому собі: вивчав їх, торкається їх; побачені зблизька, вони переставали бути таємничими і небезпечними. Він трохи заневажав світ і трохи його ненавидів: йому здавалося, що цей світ ним гордиться і ненавидить його. Він намагався не вірити іншим людям і не виношувати мрій, які б залежали від них: боявся нових обманів. Він будував свою самотність, як фортецю, раз і назавжди. Той сильний, хто самотній: не марнує свою силу, роздаючи її, і не мусить нести тягар чужих недоліків. Треба збудувати собі сковище, охорону, панцир, треба відокремитись від бруду, ненависті, темряви; якщо не можна стати над речами, треба принаймні віддалитися від них.

Одного разу, коли він повертається з якогось зі своїх мандрів, його зустрів на вулиці Лемнітський. М'яко і ласково схопив під руку і повів до себе. Марек відмовлявся; але м'який і ласкавий лотик був владним. Поки Марек опам'ятився, він уже сидів у канцелярії. Лемнітський зупинився біля письмового стола, бігаючи очі перескачували з предмета на предмет, потім на мить спинилися на обличчі Марека. Марек відчував цей погляд: це був холодний погляд кмітливої, інтелігентної і на все готової людини. Лемнітський підніс руку.

— Впізнаєте?

У Марека затримали вії. Він спробував приховати збентеження тим, що почав протирати окуляри. Але він зізнав, що від уважного погляду Лемнітського ніщо не сковалося.

— Не знаю. Не візнаю, — сказав він з великим зусиллям.

— Не знаєте? Шкода, — сказав Лемнітський. В бігаючих очах блиснула явна насмішка. Він усе ще тримав у руці перед Марековими очима листівку, знайому листівку. Марек протирав окуляри, моргав коротковорими очима, але й так бачив ясні літери, слова й знаки оклику, які кричали з листівки погрозливо й сміливо.

— Шкода, — сказав ще раз Лемнітський і обережно поклав листівку на стіл. — Є там такі слова, — сказав Лемнітський і замислено постукував пальцем по листівці. — «Час наближається!» Який час? Ви не можете це пояснити? Ні? Шкода.

Бігаючі очі Лемнітського кружляли по кімнаті, впилились в Марекове обличчя і знову відбігли. Марек мовчав. Лемнітський жалісно зітхнув. «І загрожують Кому загрожують? Смерть фашизму! Смерть зрадникам народу! Хто це — зрадники народу?!» Лемнітський енергійними кроками ходив по канцелярії. Марек стояв і мовчав. Лемнітський зупинився близько біля нього, поклав йому руку на плече.

— Скажіть, скажіть щиро, як ви думаете: я — зрадник народу?

— Не знаю, — сказав Марек. — Я не розуміюся в політиці.

— Знаєте. Чому б це я мав бути зрадником?

— Не знаю.

— Обманюєте. Знаю, що ви думаете. Боїтесь мене?

Марек мовчав.

— Боїтесь. Шкода, — сказав Лемнітський і знову зітхнув. А потім сказав: — Пробачте, оце все, що я хотів.

— Все? — здивувався Марек.

— Так, все. Мусите мені пробачити, — сказав Лемнітський і низько вклонився. В бігаючих очах ще раз промайнула насмішка.

Марек відходив із страхом у серці. Якесь приховане чуття його попереджало: це загроза. Слова, насмішкувата ввічливість, швидкі погляди, — все в Лемнітському було немилосердним і загрожувало.

Капітан від'їхав, Ганка його уникала: він знову був самотній серед людей. І навіть не мав великого бажання зв'язувати те, що розв'язалось. Йому здавалося, що чим довше він живе, тим більше переконується, що його долею є самотність. Він піддавався, щоб не бути переможеним. Добровільно скорявся тому, що вважав неминучістю; в цьому почутті покори була ностальгія, сум і рєштки гордості. Ночами читав у холодній кухні, задерев'янілими пальцями перегортав дорогі сторінки: це був світ, який не зраджував. Проникав крізь поверхню речей, тримтів від внутрішнього напруження; зі сторінок книг, немов з туманного дзеркала, неясно дивилось обличчя його душі. Це були сумні книги; були в них драми серця, його злочини, падіння, програші. Але все в них кликало: очиститись, очиститись! Світ, занурений у бруд, зітхав і тужив тут за внутрішньою чистотою. Це були вигуки відчаю, це були голоси сильних одинаків: тому вони і віддавалися в Марековій душі ясно і настирливо. Очиститись, очиститись! Це була нестримна юнацька туга за життям добрим і красивим, простим і чесним. Він не знав, як можна створити таке життя. Але йому здавалося, що туга в ньому всесильна, що основне — це тужити, а все інше мусить скоритися. Все це було неясним: образи внутрішнього життя не мають чітких рис. Але це збуджувало, це була опора, певна точка у всесвіті. Нічого для себе, нічого для особистого щастя! Коли людина убивала в собі вимоги, життя відразу ставало простим і легким. (Та це був тільки обман. Неначе егдізм молодості можна було убити! Це був один з чистих і прекрасних обманів).

Одного дня Марек заблукав надто далеко. Туман,

густий і неприємний, вкривав усе навколо. Сніг був глибокий, вогкий і тяжкий. Окуляри відразу зросилися, він мусив їх ~~шохвилини~~ протирати. Не знат, де знаходиться, бачив навколо себе лише на кілька кроків; а за тим кругом невідступно стояла тяжка і непроникна стіна туману. В снігу виднілися тільки сліди звірів; нічого, що вказувало б на присутність людини. Він був стомлений, спітнілий, через кожні кілька кроків мусив зупинятися, щоб передихнути. Піднімався по крутому схилу, думав, що вгорі туман рідший, що там можна буде роздивитися. Напруживши всі сили, видряпався на вершину; але туман не порідшав, навпаки, здавалося, що він ще густіший. Це було, як у поганому сні: невиразні тіні дерев, безкінечний рух у тумані, який скидався на уявний рух, липкий сніг, що неначе хотів проковтнути Марекові ноги. Нарешті він надибав на щось таке, що нагадувало сліди людських ніг. Зітхнув. За хвилину вийшов на втолтану стежку. А потім набрів на маленьку мисливську хатину, що раптом виринула з туману. Постукав у двері. За дверима щось заворушилося, але потім несподівано все стихло. Постукав ще раз. Тоді натиснув на клямку. Двері відчинилися, він увійшов. Щось ударило його в потилицю, в очах потемніло. Хотів за щось вхопитися, але рука повисла в повітрі. Упав.

Прийшов до пам'яті на твердих нарах, хотів поворухнути руками, але вони були зв'язані за спиною. У голові шуміло. Над ним схилилося троє зарослих чоловічих облич, з ворожими, близкучими очима. (Це було продовження поганого сну).

- Впізнаєш? — спитало одне обличчя. А друге схилилося зовсім близько над обличчям Марека.
- Hi, — сказало друге обличчя. — Хто ти?
- Угрін.
- Гардистів син?
- Того.

— Фашист. Сучий син, — сказало третє обличчя.

Ні, хотів сказати Марек, я не фашист. Але язик його не слухався, це й справді було так, як у поганому сні, він бачив, що падає у прірву, і не міг поворухнутись.

— Шпигун, — рішуче сказало перше обличчя.

— Вже пам'ятаю, — сказало друге обличчя. — Це Угрінів студент. Що з ним робити?

— Це питання! — сказало категорично перше обличчя. — Що роблять із шпигунами? — Це було обличчя Льоши. Льоша завжди мислив прямолінійно. Не любив неясностей, напівсвітла і напівтіні, перходів і проміжків: знає лише дві фарби.

— Може, він і не шпигун, — сказав Чачко через силу і несочоче.

— Треба почекати командира, — мовив Артем.

— Навіщо чекати? — Льоша зробив рукою нетерплячий рух.

Марек дивився на зарослі обличчя, які його оточували, але бачив їх неясно, йому бракувало окулярів. Та він і так почав розпізнавати окремі риси: важкий сон розвівався.

— Я не фашист, — сказав він, — і ніякий не шпигун.

— Чого тобі тут треба? — спитав Чачко.

— Я заблудився.

— Ха-ха-ха, — засміявся Льоша. — Заблудив!

— Я заблудився, — уперто повторив Марек. — Чому ви мені не вірите?

— Треба почекати командира, — сказав Артем. Льоша тільки розгніваний махнув рукою. Сів до маленької грубки, поклав голову на руки і більше вже не озивався. Чачко замітав підлогу мітлою, біля дверей натрапив на Марокві окуляри і задумливо на них дивився. Потім дістав звідки-сь шматок дроту і почав ремонтувати окуляри. Артем сів на нари до Марека й запитливо поглядав на нього. Артем був з тих, про яких кажуть, що

они не можуть сидіти на одному місці. Він був людиною рухливою, допитливою. Навіть у найважчі хвилини він не втрачав цієї допитливості, грайливого, майже дитячого прагнення бачити й відкривати.

— Хто ти? — запитав він у Марека.

Марек тільки розгублено заморгав віями. Не розумів. Артем мусив йому пояснювати.

- Ти сказав, що не фашист. А я питаю: хто ж ти?
- Студент, — сказав Марек.
- Ага, інтелігент. А з ким ідеш? До кого належиш?
- Не знаю. Я сам.
- Сам! — сказав Артем обурено, нагадуючи пустотливу, введену в оману дитину. — Як же ти можеш?
- Не знаю. Я завжди був сам.
- Це доistorичне явище, — сказав строго Артем. — Треба б тебе показувати в музеї, як мамута. Вимерлий звір, розумієш?
- У нас багато таких, — сказав Марек.
- Багато? Багато мамутів? А що ви робите? Навіщо живете?

Марек мовчав.

— Не знаєш? Ех, недобре це. Це зовсім погано.

Марек мовчав, та й Артем якось втратив до нього інтерес. Його цікавість була поверхова: глибини його не вабили. Цікавість до людей і речей у нього так само швидко згасала, як і спалахувала. Він розлігся на нарах і почав насвистувати крізь зуби якусь мелодію. «Ех, коли б оце була гармошка», — зітхнув він голосно, але ніхто не відповів. Льюша сидів біля грубки, голова в руках, Чачко порпався з окулярами. Марекові було незручно лежати, все тіло в нього боліло. Він перевертався й зітхав; але ніхто вже на нього меглянув. Чачко приніс йому окуляри, надів. «Годиться?» — спитав, і Марек вдячно кивнув головою. Але Чачко відвернув погляд, його рух ясно говорив: я полагодив окуляри, але не маю з тобою

нічого спільното. За вікном перекочувався густий туман; чекання було тоскне. Весь маленький світ, до якого добралася Марек, впливав на нього невтішно й тоскно. Це був особливий і майже нереальний світ, чудесний острів, що плавав у тумані. Були тут зарослі, хвацькі хлопці, потерпілі аварію на самотньому острові, такі ж дивні й нереальні, як і все навколо них. І вся пригода була для Марека фантастичною і безглаздою. Чому я тут? Що я тут роблю? Як я сюди потрапив? Туман цілком приляпився до віконного скла, п'ятьма в хаті стала густішою. Богонь з грубки освітлював руки Льоші: вони були кризваві. Артем перестав насвистувати, і Чачко примостиувся в темному куті, і не чути було навіть його дихання. Маленький острів беззвучно плавав у таємничих сутінках.

Але потім щось порушило тишу і нерухомість. Артем підвівся, а Чачко спробував подивитися крізь спіtnіле вікно. «Це він», — сказав Артем, і Чачко відчинив двері. Ввалився туман, а в тумані лишилася стояти невиразна тінь.

— Чому ви не засвітите? — спитала невиразна тінь, і від звуків цього голосу у Марека швидше забилося серце. — Сидите тут, наче в мишачій норі.

Чачко чиркнув сірником, запалив свічку і поставив її на стіл. Артем зіскочив з нар.

— Поглянь, — сказав він весело. — Ми тут маємо язика.

— Язика?

— Інтелігент, — сказав Артем. — Подивись.

Чоловік рушив від дверей, ступив у круг світла. Тепер його Марек бачив і зараз же відізнав: це був Янко Крап. На правій щоці у нього криваво горів шрам, стягуючи обличчя в усмішку. Він підійшов до ліжка і придивився до Марека.

— До ділька, — сказав. — Це ти? — Схилився над

ним, а коли побачив, що звязаний, звільнив йому руки.

— Шо тобі тут треба?

— Я заблудився, — сказав Марек, тручи руки. — Стояв туман, то я й заблудився.

— В таку негоду найліпше сидіти дома, — мовив суворо Янко Крап. Він ще хвилину дивився на Марека, немов хотів йому щось сказати. Але потім різко відвернувшись, почав роздягатись. І цілий вечір удавав, наче Марека тут не було. Але Марек зізнав, що він його відчуває, що його всі відчувають, як незваного і зайвого. Розмовляли мало і тільки про найзвичайніші речі: тут була чужа людина, якій не довіряли. «Янку, Янку, — зітхав про себе Марек, — за кого ти мене маеш?» Але не наважився сказати нічого, Янко Крап-людина був зараз далекий, суворий і недоступний.

Вранці Янко Крап провів його аж до Голодної вершини. За всю дорогу вони обмінялися кількома словами, холодними і нещирими. На вершині зупинилися, Янко Крап подав йому руку.

— Звідси вже знайдеш.

— Знайду.

— І не ходи більше в ці краї!

— Янку...

— Не ходи!

Янко Крап відвернувся. Марек почав спускатися вниз. Через кілька кроків оглянувся. Янка Крапа там уже не було. Навколо Марека був тільки туман і тиша: він знову сам. «Так найліпше, — переконував він сам себе дорогою до містечка, — це єдино можливо, інакше не може бути: це мое покликання, моя доля».

Але вдома на нього чекав лист від Оліни. Серце зрадило: не забуло того, про що Марек хотів забути. В листі були бентежні слова, зі слів дихали смуток і жаль. Марек зрозумів одне: Оліна його кличе, Оліні він потрібен.

Ще того дня Марек від'їхав до Братіслави.

Час чекання

1

Архітектор Феркодіч сидів у своєму кабінеті, схилившись над картою. Кабінет дихав м'яким теплом, свіжістю і чистотою. Це був новий кабінет у новій віллі; мрія архітектора Феркодіча здійснилась. Тут, у кабінеті, до якого заглядало веселе березневе сонце, оточений тишею і спокоєм кварталу вілл, архітектор Феркодіч почував себе добре й безпечно. Тут він підносився над неспокоєм, сум'яттям, побоюваннями і лихими передчуттями, які охоплювали його внизу, в місті. Мій дім, моя фортеця; яку він сам збудував, у якій був паном і володарем. Він переконував себе і переконав дуже швидко, що цей дім і фортеця є результатом зусиль усього його життя, його здібностей і його праці; він забув про те, про що треба було забути. Життя — це боротьба — і він боровся; слабкіпадають, сильні підносяться. Він не хотів бути слабким: хіба є в цьому якась провина, якийсь гріх? Ні, не може бути в цьому ніякої провини; він ішов життям, дотримуючись законів, які були обов'язкові для всіх; він, архітектор Феркодіч, цих законів не вигадав, він їх тільки здійснював.

Він сидів у кабінеті, схилявся над картою. Це була велика карта Європи з багатьма кольоровими рисками, стрілками, з помітками на полях. Помітки були прості

ї енергійні: Дурніці! Тупісті! Від певного часу архітекторові Феркодічу не подобалась тактика головного командування німецьких військових сил. Він уже давно не вірив фронтовим повідомленням з Берліна, потай слухав Лондон; не вірив ні в таємну зброю, ні в урочисті заяви свого вождя. Він вірив у свій власний план, бо мусив у щось вірити; з жахом стежив за ситуацією на фронтах, вимірював віддалі і палко тужив за другим фронтом: швидше, швидше.

Помалу і обережно відновлював старі знайомства. Колишні приятели і знайомі випливали із забуття, іх було багато, і були вони подібні до нього: обережні, неспокійні, очікуючі. Всі знали, що розв'язка наближається. Вони вже давно не говорили про тисячі років і про вічну свободу; говорили тепер про те, що треба зберегти націю, здобутки нації. Іхнє посилання на націю було майже шире; але при тому вони не могли не думати про свої здобутки. Нація, народ, словацька вітчизна! Вони змалечку носили ці слова, спочатку в серці, покірно й шанобливо; пізніше виносили їх на площі і ораторські трибуни, продавали свої почуття за речі конкретніші; і нарешті зі слів постали відзнаки на піджаках і на плечах, і це були відзнаки влади, величі, багатства. Але вони не відкинули націю, як зайвий тягар; лише ототожнили її зі своєю владою, своїми чинами, своїм багатством. Вони втратили свої колишні полум'яні почуття, але ще вміли розчулитися; тоді упивалися власними словами, піснями, зітханнями, сльозами: були переконанні, що в них говорить душа нації. Народ вони розуміли святково й патріархально; і привласнювали його собі, як своє право, як підприєство, в яке вклади капітал, як здобутий простір: урочисто це називалося спадковою роллю. Вони не терпіли нових людей, людаків, вважали їх узурпаторами, людьми без роду і племені, люмпенами й пролетарями. Але об'єдналися з ними, переконуючи

самих себе й інших, що оберігають священні національні цінності: вони б об'єдналися з дияволом, щоб зберегти самих себе, свій добробут. Архітектор Феркодіч колись був близький до цих кіл; але тоді він був непомітний, один з багатьох, майже невидимий. Тепер він повертається до них належно змінілій, поважний, імпонуючий. І буде тут його дружина, її рід. Нитки того роду зв'язували архітектора Феркодіча з такими людьми, які напевне будуть вирішувати майбутнє. Він давно вже зраджував своїй дружині з іншими: вона була хвора, немічна і вся якась безбарвна. Але тепер ставився до неї шанобливо, уникав сутічок і сварок, турбувався про її здоров'я: оберігав у ній своє майбутнє. Ні, архітектор Феркодіч не пропаде!

Він сидів над картою, оточений лінивою тишою кабінету. Довге, кінське обличчя було поважне й зосереджене. Вимірював віддаль циркулем, робив значки, кружки, стрілки. Час від часу шкрябав пальцем по гострому, горбатому носі: стратегічні ходи не були такими, якими б мали бути. Росіяни, всупереч усім прогнозам і укріплениям, небезпечно наближалися. На мить йому здалося, що в тиші кабінету він чує тупотіння мільйонів ніг. Божевільний народ! Звідки це в них береться?! Ідуть і йдуть, падають десятками й сотнями тисяч, стікають кров'ю, голодують, а йдуть і йдуть! Грізна, незагненна сила! В цю хвилину йому здалося, що простір наповнився гуркотом, земля затремтіла, міцні стіни вілли хитаються; що все було зайвим, усе було даремним і марним! Він підвівся, неначе його кольнув раптовий страх. Пройшов кілька разів по м'якому килиму. Ні, ні. Ніщо не гуркотить, ніщо не тремтить і ніщо не хитається. Є тут знайомі речі, нові, міцні, зручні, це його речі, його стіни, його певність. Ніщо не змінилося і ніщо не порушилось, є тут веселе березневе сонце, сад, є тут спокій і добра погода. Опустився в м'яке крісло, очі прикрив

руками. Відігнав лихі і неприємні уявлення: лініво мріяв про приемні речі. Справді, це буде так. Одного ранку він прокинеться і десь далеко внизу почне гуркіт чужих танків. З вікон звисатимуть старі чехословацькі прапори: це буде торжество, ніяке не вмирання, ніяка не стрілянина, торжество вітання і прощення. Він, архітектор Феркодіч, піднімається якимись довгими й парадними сходами, в кінці сходів на нього чекає генерал, командир міста. «Ми вас чекали, ми знаємо вас, — скаже генерал. — Мені вас рекомендували, — промовить, — я був би радий, коли б ви мені допомогли в труднощах при управлінні містом. Щиро кажучи, я в цьому не визнаюся». І є тут інший образ: архітектор Феркодіч вітає представників нової влади. «В нашому старовинному славетному місті, між старими мурами», — говорить він, і голос його переривається від хвилювання. Вони тиснуть руки, обнімаються: в цих обіймах прощення і обіцянка, обійми прощають все і все обіцяють.

В саду заскрипів пісок на стежці. Архітектор Феркодіч неохоче перериває мрію. Кого це ділько несе? Відхилив фіранку на вікні і поглянув у сад. Стежкою, по-сипаною білим піском, іде Оліна. Вона згорблена, голову схилила аж на груди, світле волосся її безладно спадає на очі. Спиниться і розгублено дивиться довкола; немовби дивується своєму оточенню, немовби нічого не візнає навколо себе, ані саду, ані вілли, ані березневого сонця. Трохи товсті її губи напівзкриті, вона дихає глибоко, всім тілом: архітекторові Феркодічу здається, що він чує ридання. Що це значить? Але Оліна знову згорбилась, іде втомлено, по-старечому. Архітектора Феркодіча охоплює жаль і докори сумління. Що це має означати? Це безперечно, він не може помилитися: щось сталося. І те «щось» робить його дочку нещасною. Він гадає, що таке це «щось», чи хто; але сам собі не наважується назвати це ім'я. «Я мушу з нею поговорити, —

думає він, — я обов'язково з нею поговор'ю». Відколи він уже не размовляв з нею? Не пам'ятає. Живе тут, поруч нього, спить, ходить, мешкає в тому ж самому будинку; це його дочка, а така далека й чужа, немов хтось з випадкових прохожих. Ні, він цього не може допустити, це його дочка, його кров, його найближча людина. Він її любить, так, любить її, почуває, як у ньому пробуджується щось забуте й приховане, свіже, чисте почуття. І дорікає собі, що міг забути про це почуття, про свій обов'язок: дівча таке слабке, ніжне і не підготовлене до життя! Що, коли з нею станеться щось серйозне, що, як з нею щось серйозне вже сталося? Скільки насток, скільки спокус і скільки прірв існує для недосвідченої дівчини в цьому місті! Останніми роками архітектор Феркодіч пізнав багатьох жінок, і особливо багато таких, які не соромилися своєї слабкості і пишалися своїм падінням. Тепер, коли він думав про свою дочку, то жахався: як він міг про неї забути? Він мусить з нею поговорити, негайно, зараз мусить з нею поговорити. Але він не поспішав; щось йому заважало, щось його струмувало від цієї розмови. Це був страх перед відкриттям, таємний страх від того, що він довідається про щось непоправне, про щось таке, що надто ускладнить його життя і порушить спокій, який він з таким трудом оберігав. Архітектор Феркодіч знову сів у крісло і обдурював себе: треба заспокоїтись, нічого не сталося. Що, власне, могло статися? Якийсь скроминущий жаль, якийсь маленький обман: хіба це не стається досить часто з молодими? Прийде і відійде, неначе ніколи й не було. І Оліна це подолає, це серйозна дівчина, самостійна, його кров, характер. Ну, правда, нічого не сталося, що могло статися?

Та раптом він почув ясний звук, то був тихий плач, тихе квиління пораненого, звук був тихенький і майже нечутний, але архітектор Феркодіч його дуже добре по-

чув і не міг уже більше дурити себе. Він підвісся і рішуче відчинив двері. Коли він входив до вітальні, то помітив Оліну, яка швидко виходила через протилежні двері: уникала його. Дружина стояла перед дверима, через які вийшла Оліна, неначе зайнявши оборонну позицію.

— Що таке? Що сталося?

— Нічого, — сказала пані Гана. — Що мало статися?

— Де Оліна?

— У своїй кімнаті.

Він підійшов до дверей, що вели в кімнату Оліни, але пані Гана загородила йому дорогу.

— Тепер туди не ходи, — сказала вона.

— Чому? Чому мені туди не йти?

— Тепер ні, — промовила пані Гана впевнено. Обличчя в неї було дуже бліде, шкіра — блискуча й натягнута на вилицях. Але очі були, як завжди, трохи сумні, проникливі й суворо насмішкуваті. Це були очі, які все бачили і все розуміли; архітектор Феркодіч ненавидів ці очі і боявся їх.

— Чого б це я не мав іти до своєї дочки?

Дружина мовчала, проте не відступила ні на крок. Вона дивилась на чоловіка проникливо й насмішкуватс. Архітектор Феркодіч скорився, в розpacі почухав горбатий ніс.

— Якісь дивні речі, — сказав.

Коли він вийшов з вітальні, йому стало легше. Добре, що це скінчилося саме так; він відчував, що уникнув серйозній неприємності. І знав у ту хвилину, що уникните її й надалі, що буде її обходити, що ніколи не поставить запитання. Було стільки інших, смертельно серйозних речей!

Марек подзвонив з кав'ярні. У трубці щось скрипіло, вищало, зітхало. Потім озвався Олінин голос, дивно змінений, хрипкий і неприємний. Але для Марека це була музика, музика, музика. «Це я, Марек», — сказав він і його рука на трубці стала вологою і затремтіла. «Ах, це ви, — мовила Оліна, і Марекові здалося, що в її голосі задзвініло розчарування. Але потім сказала Оліна: — Де ви? Зараз прийду». У трубці клацнуло і знову заскрипіло, зашуміло. Та для Марека це все було музикою, музикою серця, музикою надії. Він ішов поміж столами, шукав самотнього куточка. Хтось гукнув до нього через усю кав'ярню: «Марек! Марек!» Він не хотів зараз бачити нікого із знайомих, робив вигляд, що не чує. Але гукати не переставали, він мусив оглянутися. Це була Ема, кричала й кивала до нього; він бачив, що мусить іти. Ема підвела, з награною серйозністю вітала Марека.

— Це Марек, — представила його. — Прочанин. Богом і людьми покинutий. Вмістилище моральних і піднесених думок.

— Оце здброво, — засміявся Валер. Августин Шернер багатозначно посміхнувся по-англійському підстриженими вусиками. Поет із зіпсованими зубами вороже й зневажливо оглянув Марека.

- Сідай і пий, — сказала Ема.
- Що ти відзначаеш?
- Свободу, — мовив Шернер. — Кінець свободи.
- Оце здброво, — сміявся Валер. — Наша Емка виходить заміж.
- Виходиш заміж?
- Що тут дивного? Виходжу заміж, продаю себе. Хто не грає, той не виграє. Що тут дивного?

Марек знизав плечима, він бачив, що сперечатись не варто. Ема була вже трохи п'яна, а в таких випадках ставала злісною і задирливою. Він сів так, щоб бачити вхід; весь зосередився на тому маленькому шматочку простору, а те, що діялось навколо нього, сприймав лише віддалено й немов через стіну. Ті люди, вигуки, — все це було давно відоме, нецікаве і зайве. І воно було нечисте й огидне: ніби в зіпсованому м'ясі ворушилися білі хробаки. Він дивився на двері й намагався слухати музику в собі; це був ніжний, чутливий і боязкий мотив: крихка, майже нечутна музика серця. Ема схилилась до нього і щось шепотіла йому на вухо. Що вона шепоче? Чому вона шепоче йому на вухо? Тепер він бачив зблизька її обличчя і усвідомив, що Ема змінилась. Схудла, обличчя її видовжилось, очі, підмальовані кругами, здавалися більшими й глибшими. Що тільки вона йому шепоче? Знизав плечима; не розумів.

— Дурень, — сказала Ема сердито. — Назавжди залишишся дурнем.

Марек не відповідав; дивився на двері. Скляні двері зачинялися і відчинялися, на них вигравало сонячне проміння. Відчував усім тілом: зараз, зараз, кожної хвилини мусить прийти. Був нетерплячий, неспокійний, тужливо чекав і боявся.

Августин Шернер встав і виголосив тост:

— Вип'ємо за свободу. За безмежну свободу, яка є матір'ю поезії.

Але ніхто з ним не чокнувся. Поет із зіпсованими зубами, який досі насуплено мовчав, промовив:

— Собача морда.

— Що, прошу? — спітав поштиво Августин Шернер.

— Собача морда, — вперто повторив поет. А потім додав: — Собачі морди.

— Оце здрово, — сміявся Валер. Всі ми собачі морди.

Марек поквапливо встав. Пробираючись поміж столами, натикався на людей і поспішав до дверей. Ема стежила за ним поглядом.

- Ого, — сказала. — Так он воно що.
- Це Оліна, — мовив Валер.
- Повія? — спитав поет.
- Ні, — сказав Валер ображено. — Це моя двоюрідна сестра.

Оліна стояла біля дверей. На ній було світло-синє весняне пальтечко, єдине, що Марек відважився побачити.

— Не лишаймося тут, — сказала Оліна і дивилася по-над Марекове плече.

- Ні, — сказав Марек.

Надворі сліпило очі яскраве світло, в калюжках на стежках багатобарвно відбивалося сонце, воно було всюди, вигравало на віконних шибках, на обличчях людей, переповнювало вулиці, все місто. Повітря було міцне, свіже, неначе згущене; це було збуджуюче повітря наступаючої весни. Ішли мовчки в потоці сонця і людей; Марек був не сповна розуму, зовсім не сповна розуму, Оліна була так близько, що він не відважувався на неї поглянути, але відчував її, дихав її близькістю. Вона скопила його за руку, міцно, судорожно.

- Марек ...
- Оліно ... — видихнув.

Це було шалено й прекрасно, було це шалено прекрасно, коли отак ішли вулицями і пробивалися сонцем і важким, п'янким повітрям. Якісь люди, якісь обличчя миготіли навколо них, і Марек був переконаний, що це щасливі обличчя і щасливі люди, що все навколо нього посміхається — вулиця, будинки, сонце, повітря. А потім були на набережній, тут булатиша і вільний простір, наступаюча весна тут пахла міцніше, була і в запахові води, і в запахові кори дерев, це був пряний, соковитий запах.

- Марек . . .
- Оліно . . .
- Я така самотня, Мареку.
- Ах, Оліно, якби ви знали . . .
- Я така самотня, Мареку. І я боюся.
- Оліно!

Вона все ще тримала його за руку, це була її охорона й порятунок. Марек її тепер бачив, схудле личко і тремтячі, трохи товсті туби. Волосся в ній було коротко підстрижене; худа, дитяча шия викликала жаль: вона була нещасна й беззахисна. В Марекові розіллялось почуття жалю, заповнило його цілком. Це було гостре почуття, прагнення сковати її, захистити від пасток і від небезпек, про які він не знав. У цю хвилину він не думав про себе, про свої інтереси і свої приховані прагнення: думав лише про неї, про Оліну. Це було велике напруження почуттів, піднесення над собою і мимо себе; він відчував, що це справжня велич, і майже розчулився від власного благородства. «Я тут, я ваш раб, ваша річ, ваше дзеркальце в сумочці, ваша губна помада, ваш черевичок; можете до мене зазирнути і можете в мені ходити, я нішо для себе, я весь для вас: користуйтесь мною, користуйтесь мною».

- Я тут, біля вас, Оліно. Чого ви боїтесь? Я зроблю все, що захочете. Зроблю все, що буде потрібно.
- Знаю, Мареку, ви дуже добрий.
- Я біля вас, Оліно. Не мусите нічого боятись.
- Я така була самотня, Мареку. Так на вас чекала!
- Тепер я з вами.
- Так. Це добре.

Вони йшли порожньою набережною, і раптом сонце зникло, сковалось за легку, веселу білу хмарку. Весела біла хмарка за хвилину спохмурніла, почала темніти і потемніла, стала темною, і на набережну впала густа тінь. Подув вітер, це був холодний і неприємний вітер.

Оліна затремтіла від холоду, її бліде обличчя зблідло ще більше. Зупинилася.

— Що сталося, Оліно?

— Нічого, Мареку. Мені трохи паморочиться голова.

— Тримайтесь за мене, Оліно.

— Так, вже добре.

Але не було добре, зовсім не було добре, Марек відчув, як тремтить Оліна, і почув її важке дихання. Мусили знов зупинитися.

— Щось мені недобре, — сказала Оліна. — Голова паморочиться.

А потім раптом вихопила в нього руку і закричала: «Ідіть геть, ідіть геть!». Дотягнулась до кам'яного парпету. Вона блювала. А коли їй трохи полегшало, не обертаючи голови, закричала ще раз:

— Ідіть геть! Хіба ви не бачите, що зі мною?!

Але Марек стояв, неначе в землю вріс, не міг ворухнутись. Насамперед, злякався самого факту, та це ще було нічого. Але потім блискавично промайнули в голові думки, спостереження, співставлення. Її блідість, ледве помітні плямки на обличчі і це блювання, її безсилий смуток і її злякані очі! Його охопили жах, огіда; і з усіх відчуттів найсильнішим було відчуття нечисті бруду. З якихось невідомих і дивних причин це відчуття бруду викликав швидше він сам, ніж Оліна. Забруднили, так, забруднили те, що він палко оберігав як чисте й недоторканне. Осквернили все, обікрали його і обдурили. Це був удар блискавки; блискавка спалювала щось дороге, незамінне: вже ніщо не повернеться у своєму колишньому вигляді, вже ніколи не буде так, як бувало.

Але ж це не може бути правдою! Як могла б одна мити знищити все, від самих основ? Це тільки його страх, його вічний страх і вічне підозріння. Як би це могло бути правдою?

— Оліно...

Оліна стояла, спираючись рукою на парапет, рука була в світло-сірій рукавичці, і це була нежива й нерухома річ. Але Marek мав зараз гострий зір, бачив і те, чого іншим разом не бачив би: плечі Оліни ледве помітно тремтіли.

— Оліно, — сказав він ще раз і зробив крок до парапету. Вона обернула до нього обличчя: плакала. Але й так бачила його спантеличений погляд, його питання, сповнене відчая: «Це не може бути правдою, Оліно?» — запитували його очі. «Так, це так», — відповідала поглядом. «Бідний Marek, бідний Marek, — говорили її очі. — Образили тебе, правда? Бідолашний Marek!»

— Залиште мене, Mareku, — сказала вона. — Це не має сенсу, я погана, а ви надто добрий.

Нежива й нерухома річ заворушилась і ожила; це була знову звичайна рука в світло-сірій рукавичці, рука витягнула дзеркальце і пудреницю. Так, звичайна рука в світло-сірій рукавиці, пудрениця, голубе весняне пальчик і металевосіра вода Дунаю, — все це були найзвичайнісінькіші речі під сонцем. Але Marekovi ці речі здалися незбагненними: як вони можуть лишатися незмінними, коли в ньому все змінилося? Це вже не були розпач, жах, відчай; перший біль минув, зараз у ньому тоскно розливалось усвідомлення непоправності того, що сталося. Кінець, усе скінчилося, тепер остаточно і непоправно усе скінчилося; це був біль, мука і жаль. «Я не навиджу її, — говорив він сам до себе, — її треба ненавидіти, тому що вона мене дуже образила». Алё він зізнав, що любить її. Стояв на одному місці, дивився в землю і не розумів, що йому робити. Відчував, що його становище неприємне і смішне; але не міг зважитись ні на який рух, ні на яку зміну: кожен рух і кожна зміна принесли б лише підтвердження кінця.

— Не гнівайтесь, Mareku. Я не хотіла вас образити.

Ні, Оліна справді не хотіла його образити. Їй здава-

лося, що для нього кохання — це лише гра слів і уявень; він виглядав таким непідходящим для пристрасті! Очі у неї були вже сухі, до обличчя поверталася кров. Вона відходила, подавала Марекові маленьку руку в світло-сірій рукавичці.

— Я не хотіла вас образити, — сказала ще раз і торкнулася Марекового обличчя переляканим і жалісним поглядом. Але Марек відвів погляд, не хотів бачити її очей, боявся.

Оліна віддалялась. Крок за кроком віддалялися голубе пальтечко й золоте волосся, каблучки чітко стукали по порожній набережній: стук, стук; постріл і ще один постріл. Всі постріли точно влучали, були смертельними. І тепер це Марек знов, тепер це знов понад усі сумніви, що було пізнання ясне і приголомшильве: він не може без неї жити, ніколи не зможе без неї жити!

Він поспішав, біг за нею. Був смішний і знов про це, але тепер усе було незначним, усе було дріб'язковим проти приголомшильвої певності цього пізнання. Захеканий, спинився біля неї і сказав їй, потупивши очі:

— Я тут, біля вас. Я тут і залишусь, якщо захочете.
— І хотів ще сказати: «Я ваша річ, користуйтесь мною. Я не можу без вас жити, а тому мене, ради бога, використайте». — Він не сказав цього; але зате почав поспішно вимовляти слова, які в нього були давно приготовлені.

Через кілька місяців скінчиться навчання, він стане людиною, самостійною людиною, вже не безсилою, а здатною забезпечити притулок і захист. Чи розуміє його Оліна? Притулок і захист. Кількома словами змалював їй свою мрію: маленьке містечко,тиша і спокій, закуток, в якому можна дихати і непомітно тішитися малими радощами, які приносять життя. І сказав це, сказав це!

— Чи не хотіли б ви йти зі мною, Оліно, чи не хотіли б стати моєю жінкою?

- Жінкою?
- Жінкою, дружиною. Найближчою людиною; всім.
- Мареку, Мареку, ви непоправно добрий. Це говоритъ ваш жаль?
- Я не можу без вас жити, Оліно.
- Ні, це неможливо. Я не можу собі цього уявити, це страшенно смішне уявлення.
- Чому б це було неможливо?
- Адже ви знаєте: я не люблю вас.
- Звикнете.
- Як би я могла вас любити, коли не люблю?
- Я не вимагаю цього від вас. Не вимагаю від вас любові.
- А навіщо ж я вам була б інакше?
- Я хочу, щоб ви були біля мене. Хочу, щоб я міг бути біля вас.
- Ні, Мареку, це неможливо. Як би це могло бути? Я люблю іншого; і матиму від нього дитину. Як би це могло бути?
- Це буде і моя дитина. Це могла б бути наша дитина.
- Ви надто добрий, Мареку. Ви найкраща людина, яку я знаю. Може я роблю дурницю, я дурна, безсердечна, егоїстична. Але я не можу інакші.
- Отже, ні?
- Ні, це неможливо, Мареку.
- Це було дуже ясно, ясніше навіть не могло й бути, жодної надії, цілковита невмолямість правди. Марекові слід було б піти, всі слова вже було сказано і всі були марні: тепер йому слід було б піти. Але він не пішов, з тієї лише простої причини не пішов, що не міг піти.
- Проведете мене?
- Так.
- Ішли знову тими самими вулицями, але сонце вже давно не грало й не виблискувало; на вулицях стояли

сутінки, по них дув холодний вітер. Люди не посміхалися, мали колючі, неприємні й цікаві очі. Марека щось підштовхувало, щоб він говорив про того іншого. Він зізнав, що це не зовсім чесно й гідно, торкатися чогось такого, що сходить кров'ю; але спокуса була сильнішою. Спитав про того іншого, і Оліна була готова до цього питання і мала на нього готову відповідь: «Я класичний випадок, — сказала вона, — класичний випадок зведеності і покинутості дівчини. Мені б слід випити луг, адже в таких випадках п'ють луг, так?» — «Він не пише вам?» — спитав Марек. «Покинув мене, ні, це не те слово. Забув про мене, як забув зношену шкарпетку в шафі. Я прибирала в його кімнаті і знайшла там зношену шкарпетку: це було пересторогою долі. Ах, я забула, Мареку, ви не вірите в долю. Я пам'ятаю, одного разу ви сказали, що це дешева відмовка лінівих і слабких, пригадуєте?» — «Не пригадую, — відповів Марек. — Напевне, я тоді не висловився точно. Я не вірю в долю, яка існує окремо від нас; те, що ми називаємо долею, є в самих нас. Моя доля — це ви, тому що ви в мені». — «Фе, Мареку, — сказала Оліна, — не говоріть більше про це. Обіцяйте мені, що ви про це вже не будете говорити». — «Так, я мушу мовчати», — сказав Марек. І справді, відмовчувався, цілу дорогу не сказав більше ні слова, і так ішли без слів, обое сумні, нещасні і невдоволені собою. А коли вже мали розлучитися, довго не могли на це зважитися. І обіцяли, що знову зустрінуться. У Марека знову росла надія і відвага, в його погляді був виклик: не відступлюсь, не відступлюсь, не відступлюсь від вас, не можу від вас відступитися. А Оліна відповідала коротким поглядом: бідолашний Марек, бідний Марек!

Бідна Оліна! Поки була з Мареком, було їй ще так-сяк, могла опертись на співчуття і жаль, і могла бути навіть гордою, могла судити про себе й про інших. Але щойно впала в самотність (тепер вона падала в самотність, це не можна сказати інакше, це було провалля самотності, величезне, небезпечне й грізне провалля), була їй вона бідолашною, найбідолашнішою з усіх. Її краса, її молодість, її відвага жити й любити, — це був тепер лише порох і попіл і гіркий присмак на устах. Вона не мала нічого, крім цих речей; а коли ці речі раптом перестали існувати, коли їх раптом не стало, вона почувала себе порожньою, неначе зовсім випаленою. Молодість не хотіла вірити в нещастя, не хотіла його, воно було їй огидне; протестувала й обурювалася. У перших листах Оліна намагалась перекричати підозріння, замовчати нещастя, що наблизжалось. «Мицій, мицій, мицій мій», — писала вона, це були вигуки любові й жаху. «Мицій мій», — писала, і це було заклинанням проти жаху, це була міцна формула надії. Вона втішала себе романтичними уявленнями: хіба таку любов може щось подолати, хіба хтось може бути до неї глухий? Вона думала про єдність душ, яка сильніша за віддалі й пастки; але ця єдність душ була надто невідчутною, а тому й підозрілою: що це таке? Капітан довго не писав. Потім відповів холодно й по-кавалерськи: так, він, капітан, розуміє труднощі, в яких вона опинилася. Хіба він не знав завжди, що з того будуть труднощі? Хіба він не попереджав її про ці труднощі? Але все-таки він згодний взяти на себе всі наслідки їхнього зв'язку. (Згодний узяти на себе всі наслідки! Пане головний кельнер, плачу! Я згодний оплатити збитки! Це було образливо й обурливо).

Образа допомогла їй перенести перший жах усвідом-

лення. В першому нападі злості вона написала йому образливого, сповненого ненависті листа. «Шановний пане, — написала йому, — я не багаж, який треба забрати з камери схову. Квитанцю, про яку ви думали, що вам надає такого права, можете сміливо порвати». Так писала йому, вдаючись до алгорій, з надією образити його. І ще написала йому: «Можете не жаліти мене, ви не обдурили мене, я сама себе обдурила». (Неначе в його листі було хоч слово про жаль і співчуття!). Як тільки вкинула лист до скриньки, злякалася. Адже вона його кохала! Та вже нічого не можна було вдіяти. Лист пішов, і вона з жахом чекала відповіді. Капітан не відповідав тиждень, два тижні, місяць. Неначе ніколи й не жив, неначе ніколи нічого й не сталося: зник, перестав існувати. Написала до нього ще раз. Скорилася, писала смиренно й покірливо і не приховувала свого смутку і свого жаху. «Мицій, мицій мій, — писала йому, — прощай мені і озовися, бо я не можу так жити». Не озвався: це був останній удар, остаточне пізнання.

Що мала робити Оліна? Де мала шукати допомоги й підтримки? В собі її не знаходила. Виховання, яке вона одержала в родинному колі, сімейні традиції і мораль — все це було розраховане лише на передбачені випадки: це був непередбачений випадок. Він виходив поза рамки умовності, не міг бути нікуди віднесеній, був відстрашуючо нечистий.

Правда, тут була мама, мама, яка не могла не помітити очей своєї дочки, що кликали на допомогу. Вона помітила їх і вичікувала, і не тривало довго, як уже знала все. Оліна мусила довіритися їй. Мама була ображена; вона почувала себе більше обдуреною, ніж її дочка. Хіба не покладала вона на нього стільки надій? Хіба не вважала його майже сином? Це була ще одна образа і ще один обман в довгому ланцюгу образів і обманів, приготована їй життям. Вона була готова оберігати свою дочку. Але скіль-

ки було в неї сили, щоб вона могла її уберегти? Вона звикла страждати, це була її єдина сила; вона не мала досить сили боротися проти страждання.

А Оліна не хотіла страждати! Не могла страждати! Її молода натура бунтувала проти страждання, проти болю, проти відчаю. Це було таке отицьне і безглузде! І все-таки тут було щось незалежне від її волі, що натискалося на неї з усіх боків, що оточувало її кожної секунди, йшло з нею і не відпускало її, ставило її на коліна. У хвилини моторошного й бездонного відчаю вона думала про смерть: це природний вихід, природна втеча молодості від надто великого страждання. Та вона була надто чиста і трохи боялася також за свою безсмертну душу. А потім, мала ще надію, полохливу іскорку надії, яку приховувала навіть сама від себе, бо знала, що ця іскорка не витримала б найслабшого подуву реальності. Ця надія не мала ніякої опори в дійсності, не залежала ні від чого зовнішнього. Вона була в ній, не могла в ній не бути; тому що вона не перестала його любити.

Чи справді це було так? Справді не перестала його любити? Чи любов жінки не є лише відблиском чоловічої прихильності, вторинним, віддзеркаленим полум'ям? Чи це не є лише світло місяця, позичене й залежне від головного джерела? Буває й так. Є жінки з розвиненою чутливістю, блукаючі тіла у всесвіті, які не випромінюють світла, тільки вбирають його; і тягнуться до світла, до захоплення чоловіків так, як сонячники повертають свої голівки за сонцем. Це збуджуючий, запаморочливий рух почуттів, що спонукує до повноти виявлення прихильності і захоплення; брак прихильності гальмує цей рух аж доти, поки на горизонті не з'явиться нове джерело світла. Це жінки, які відповідають любов'ю; вони надто закохані в себе, надто зосереджені в собі, щоб мали бажання ризикувати непевною розв'язкою. Вони хочуть, щоб їх здобували; і загортаються лише

при певному градусі тепла. Але ж пристрасть, як правило, залежить не від статі, а від характеру. Є жінки, які самі випромінюють світло і тужливо спаляють себе, і є також чоловіки-соняшники. І трапляються випадки, в яких не можна розрізняти первинне від вторинного, джерело світла від освітлюваного тіла, де є взаємна залежність і рівнemірність розрядів. Тут нема правил; пристрасть уникає правил, вона самостійна, самобутна і незалежна; це найнезалежніша стихія, яку ми знаємо.

Оліна мала хвилини сумнівів. Засуджувала своє почуття і засуджувала себе; ненавиділа і зневажала. Суворий принцип чистоти (було в ньому і трохи недоречної сором'язливості) підносиився понад болем і з висоти його засуджував: це був нечистий біль. Але наперекір цьому, наперекір всьому жило в ній почуття до чоловіка, який її обманув. Не всі спогади ранили. Тут були й інші, світлі і ясні спогади, які нагадували хвилини наповнення. Були тут і інші речі, подробиці, погляди, дотики, тисячі дрібниць, які творять м'яке ложе спогадів. Її почуття жило саме в цих спогадах, вона його обережно в них ховала: що б ій залишилося, коли б не мала й того? Вона не була дуже чутлива, в її почуттях було багато романтичного, багато нереального і вимріянного; саме тому почуття могло живитися спогадами. Поки вона могла згадувати, могла мріяти, поки мріяла, мала надію. У хвилини найбільшого відчаю вона заплющувала очі, щоб не бачити дійсності, і їй це вдавалося, вона бачила тільки свою мрію: це був єдиний порятунок.

Правда, це сковище було захищене тільки дуже повітряними мурами. Вона могла в ньому сковати своє почуття, але не могла в ньому сковати і зберегти саму себе, своє нещастя. Вона знала, що те, що з нею сталося, це не лише її справа. Тепер вона вперше відчула тягар сімейних і громадських зв'язків. Уникала всіх колишніх знайомих; від батька ховалася, немов звірятко. А після

однієї розмови стала чужою і до матері. Це було надвечір, в домі стояла тиша, вони сиділи разом у вітальні, не світили світла й мовчали. А потім пані Гана глибоко зітхнула й підвела голову. «Він про це знає?» — спитала. «Про що?» — «Про те, що ти матимеш дитину», — сказала пані Гана незвичайно гостро, майже суворо. «Ні, не знає про це». — «Ти йому про це не написала?» — «Ні». — «Мусиш йому написати, — сказала пані Гана. — Це чесна людина». — «Я не можу йому написати, — відповіла Оліна. — Як би я могла це зробити, мамо?» — «Тоді йому напишу я», — сказала мати. «Це ти не сміш! Не сміш!» — вигукнула Оліна. А потім кинулась на коліна, поклада голову на материне лоно і пла-кала. «Мамо, мамочко, ти не сміш цього робити. Обіцяй мені, що не зробиш цього». І мати розплакалась, обіцяла все, вони в цю хвилину обидві були дуже не-щасні і дуже близькі. «Але що ж робити?» — спитала безпорадно пані Гана, коли стищилась. «Не знаю, я нічого не знаю», — сказала Оліна, все ще схлипуючи. Пані Гана знову зітхнула, а потім обережно додала: «Ти б могла вийти заміж, Олю». — «Вийти заміж?» — «Так, вийти заміж. Хіба нема досить чоловіків, які б тебе схотіли?» — «Але ж це було б ганебно!» — сказала здивовано Оліна. «Ганебно! — тепер пані Гана несподівано розкрічалася. — Ганебно? А те не ганебно, що сталося з тобою?» Це була злість, це був сердитий крик відчаю і безпорадності. А для Оліни це була катастрофа, удар, який влучив у найслабше місце. Отже, це так воно. Це так воно. Це не ганебно, це не ганебно і в очах її матері. А що таке вона, Оліна? Безсоромниця. Безсоромниця!

Тепер вона з усіх людей мала тільки Марека, це був дуже терпеливий предмет, покірна посудина, до якої вона могла зливати бруд, страждання й біль. Предмет і посудина — нічого більше. Біль такий егоїстичний! Він бачить з усього всесвіту лише самого себе; всевладна

тінь власного болю заповнює всі простори й кожну часточку часу. Вона ображала її ранила Марека, сама цього не усвідомлюючи. Звірялася йому навіть у найпотаємніших думках і надіях: це було для Марека найболючіше. Він відчував, що в її очах він не близька людина і вже ніяк не мужчина: він був тільки дзеркалом, в якому відбивалися її нещастя і її надій. Алé Марек був терплячий, терпляче покірний. Він не задовольнявся власним становищем, він не хотів бути завжди предметом і дзеркалом. Його терпелива покора випливала з того, що він думав про майбутнє. Чекав. І чомусь був переконаний, що очікування не буде марним, що він не чекає даремно. Важко йому було б комусь пояснити, звідки це почуття, що наближалось до впевненості. У ставленні Оліни до нього не було нічого, що могло б збудити таке почуття; якщо воно все-таки було, то виросло з нього самого, з його тути і мрій. Жило в ньому оце просте й настірливе: не можу' здатись, не здамся! Він не здавався.

4

Ема виходила заміж. Це було нерозумно, це було смішно, це була химерна й дурна думка, і було це до останньої хвилини незбагчено. «Навіщо-це? Що я роблю? Чого це я накоїла?» (Так, накоїла, це був підходящий вираз. Скоїла заміжжя!) На мить, коли виходила з Голубого костьолу, коли крокувала крізь натовп цікавих до прикрашеного таксі, на коротку мить Ема була зворушеня. Все-таки це було урочисто й небуденно, це було святково й серйозно: шелест одягу, бліскучі погляди, шанюблений щепіт: це була атмосфера, якою люди оточують вирішальні події в житті — народження, смерть, весілля. Та

коли вже сиділа в таксі, в якому стояв густий запах бензину, їй знову спала на думку химерність і безглупдість цього всього. Скоса поглянула вправо, де випрямлено і серйозно сидів її чоловік. Її чоловік! Як це смішно, як нерозумно!

— Отже, це сталося, — сказала вона.

— Так, тепер ми свої, — сказав оксамитовий голос пана Ульріха.

— Ого, тільки помалу, — сказала Ема. — Я своя, це я розумію. Але що то значить — свої? Дурниця.

— Це так говориться, Емко, — промовив заспокійливо й солодко оксамитовий голос пана Ульріха. — Ми свої, так прийнято говорити. А це означає, що одне одному належимо, нерозлучно належимо.

— Належимо! Нерозлучно! Що це таке?! Це якісь варварські слова. І звучать, як заклинання. З цього нічого не вийде.

— Це так прийнято говорити, — мовив трошечки ображено, але м'яко й оксамитово пан Ульріх.

Ема не відповіла, поглянула знову на чоловіка біля неї, на свого чоловіка: він сидів ще більше випрямлений й завмерлий. Вперше Ема близче звернула на нього увагу й відчула до нього отиду; це було нагле прозріння, і це було дуже гостре і дуже ясне почуття огиди. Відразу все для неї перестало бути смішним; її охопив страх. «Що я наробыла? Як це могло статися?»

(Саме, що це сталося. З Емою завжди щось ставалося. Вона ніколи нічого не робила з власної волі, ані за, ані проти того, що з нею ставалося. Те, що ставалося, її звичайно торкалось, тому що ставалося з нею; але причини, поштовхи були завжди поза нею, немов причини і поштовхи виникали зовсім незалежно від неї. Коли виникала причина, вона поступалася перед її наслідками. Це не був брак волі; це була швидше неспроможність знайти кінцевий смисл усього. Коли ж було неможливо

відкрити кінцевий смисл, було, власне, все одно, що робити. І найзручніше з усього було скоритись і пристосуватися. Дозволити, щоб з нами щось ставалося, щоб з нами щось діялося; плисти за течією, що виникла з невідомих причин і прямує невідомо куди: це була гра почуттів..І з цим чоловіком, з цим паном Ульріхом сталося саме так. Вони сиділи десь і пили, це була велика й весела компанія, відзначали останні іспити. Звідкись з'явився цей чоловік, цей пан Ульріх, танцював з нею і нашпітував їй улесливо, м'яко і оксамитово ніжній повні захоплення слова. Не багато чоловіків говорили Емі, що вона гарна; і якщо вона й не зовсім у це вірила, то завжди була рада це чути. А пан Ульріх нашпітував їй це м'яко, але впевнено й переконливо, як можна говорити лише з власного внутрішнього переконання. «Хочете мене звабити?» — запитала вона його. «Боронь боже, я шаную вас», — сказав пан Ульріх оксамитово і насправді був ображений, що вона могла про нього щось таке подумати. Вона повірила йому, тому що в ту хвилину їй було зручно й приємно вірити йому. Другого дня вранці вона прокинулась у віллі в Гірському парку якась свіжа й радісна. Пан Ульріх приніс їй сніданок в ліжко, стояв там м'який, поштівий і дозволено, необразливо ніжний. «Оде добре, — засміялася вона, — оце зручно!» З паном Ульріхом справді все було зручно, якось м'яко і незобов'язуюче. «Відвідаєте мене коли-небудь?» — запитав м'яко й оксамитово, коли вона відходила. «Не знаю, може». А потім — з якої причини, з якої причини? Це була вже течія, що її несла, — сказала: «Прийду». І прийшла знову, приходила, коли відчувала себе надто самотньою, приходила ніби відпочити їй освіжитися. Так вона поринала в оксамитове захоплення, у м'яку й улесливу ніжність, купалася в ній, і це відсвіжувало. А одного разу вранці він їй сказав так: «Хочеш за мене вийти заміж, Емко?» — «Що?!» —

«Хочеш бути моєю дружиною, Емко?» — «Ти з' глузду з'їхав, — сміялась вона. — Найшло на тебе, справді на тебе найшло!» — «Я знаю добре, що роблю, — сказав пан Ульріх м'яко, але наполегливо. — Я завжди добре знаю, що роблю». Ема посміхнулася: «То ти нічого ліпшого не міг вигадати?» Але він, не підвищуючи свого оксамитового голосу, повторив уперто: «Я знаю добре, що роблю. Я нічого не вигадую. Чому б нам не побратися?» І Ема споважніла, вона вже не посміхалася і її приголомшило те, що вона серйозно міркує над цією пропозицією. Але насправді: чому б ні? Чому б це було так неможливо? І була тут знову течія, відчуття, що її несе течія і що її зручно дозволити себе нести. «Подумаю про це, якщо ти серйозно так думаєш», — сказала нарешті. «Так, — сказав пан Ульріх, — подумай про це, Емко. Я ні до чого не буду тебе змушувати, але я знаю добре, що роблю». І так це сталося, так це з нею сталося).

Але в таксі вона відразу відчула огиду до пана Ульріха, який тепер був її чоловіком. Вона відразу пібачила його збоку, не лише в дійсності, але й образно, і її здалося, що крізь оксамитовість і м'якість вона бачить щось нечисте й огидне. «Що я наробыла, що тільки я наробыла?»

— Не сердсься, Емко, — сказав пан Ульріх. — Чому ти сердишся? Все буде добре і все буде так, як годиться.

— Як годиться?

— Атож, саме так, як годиться.

— Як це так?

— Бачиш, я не вмію це пояснити. Але знаю, що все буде гаразд. Маю таке відчуття.

— Відчуття! — промовила заневажливо Ема.

— Так, відчуття. Я знаю добре, що роблю.

Ема мовчала, похмура й сердита. Пан Ульріх обережно й заспокійливо торкнувся її руки, але Ема її відсмик-

нула. Він не образився, тільки йому стало трохи прикро. Ці жінки! Скільки з ними мороки! Але він був переконаний, що в цьому випадку, у випадку з Емою, не дозволив жодної помилки, і це його заспокоювало. Адже він усе так детально й належним чином обміркував! Насправді, це не був нерозважний крок закоханого юнака, це вже ні! Тільки раз у житті піддався він почуттю, лише єдиний раз, це було з Іреню, а потім довго платив данину за свій нерозум. Хіба він не любив її? А як це скінчилось? (Він завжди був переконаний, що Ірену взяли з любові. Не міг припустити, навіть сам перед собою не міг припустити, що прагнув багатства. Багатство — це було тільки другорядне, лише смачний додаток і належний викуп за Іренине походження). Тепер це зовсім інакше, тепер він уже не юнак, не женеться за одруженням, входить до нього помалу і обмірковано! Все обдумав і все зважив, це цілком солідний і безпечний крок: по-перше, Ема словачка і католичка, в чому нема нічого особливого, але все-таки це важлива основа; по-друге, вона лікарка, жінка освічена і репрезентативна; по-третє, з нею приемно, вона не така негарна, щоб з нею не могло бути приемно, і не така гарна, щоб могла дати привід до ускладнень. Це було саме те, що він потребував, йому це підходило. (Це було, немов нове пальто, яке не замовляли щити в кравця, а випадково знайшли в магазині готового одягу, пальто вам дуже до лиця, неначе для вас шите. Щасливий випадок!)

Пан Ульріх потребував дружини, для нього було приязливо спати зі служницею і непевними випадковими знайомими; і він надто довго тілесно стримував себе, щоб і тепер не скористатися йому належним. Але він потребував її ще й з інших причин: потребував певної точки опори у своєму родинному житті, певності родинної атмосфери; і не на останньому місці стояло те, що він потребував саме такої жінки, якою була Ема, як доказ

зу своєї вірності нації. Він назавжди вважав себе справжнім словаком, в часи навчання запалювався ідеєю автономності. Із заздрістю спостерігав, як його колишні друзі посугаються по службовій драбині, як вони купаються в новісінському блиску новісінської держави. Він був проклятий і пропащий в'язень, каторжник, на ногах мав прив'язану тяжку олов'яну гирю своєї юнацької помилки. Він сидів на одному місці, весь час на тому самому незначному місці, не рухався, в той час як усі рухалися. Це було тірко, дуже гірко, бо він був переконаний, що має всі підстави, потрібні для прискореного руху; і кипучі почуття, і переконання, і освіту. А мусив лишатися непорушним, мусив сидіти в тіні й дивитися, бессило дивитися на це все! Все ж не затаїв зла до своїх щасливих друзів, захоплювався ними і заздрив їм. Не облишив своєї віри і свого переконання; було майже природним, що ненавидів свою помилку, свою фатальну помилку, що ненавидів Ірену тим глибше, чим більше втрачав свої можливості. А тепер він був визволений, тюремна брама відчинилася. Чи не запізно? Ні, ще не запізно, тільки швидко, якнайшвидше, не втрачати ані хвилини, кожна секунда дорога!

Таксі урочисто засигналили перед віллою в Гірському парку.

— Ми вдома, Емко, — промовив оксамитовий голос пана Ульріха.

Допомагаючи Емі вийти з машини, він подав їй руку. Рука була м'яка й гладенька і трохи вогка. Ема затряслася від внутрішнього холоду. «Що я наробила? Що тільки я наробила?!» Яка незмірна, яка вульгарна дурниця, яка комедія, дуже погана і дуже очевидна! Що має вона, Ема, з тим спільнотою? Що має спільнотою з оцим чоловіком, з оцими вищіреними обличчями гостей, з оцим шелестом шовку? Вона палко прагнула збагнути те, що їй зараз здавалося незбагненным; і знову тут було

старе знайоме почуття, гостре почуття ненависті і зневаги до всього і всіх, і до самої себе: трагічний і бунтівний приступ меланхолії. Вона була далека й відмежована від цього чудового й незбагненного гуркоту, дзенькоту приборів, тостів, майже зовсім не сприймала того, що довкола неї діялось. Була самотня, з нею ставалося так, течія завжди викидала її на берег, і тоді вона з подивом бачила, що самотня, і була нещасна й хотіла забутися. Вона сиділа нерухомо за столом, і всім могло здатися, що вона схильована: була приголомшена.

Але пан Ульріх був ще солодший і оксамитовіший, ніж будь-коли, здавалося, що він мав у грудях великий склад оксамитовості, м'якості і солодкості, і все це розподіляв обачливо й розважливо поміж своїх гостей. Пан Ульріх добре знов, що він робить; Ема була саме тією жінкою, яка була йому потрібна, і гости були саме такими, які були потрібні: він демонстрував перед ними свою відданість нації (відданість, так би мовити, особистого характеру), початок щасливого, християнського, католицького і словацького подружжя. Гости були здебільшого саме з тих його колишніх знайомих, яким пан Ульріх заздрив. Це були ще молоді люди, але це вже були шановні люди, люди зі становищем і з майбутнім. Було тут двоє редакторів однієї з центральних газет, був тут секретар дуже високопоставленої особи, були тут функціонери партії, молоді, гарди. Це не були дуже впливові люди; але в їхніх руках, в їх словах, в їх поглядах безпомилково і впевнено відбивалася майбутня впливовість. В одній з їхніх пісень співалося: «Ми — майбутнє нації». — І кожний, хто б на них не подивився, зізнав відразу ж, що ця пісня належить їм, насамперед їм і тільки їм. Це були младолюдаки, люди рухливі, рішучі і всебічно підготовлені до боротьби. Це були люди хоча б у переважній більшості ще не продажні: вони мали переконання і були цим переконанням широко віддані. Прав-

да, ці переконання складалися тільки з кількох дрібненьких думок, з кількох гасел і формул. Міцними і незламними робила ці переконання емоційна прихильність, яка в декого була справжньою пристрастю. Вони добровільно відмовлялися від всіляких вагань і всіх міркувань, щоб мати змогу вірити в один принцип, у принцип нації. Нація — це була містерія, велике таємство, божий вогонь на горі Оreb, початок і механізм усякого руху. Словак, словацька земля, словацька нація — це звучало побожно й піднесено, це був привілей, осв'ячений зв'язком крові й землі. Це був трансцендентальний принцип, фетиш, божество, яке поселилося в них. Це були фанатики, не фанатики думки, а фанатики почуття і пристрасті, ширі і згубні демони, яких породила небезпечна наслідками нужденість нашого минулого. Ці синки хліборобів, дрібних ремісників і службовців почували себе орлами; були переконані, що вони злетіли, досягли високості, що покінчили з комашиним життям; були тверді, були сталеві й залізні, були новим віком нації: це було облудне й трагічне сполучення широго почуття і обмеженого погляду.

Їхня віра мала незначну опору в дійсності: тим відчайдушніше вони намагалися бути непохитними. Зміна у воєнній удачі непокоїла їх дуже мало, принаймні вони дуже цього не виявили. Вони вірили, вирішили вірити: це оберігало їх від усіх сумнівів. Старих, заслужених людаків, вождів вони більше не обожнювали; вони здавалися їм лише необхідним лихом, переходом, потрібним, та лише тимчасовим ступенем. Вони були для них надто компромісними, спекулятивними, політикантськими; самі вони були прямолінійніші, чистіші. Для старих, як їм здавалося, нація була тільки предметом політики, стратегії, тактики: для них — була долею. Старі з'єднали зі своєю політичною долею долю нації: вони ж були втіленням, ототожненням долі. До багатьох з них на

самоті напевне приходили сумніви, вони боялися такого міцного зв'язку; та коли бували разом, зміцнювалися іхні почуття, натхнення, сп'яніння; це було немов героїчною пісцею, бойовою пісцею, яка наказувала їм не думати, а маршувати. Вони хотіли бути героями і були ними у своїй уяві; багато хто з них серйозно готувався до жертви.

Пан Ульріх був спокійний, був натхнений. Це була гостина, як і належить, з кришталевим склом, з родинним сріблом (зі сріблом сім'ї рослерівської) і з нестримною веселістю молодих хижаків. Плескали пана Ульріха по плечах, обнімали його: старий товариш! Це було повернення, відпущення, реабілітація: тепер він знову один з них. Не згадували про його помилку, згадували про його давні заслуги. Гей, які то були часи, які то були прекрасні часи, коли вони були дуже молоді, дуже бідні і не мали нічого, крім надії! «Товариш, старий товариш, пам'ятаєш?» Були поблажливі, тому що усвідомлювали різницю між ними і паном Ульріхом, а пан Ульріх зрештою зовсім не намагався приховати цієї різниці, навпаки, здавалося, що він з приемністю її підкреслює. «Я невдаха, — скаржився пан Ульріх, м'яко і винувато одному з редакторів, — зазнав у житті великої невдачі». — «Тепер про це не думай, — сказав редактор, — тепер думай про майбутнє». Пан Ульріх м'яко й винувато зітхнув і думав про майбутнє. Тепер він уже не мав сумніву щодо майбутнього. В цих дружних, безтурботних веселощах, в цьому оп'янінні спільним диханням він знайшов знову свою колишню впевненість. Його доля вибілася з колії; але тепер він знову повернувся в русло, в єдине можливе русло. У цьому середовищі все його задоволеняло, все було знайоме, затишне і свійське, в цій атмосфері можна було нарешті дихати на повні груди і жити на повну міру; все поза цією атмосферою було тільки животінням і удаванням. Він був до певної міри обережний

і розважливий; не був настільки розважливий, щоб не зворушувався прийняттям блудного сина, цим поверненням до незабутніх хвилин молодості, до натхнення, до відчуття згуртованості. В очах його заблищали слози від зворушення, коли він почув тост секретаря дуже значної особи: «За нашого старого товариша, який витримав випробування долі і вийшов з них з неоскверненим національним почуттям». — «Справді, це так», — гукали всі до старого товариша і всі були трохи зворушені, знали, що вони великудушні і хотіли бути ще великудушнішими, хотіли старому товарищеві допомогти, підняти його до себе. Секретар докладно розпитував пана Ульріха про його посаду. «Це жахливо, — сказав він, — така злібна й освічена людина, як це можна?!» Секретар щиро був прикро вражений. «Подивимось», — мовив він багатозначно. І пан Ульріх відповідає ніжно й оксамитово: «Дякую тобі, дуже тобі вдячний, друже». Пан Ульріх був зворушенний, ставав чим далі, тим більше зворушенний, в грудях у нього щось солодко розливалося, наповнювало його всього. Усе було, як належить, і було навіть ще краще і ще більше, це був виграш, і це було неначе воскресіння.

Але Ема, Ема сиділа з нерухомим обличчям і зовсім не була зворушенна, вона була приголомщена і вражена. «Що я наробыла, що тільки я наробыла?!» Так вона запитувала себе постійно, але відповіді не було, була в ній тільки темрява, жах і переляк. У такому становищі їй не залишалося нічого іншого, як тільки пiti, і вона пила швидко, перевертала келишок за келишком, по черзі і поза чергою, сама собі наливала і сама пила, це була дивна молода наречена, але ніхто на неї не звертав уваги, всі були зараз зайняті власним піднесенням, всі поринули в атмосферу співдружності, до якої Ема не належала. Тому вона пила, і алкоголь виганяв з неї темряву, на хвилину вона бачила ясно, хто ці люди навколо неї, хто

такий пан Ульріх і хто така вона, Ема, побачила на мить обережну і розважливу гру Ульріха і своє місце у цій трі. Це було дуже принизливе становище і це була образа, не образа жінки, а образа людини. Було майже нестерпно це бачити і думати про це все, бо, в цьому всьому ніхто не був винен, сама тільки Ема, вона сама була першопричиною всього, її слабкість, її піддавання течії і те, що вона ніколи не могла збагнути змісту того, що з нею діється. Тому вона пила ще швидше, щоб уже не бачити свого становища і свого приниження, щоб уже не бачити цих людей навколо себе, щоб уже не мусити бачити пана Ульріха, який тепер їй здавався жаб'ячим чоловіком, здалося їй, що він весь заріс м'якими й слизькими жаб'ячими бородавками, які пітніють і слизяться нечистотам, тухлим смородом. Вона механічно випорожнювала чарку за чаркою, пила дуже швидко, але довго не могла сп'яніти, непорушне обличчя, на якому були написані моторошність і огіда, довго залишалось незмінним.

Але врешті їй все-таки пощастило сп'яніти, тоді вона набралась відваги й бажання образити цих людей. Встала й постукала склянкою по столу, і стало тихо, всі чекали, що вона виголосить тост. Але вона тільки стояла, відкривала і закривала уста, було видно, як у неї в роті перевертався важкий язик, а з уст виходило тільки бурмотіння і нечленоподільні звуки. Хтось насмішливо заплескав у долоні, всі сміялися і плескали, і Ема була насправді смішна, на обличчі мала нетямущий вираз і белькотіла щось, позбавлене всякого змісту. Потім безсило опустилась на стілець, і пан Ульріх ніжно взяв її під захист, відвів її, безвладну, до спальні, поклав її в ліжко, розстебнув їй одяг. «Трохи перебрала, Емко», — сказав він їй з м'яким докором і поводився з нею, наче з дитиною, яка не цілком відповідає за свої вчинки. А Ема бачила його обличчя, бачила його неясним і збіль-

шеним, як воно нахилялось над нею, і зібрала останні сили меркнучої свідомості, сіла і плюнула в це обличчя, «Так», — сказала спокійно, лягla і закрила очі, тепер вона це зробила, тепер уже могла спокійно лежати. Пан Ульріх здивовано стояв над ліжком і помалу витирає обличчя хусточкою. «Що це, Емко? Що це повинно означати, Емко? — він крутів зачудовано головою, а потім сказав: — Цього тобі не слід було робити, Емко. Так не годиться, Емко». Та Ема лежала на постелі і спокійно дихала, її обличчя вже не було злісно напруженим, було спокійним, і здавалося, що вона спокійно посміхається. «Цього тобі не слід було робити, Емко, це не годиться», — сказав пан Ульріх ще раз, а потім подумав: «Щастя ще, що цього ніхто не бачив. Це велике щастя, що ніхто не бачив, бо коли ніхто цього не бачив, то це все одно, ніби нічого й не сталося: поки речі непомітні для інших, доти, власне, вони і не існують».

5

Августин Шернер не працював уже в аптекі «У милосердних братів», взагалі ніде не працював, його громадська коректність і солідність дісталася удар, від якого не могла отямитись, усе в його житті перевернулось, нічого не залишилось на своєму місці. Августин Шернер видав збірку, видав книгу віршів: це відрazu і помітно змінило його життя. Поет тонких і трагічних тонів не міг уже стояти за прилавком у білому халаті, не міг уже продавати аспірин, полоскання і проносне: це було б смішно. З не зовсім легким серцем і з обґрунтованими побоюваннями відмовився Августин Шернер від солідної громадської посади, покірливо і коректної безтурботності.

ті звичайного, пересічного життя; тепер він підстригав волосся лише кожного другого місяця і ходив завжди у тому самому заплямованому плащі. Був вільний, як птах, жив (насправді так можна сказати), як пташка небесна, клюючи крихти з багатого столу пані Ашеншандтнерової, своєї господині. Збірка вийшла лише кількома сотнями примірників, Августин Шернер видав її власним коштом (коштом пані Ашеншандтнерової). Саме через свої складні фінансові обставини, зв'язані з виданням збірки, мусив Августин Шернер поступитися своєю поетичною совістю: перший вірш присвятив пані Ашеншандтнеровій (пані Юлії А.), правда, тут пані Ашеншандтнерова виступала не у своїх тілесних розмірах, а у стані езотеричному, лише як Думка, Відданість і Сховище, що пані Ашеншандтнеровій, звичайно, лестило, але вона не почувала себе цілком віддяченою. Збірка називалася «Зірки видихають запах», і були в ній вірші злебільшого сумні, сповнені болю і по-модному трагічні. Деякі вірші були подібні до модної вояовничих, а інші — до модної традиційних, критика, правда, відзначила, що Августин Шернер шукає власне обличчя. Природно, що тут було і кілька віршів з ледве відчутним національним, ба й з націонал-соціалістичним підтекстом: це була данина часу. Критика сприйняла книжку поблажливо: прихильники державності дорікали їй, що вона недосить вояовнича, що є в ній незрозумілі натяки; прогресивні їй дорікали, що вона надто зрозуміла, що в ній забагато залишків традиційних методів; а злісний професор Копаницький, який стояв над таборами (принаймні, був у цьому переконаний), написав, що це вірне відображення доби, що є тут і смуток, безладний, вимучений, невідчутий, і вуджена трагіка, трагіка дурних вуджених оселедців для ще дурніших ковбасників. Августин Шернер був ще недосвідчений, і тому деякі критичні випади його ображали. Та його повчали нові приятелі, що все якнай-

краще, що з ним могло статися в тисячі разів гірше і що з усього найгіршим було б мовчання: а це, власне, є дорога до слави. Августин Шернер ходив тепер по місту в забрудненому плаці, але з високо піднесеною головою. Він скрізь волочив за собою портфель, набитий своїми книгами, у портфелі був майже весь тираж, книга не йшла в продаж. Тицяв її знайомим по кав'ярнях, ходив продавати серед студентів, проте мало коли йому вдавалося продати хоч один примірник: здебільшого він дарував книгу, оздоблюючи її дуже гарно натренованим автографом. Якось він скаржився іншому молодому поетові, який мав успіх серед читачів. Поет взяв у руки збірку, зважив її, зазирнув до неї і покрутів носом. «Трагіка, — сказав, — це вже не має попиту. Це вже прийлося», — сказав. «А що б могло піти?» — спітав Августин Шернер. «Оптимізм почуттів, — мовив поет. — Всеохоплююча сила почуттів, розумієш?» Августин Шернер йому не зовсім вірив, але подумав, що не буде б зайвим у майбутній збірці заграти й на струнах оптимізму почуттів і віддатися трохи й цій всеохоплюючій силі. Тепер, увійшовши до храму, за яким тужив, він бачив, що в храмі є купці і мінняйла: храм йому через те не став подобатись менше, навпаки, таким він був менш піднесений і менш похмурий, приязніший і людяніший. Він вирішив якнайшвидше пристосовуватися до нового середовища; вчився, засвоював звуки, думки, методи, аби чимськоріш стати подібним до інших. Він не був гордий, намагався бути покірним, сприймав усі критичні слова, дозволяв себе ображати: хотів за всяку ціну пробитися. Навчився уважно мовчати (було ще надто рано, щоб він міг мовчати багатозначно), і завдяки цьому уважному і покірному, пристрасно бажаючому повчання мовчанню його дуже полюбили в літературному світі. Вважали його за «доброго хлопця», за трохи обмеженого і не дуже талановитого (тим ліпше, тим він був для них

приємніший!), безкорисно його повчали і дозволяли йому платити за себе.

Августин Шернер не був настільки дурний, щоб не знати, яке він займає становище в цьому світі. Але на-віть найнижчі і найбільш зневажені з цього світу все-таки стояли над натовпом, над пошлю посередністю, над дріб'язковими обов'язками, над виснажливою одноманіт-ністю міщанського життя. Це був світ веселий і вільний, приайні, прикідався веселим і вільним. Жодних зо-бов'язань, жодних усталених поверхень — єдиним пра-вилом тут була несподіваність руху, несподіваність і не-звичайність — це було гасло й програма. Тут диктувала примарність і ненадійність людського існування, людсь-ке існування, людське існування всіма засобами утриму-валось поза звичайною течією життя. Цінності були тут поставлені на голову: що вважалося в звичайному житті ідіотизмом, одержувало тут нормальну подобу. Цю штуч-но витворену безглуздість оголосили протестом проти офіційної безглуздості розвитку людської історії. Це не був протест, це були тільки дитячі пустощі. Це були тільки пустотливі діти збожеволіої міщанської громад-ськості; пустотливі діти знали, що їм багато буде про-щатися; їхні пустощі випробовували міру терпеливості.

І все-таки це був особливий світ, і було дуже спокус-ливо віддатися неспокою, обманові, ілюзіям; все-таки світ у цій карикатурній подобі був вищий і привітніший, аніж в подобі реальній: ілюзорна прірва цього штучного світу була сприйнятніша, аніж найреальніша ганебність того другого світу. Цей малий світ, вигаданий і нереаль-ний, був безперечно споторнений, якщо його оцінювати за нормами, що колись мали силу в суспільстві; і він був невинний і простий, якщо його оцінювати, порівнюючи з тим, що було навколо нього.

Августин Шернер був новачком. Йому ще все здава-лося новим і дивним, і він ще любив дивуватися. Ще

не був стомлений маскою паяца і блазня, ще не дізнав смертельного жаху від втоми: ілюзорний світ, до якого він вступив, здавався йому веселим, привабливим і цікавим понад усе. Він був людиною поштивою і звичайною, без найменшого нахилу до пригод: тим більше його приголомшувала і притягувала необмежена вольність нового середовища, його неупорядкованість і відсутність у ньому будь-яких обов'язків. Він любив порядок і безпечність громадського становища, несподіваний стрибок, який обірвав його впорядковане життя і кинув його до непорядку й хаосу, лякав: тим швидше він намагався забути аптекаря Августина Шернера, його положливість, простоту і буденність. Він мусив швидко звикати і швидко забувати, і чим швидше він поринав у нове життя, тим віддаленішим здавався колишній Августин Шернер і його страх.

Надворі було ясне і різке світло, але вони сиділи в темній комірчині, в тісній в'язниці маленького приміщення над виноградарським підвалом. Тут була пліснява і павутиння, електрична лампочка, обліплена багаторічним порохом, довгий, брудний стіл і нетесані лави. Повітря було холодне й вогке і все навколо пахло тухлятиною. Примарний світ: сокира, вбита у поліно, — це був єдиний предмет з реальними контурами, інші предмети тонули в сутінках. Було тут іх багато, на лавах було тісно, багато з них сиділо на порожніх бочках. На даху танув останній сніг, крізь діряву покрівлю капало прямо на стіл: кап, кап, — дарялися краплі.

Професор Копаницький сидів виструнчено й тордо, красиве, правильне обличчя з ніжними прожилками було нерухоме. Нижня губа трохи видалась наперед і це спроявляло таке враження, неначе він постійно чимось гордував. Професор був насправді дуже радий, коли міг виявити свою погорду; в такі хвилини він дуже поважав сам себе. В ньому було багато зlostі, як і в кож-

ному, хто вважає, що в житті йому не повелося так, як хотілося: і був у ньому страх, страх людини, яка в безнастаних пошуках дійшла аж до кінця і надто зблизька поглянула у небезпечну порожнечу провалля. Було в ньому надто багато злості і надто багато страху, як на одну людину. Отже, він розсюював злість і страх навколо себе, звільнявся від тягара тим, що ділився ним з іншими. Його вважали циніком, боялися і виявляли до нього пошану; а він з ерудицією і з певною порцією елегантності оголював слабкості інших, щоб ніхто не бачив його власної слабкості. Любив афоризми, жінок і вино; з-поміж усього найбільше боявся фізичних страждань і смерті. Колись він був безжалійним до себе, хотів піднести над умовами, в яких жив, не з честолюбства, але з внутрішньої потреби; тепер — був безжалійним лише до інших буркотливою і несправедливою безжалінством людини, яка розчарувалася в житті.

Поет Павел Почина сидів на найвищій бочці, сидів майже під стелею і шкірив у сутінки свої зіпсовані зуби: грався в диявола. У постійному оп'янінні від алкоголю і атмосфери, в якій жив, він уже давно забув, де межі між грою і реальністю. Він був не без таланту; мінлива образність відчуттів безперервно гнала його до крайнощів, він був клоуном і божевільним не тільки тому, що йому подобалось ним бути, але й від органічної спонуки. Він був вульгарно честолюбний, немов артист чи балерина, хотів, щоб усі на нього дивилися, хотів виділятися з першого погляду: видіявся вибриками в житті і в поезії. Його поезія жила в темному царстві потвор і смороду, чуттєвих викривлень і провокацій; не були вигуки, лайки, це була помста чутливої і ображеної людини. Бо він мав тихе, чутливе серце, що прагнуло б гармонії і ладу. Мав у собі дар покірної, тихої мелодії, але придушував його, тому що в цій добі такий дар був би смішний: а він менш за все хотів бути смішним.

Це була доба коршунів і воронів, доба суперечок і гниючих трупів: Павел Почина сперечався. Це була поза, це був панцир пози: але панцир зрісся з тілом, став уже невіддільним, він не скидав його вже навіть під час сну; поза стала власною обличчям, без неї він почував би себе жалюгідно нужденним і безвладним. Він тупотів ногами об днище бочки, звивався і кривив обличчя, неначе в приступі падучої. І видавав звуки: бу-бу.

Некоронований король поезії, поет, який завоював собі місце в хрестоматіях, улюбленийець життя і дозріваючих дівчат, сидів на почесному місці і сперечався. Сперечатися — це була одна з бағатьох його пристрастей, а він жив лише своїми пристрастями і для них. Сперечатись він умів уперто, довго, до знемоги, повторюючи постійно ті самі аргументи. Аргументи не мали значення: мала значення особа, яка їх висловлювала. А цьому поетові ніхто не відмовляв у праві бути видатною особою, найбільше тому, що він сам був твердо переконаний, ніби є нею. Він був закоханий у себе так, як може бути закоханий у себе тільки поет: це допомагало йому подолати всі сумніви, які викликали простодушність і наївність його віршів. Очі у нього були дуже голубі і дуже світлі, прозорі й чисті: такі очі бувають у фальшивих женихів. Він належав до старшої генерації: вірив Духові, який внесе порядок у матеріальний світ, а слова «справедливість», «ідеал», «людина» охоче писав з великої літери. Він зневажав матерію і ненавидів матеріалістів: з усього матеріального визнавав тільки матеріальний добробут. Це був звичайний словацький обиватель, який дуже тужив за світськістю: знов напам'ять назви всіх сортів вин, сигар і коньяків, а потай збирав наклейки готелів. Тепер він сперечався, гладке рожеве обличчя його набрало брунатного кольору від великої кількості вина і напруження в суперечці. «Дух, панове мої! —

казав він, — не забувайте про безсмертя!» І поет Почина відповідав йому зі своєї вишкі: бу-бу.

Ограйдний редактор Паулінда відрізав собі сало і похитував головою. Так, це дурниця. Це самі дурниці. Редактор Паулінда любив цю компанію, але передусім був практичною людиною. Мав душу торговця, тільки що в цю душу хтось впрыснув отруту нахилу до мистецтва. Був діяльний, верткий, знат, як поводитися з людьми; міг би бути багатим і мати успіх, коли б уявся до підприємництва в іншій галузі, і знат про це. Він вважав себе дурнем за свій нахил, який був майже безкорисливий; проте не міг його позбутися: йому лестило, що він видає молодих, невідомих поетів, навіть коли терпів на них збитки. Його називали батьком Пауліндо: це був його заробіток, його дурна і нещасна пиха! Він відрізав собі сало, лаявся сам собі, але його товсте обличчя посміхалося, це було обличчя щасливої людини.

Августин Шернер сидів на краечку лави, ходив до пивниці по нові кухлі вина і поводився скромно й поштіво. Тут було стільки знаменитостей, стільки відомих людей, і всі чимось були вищі за нього! Він уже не почував себе серед них чужим, був одним з них: але був одним з найнепомітніших серед них. Він не заговорював, не втручався до суперечки, яка заволоділа всім столом, всіх поштіво слухав і зі всіма погоджувався. Він мав і свої власні думки, свої власні погляди, і вони не здавалися йому зовсім незначними; але він уже знат, що тут все залежить не від думки, а від того, хто її висловив; тому й мовчав.

Раптом стихли і всі подивилися в одному напрямі. Біля дверей приміщення озвався боязкий писк скрипки. Стояв там маленький чоловічик, циганчук, обшарпаний і майже босий, переступав з ноги на ногу і водив смичком по скрипці, яка в його руках здавалась незвично великою. «Це сферична музика! — вигукнув поет По-

чина. — «Це музика сфер!» Зіскочив зі своєї бочки і поставив туди перелякане циганча. «Грай, грай», — наказав він йому, і циганча гralо, це була скрипуча і ріжуча вуха музика, пекельне квіління. А вітер, який уже давно свистів у покрівлі, немов тільки й чекав на цього помічника; він уперся тепер з усієї сили в старі, подірявлені балки, піднімав черепицю і скидав її з гуркотом на подвір'я. Циганча злякано витріщало білки й гralо, а вітер всистів щораз більш дико й божевільно. «Це наша музика! — гукав Почина. — Це музика пекла!» На покрівлі щось затріщало, всіх на хвилину кинуло в дрож, циганча перестало грати. «Грай, грай!» — вигукував Почина, і циганча витріщало білки, дивилось перелякано вгору, де все зітхало, тріщало, бушувало; але гralо. Це був божевільний і оглушливий шум, крізь який тоненським струменем пробивався жалісний плач скрипки. Професор Копаницький ще більше відстовбурчив нижню губу: як безглаздо! Яке нужденне пекло! Проте він боявся і відчував розкіш зі страху, потворну і протиприродну розкіш. Августин Шернер поринув у це божевілля звуків, він намагався вловити захоплюючу безсистемність вібрацій, звуки були для нього самостійними стихіями, істотами, володарями. Некоронований король поезії вибрався з приміщення: для нього це божевілля матерії було надто дике й суvore. Зрештою, він зізнав, що матерія не дуже рахується з духом: і боявся за Духа в собі.

Вже не було чути скрипки. Вітер — це був повітряний смерч, які завжди бувають весною, — потрясав, бушував, вибухав з тріскотом; здавалося, він потрясав міцними стінами. «Це теж не гра», — подумав собі професор Копаницький, тепер він уже не відчував забороненої і викривленої розкоші зі страху, тепер ним оволодів звичайний страх.

А потім це сталося: з м'яким непомітним тріскотом

зламалася, прогнила головна балка. Все в маленькій кімнатці зрушило зі свого місця; відразу тут уже не було ні столу, ні лав, були тут лише уламки балок і дошок, бочки, що падали й котилися в різні боки, вапняний порох. «Ай-ай!» — вигукнув сповнений жаху дитячий голос і потім ще раз вигукнув: «Ай!» — але раптом затих. Августин Шернер закрив очі руками: йому здається, що велика балка падає просто на нього. Він подумав: «Яка дурна смерть», — і в цю мить перед ним ясно постав образ Ашеншванднерової: пані Ашеншванднерова мала звичку сякатися пристрасно й урочисто, причому завжди ставала на носки, надувала щоки й ретельно трубила: такий негарний, огидний звук. «Як безглаздо, що в таку хвилину думаю про такі огидні й низькі речі», — дивувався сам із себе Августин Шернер. Мав би думати про піднесені речі, де ж піднесені думки, які приходять в останню хвилину? Не було жодної такої думки, тут був лише ясний образ вдови Ашеншванднерової, вона мала червоне обличчя і маленьку шовкову зелену запаску і з насолодою сякалася у велику хустинку. «Який дурний, який огидний образ», — спромігся подумати Августин Шернер, потім відчув, як його щось ударило в голову, і на хвилину знепритомнів. Коли він прийшов до пам'яті, курява вже спала, рух затих; крізь отвір у стіні слабко пробивалося надвечірне світло. Августин Шернер обмацав голіву, тім'я було вогке й липке від крові; він почав повзти до отвору, відчуваючи аж тепер страх і одночасно радість від того, що лишився живий. Пальцями він намацав щось живе ще і тепло: то була маленька рука, неймовірно тонке передпліччя і зап'ястя, коричнева й брудна дитяча ручка: дитяча ручка стискала шийку скрипки. Августин Шернер замер, його кинуло в дрож. З-під громаддя бочок і балок не було видно нічого, крім нужденної і брудної дитячої ручки і шийки розбитої скрипки. «Як це по-дурному,

як безглуздо», — подумав Августин Шернер і поповздалі. Надворі стояли й сиділи його приятелі. «Ще, один», — промовив хтось з них, показуючи на нього. «Ми вже всі?» — спитав хтось другий. А ще хтось інший почав рахувати й називати імена. Редактор Паулінда потирав руки і оглядався по подвір'ю. «Хвала богові, — сказав він, — ми всі». Тоді Августин Шернер підвів голову і сказав на диво слабким голоском:

- Там дитина.
- Яка дитина?
- Дитина зі скрипкою. У неї дуже маленька ручка.
- Вона справді там? Ти добре бачив?
- Ну, правда, — мовив редактор Паулінда. — То циганча.
- Так, — повторив Августин Шернер. — Дійсно, там лежить дитина. У неї дуже мала ручка і вона тримає скрипку.
- Бідолашне, — сказав редактор Паулінда. — Це справді те циганча.
- Покликати швидку допомогу, — промовив хтось.
- Пожежників, — сказав інший.
- Усе в порядку, — сказав редактор Паулінда. — Дядя Йожі напевне зателефонує.

Всі заспокоїлись, відмовчувались. Так, дядя Йожі (це був виноградар, власник) це влаштує, завжди хтось знається, хто влаштовує неприємні речі. Зітхнули: все було в порядку, з ними нічого не сталося, отже, нічого не сталося взагалі. Августин Шернер, в якого паморочилася голова і якого нудило, знову вперто озвався:

- Там дитина. І, може, ще жива.

Вони мовчали і дивилися на нього, неначе він їх чимось образив. Професор Копаницький шукав капелюха: «Ви не бачили моого капелюха?» А поет Почина, який мав глузд на безглузді речі, засміявся: «Ха-ха-ха, капелюх там лишився. Капелюх і дитина там лишились».

— Так, — сказав ще раз Августин Шернер. — Ручка була ще тепла. Напевне, дитя ще живе.

Але ніхто йому не відповів, тепер уже всі були невдоволені і розгнівалися, що він ім про це нагадує.

Брама скрипіла й стукала, відчинялась і зачинялась. Відходили один за одним, не оглядаючись назад; розходилося, як розходяться з місця злочину. Лише Августин Шернер все ще сидів на землі, голову тримав у руках силкувався пригадати щось дуже важливе. Йому було холодно, він третмів усім тілом, в голові щось бухало, це були хвилі болю, які знову рухались і вдаряли у вуха. З трудом підвівся і, похитуючись, пройшов через двір. У брамі спинився: так, була там дитина, є там нужденна й брудна дитяча ручка і шийка скрипки. Над тим усім балки, гора бочок і балок, а рука ще жива й тепла. Августин Шернер хвилину постояв у брамі, потираючи рукою чоло. Потім нерішуче пішов за іншими, тримаючись рукою за стіни будинків.

6

Далеко на схід від цього міста, в той самий час і майже в ту саму годину капітан Лабуда стояв перед слідчим органом польового суду. Слідчий орган мав мундир маїора юстиції і маленьке, майже дитяче обличчя з косими очицями. У приміщенні — це було приміщення колишньої школи зі світло-синіми вибіленими стінами, — вони були вдвох: слідчий і підслідствений. Сиділи один навпроти одного, відділені лише маленьким столиком, і здавалося, що йдеться швидше про дружню бесіду, ніж про офіційне виконання польового суду. Майор кожної хвилини схилявся над столиком, ближче до капітана,

прикладав руку до вуха, мов недочував. «Ага», — казав він і робив вигляд, що зрозумів і що цілком задоволений відповідлю. Але потім знову й знову питав про те саме, виправдовуючись добродушно посмішкою: «Бачите, недочуваю, а до того ж забудькуватий, мусите мені ще раз сказати». Капітан Лабуда не був такий наївний, щоб вірити удаванням майора; і майор зізнав, що капітан йому не вірить. Але він і далі грав добродушну людину, що недочуває і тільки з обов'язку і без внутрішнього зацікавлення займається справою, яку зовсім не вважає важливою. Це була його слідча система: з багатьох відповідей на одне і те ж питання він вибирал маленькі розходження, обмовки і з них складав собі новий образ, якийсь другий план, інший, правдивіший, і такий, що більше відповідав дійсності. Майор любив свою професію; вона була досить хвилюючою, якщо людина розуміла її не лише як бездушне ремесло, а як гру, змагання двох розумів, у якому виграє вищий розум, кмітливіший, винахідливіший ум. Він пишався тим, що ніколи не бив допрошуваних і не примушував їх силою відповідати; він прагнув створити однакові умови для обох, для слідчого і підслідственного. Правда, страх підслідственного, психічні невигоди не міг усунути й він; але намагався ними не зловживати.

Майор зручно сперся обома ліктями на столик і прізвітно закліпав очицями до капітана.

— Отже, ви кажете, що та дівчина — як бо вона зоветься?

— Маруся.

— Правда, ви вже говорили. Маруся — таке зовсім звичайне ім'я. Непомітне, так?

— Не ручаюсь за те, що вона так зоветься.

— Як? Ага, правда, що не можете. Ніхто вам цього не закидає. Отже, ви говорите, що вона прийшла до вас сама? Сама по собі?

— Я не сказав, що вона прийшла сама. Я сказав, що точно вже не пам'ятаю.

— Так, так. Ага, вже пригадую. Отже, припустімо, що вона не прийшла сама по собі. Що прийшла від когось або з кимось. Не могли б ви пригадати, з ким або від кого прийшла?

— Я не сказав, що прийшла з кимось.

— І я цього не тверджу. Я кажу — припустімо. Припущення, розумієте? Чи не могли б ви пригадати?

— Не пригадую.

— Як? Ага, розумію. Мусите мені вибачити, пане капітан, недочуваю. Отже, не пам'ятаєте? Ну, що ж робити. Це щось таке, ніби вища сила, га?

Капітан знизав плечима. Все йому здавалося якимось смішним, якимось страшенно комічним; і неначе ніщо не стосувалось його особисто, неначе тут йшлося не про нього, а про когось іншого; він бачив усю сцену збоку, безсторонньо. Майор удав, ніби шкодує, і хвилину щось перебирає у справах. Потім вигідно сперся на спинку стільця і знову закліпав своїми привітними, маленькими очицями на капітана.

— Отже, нічого не вийде. Не пам'ятаєте — кінець, крапка. Але є тут свідчення сержанта Коціана. Знаєте його?

— Знаю.

— Отже, сержант Коціан свідчить: Іменована Маруся з'явилася на об'єкті близько 8,30 год. в супроводі невідомого мені надпоручника. Надпоручик запитував про капітана Лабуду. Я відвів його аж до дверей канцелярії капітана, де й залишив... З цього випливає, отже, що тут є ускладнення. Що вам сказав надпоручик?

— З цього ніщо не випливає. Який надпоручик?

— Ви хочете сказати, що ви його не знаєте?

— Цього я не міг би сказати. Я знаю багатьох надпоручиків.

— Ха-ха-ха, — засміявся весело майор. Смішок був у нього високий, ясний, розкотистий. — Це правда, це свята правда, пане капітан. До речі, і для мене це питання здається надто неясним, таємничим і складним. Покінчимо з ним — як гадаєте?

— Як хочете.

— Отже, облишимо його. Я особисто люблю ясні речі. Ясна річ є неначе дзеркало або вичищений гудзик: ніщо за неї не зачепиться, навіть сонце від неї відбивається. Тут є така ясна річ: Марусю, іменовану Марусю, як її називають протоколи, ви прийняли і взяли під захист. З жалю?

— З принципу людяності.

— І ви маєте принципи? Бачите, саме так я про вас і думав: оце людина з принципами. Напевне ви помітили, що нині з'явилось багато офіцерів з принципами. Раніше цього не було, але тепер так. Кожен другий офіцер — людина з принципами. А чому? Навіщо йому в офіцерському званні принципи? Принципи — це означає мислення. А мислення розкладає мораль. Скажіть, навіщо тут принципи?

— Я не компетентний.

— Що? Ага, пробачте, недочув. Отже, з принципу людяності. А німецькому жандармові, який вас викликав, щоб ви йому видали іменовану Марусю, ви розбили обличчя також з принципу людяності?

— Приблизно так.

— Вам відомо, що ви не мали права? Що ця дівчина підлягала німцям?

— Вони не мають права.

— Хто — вони? Німці? Вони не мають права, а ви маєте право? А хто вам дає це право? Принцип?

— Сам. Я сам собі його даю.

— Фе, пане капітан! В такому разі, від вашого принципу порядно відгонить анархію.

Капітан Лабуда знову знизав плечима. «Нехай відгомнить чим хоче: це мій принцип!» Його принцип? Ніколи раніше він не усвідомлював собі, що в нього є якісь принципи, якісь засади; але тепер йому здавалося, що навіть коли не усвідомлював цих принципів, то якось несвідомо і без особливих зусиль дотримувався їх у житті. І відчув радість, неначе був знайшов не втрачене, але те, що давно шукав. Він слухав майора, а знайдений принцип його спонукував, викликав бажання посміятися з нього, щоб показати йому свою незалежність, щоб його принизити. Він дуже добре зізнав, як це для нього небезпечно; але бажання було сильне, нестимне. Він зітхнув глибоко і сказав стримано, майже сùмно:

— Який же ви негідник, майоре!

Майор швидко і якось боязко заморгав очицями.

— Що, прошу?

— Ви негідник і свиня, — повторив капітан.

— Ви знаєте, хто я? І хто ви?

— Хто я, це я ще точно не знаю. Але хто ви — це бачу: негідник і свиня. —

Майор неначе й не образився; якось із жalem моргав очицями на капітана. Неначе його ті слова не здивували, неначе він їх давно чекав; напевне, вже не раз думав про своє положення, і не все його задовольняло; може, навіть інколи в хвилини слабкості сам говорив такі ж слова.

— Я виконую свій обов'язок, — промовив він.

— Піллій обов'язок, — сказав капітан Лабуда.

— Але що це таке? Хто ви такий, щоб сміли так говорити?! Я який ваш обов'язок, га? Ваш обов'язок шляхетний, піднесений? Якщо я засуджу когось до розстрілу, то спираюсь на закони. Але ж ви вбиваєте без будь-яких законів!?

— Я нікого не забив.

— Як ви це можете знати? Чи ви не маєте свого підрозділу, своїх гармат, чи ви з них не стріляли? Чи не

сидіте в зручному скрині, не говорите по телефону: напрям — південь-південний схід, висота і так далі, вогонь?! Чи це свого роду не вирок смерті?! — Майор був сквильований, встав із-за столика, поклав руки в кишені блузи і походжав по скрипучій підлозі. Видно було, що він борониться так пристрасно не тільки проти обвинувачень капітана, але й проти інших обвинувачень, проти прихованих докорів сумління, проти самого себе. Капітан Лабуда сидів спокійно, свідомий власної сили і слабкості суперника. Він мав велике бажання подратувати майора, образити його ще: щось примушувало його з'ясувати, де кінчаються межі його сили.

- Ми не стріляли так, щоб влучити, — сказав він.
- Як, прошу?
- Так, прошу. Нам так не сталося.
- Але що ви мені тут розповідаєте?
- Я кажу, що ми ніколи не влучали в росіян. Одного разу, біля Майкопу, нам пощастило збити одного літака. На нещастя, це була помилка: виявилось, що це мессершмідтка. Знаєте, повітряний бій, неясність ситуації, ну, і це сталося.
- То ви — навмисне?
- А хто його там знає? Може, й навмисне.
- І це ви кажете мені?
- Вам.
- Ви знаєте, що це саботаж? Що це зрада батьківщині?
- І що?!
- За це існує єдина кара, пане капітан.
- Але чому вас так цікавить моя голова? Що вас так непокоїть? Адже вас підвищать, так? Адже у вас так заведено, за одну голову — одна зірочка, так? Поздоровляю вас, пане підполковник!
- Але ж це... Що це таке?! Ви це повторите? Повторите це все?! Закликати протоколіста?!

— Будь ласка.

Майор замовкнув і з подивом дивився на капітана. Що це за людина? Чому притиском суне голову в зашморг? Хто він — божевільний чи провокатор? Ну, правда, провокатор. Провокує, хвастає, все це неправда. Але навіщо він це робить? Чи насправді закликати протоколіста і скласти протокол? Адже цей дурень, цей божевільний здатний повторити це, здатний пожертувати собою в ім'я якогось безглазого принципу! Це б означало смерть, кару смерті, а це ж все-таки словак, офіцер і словак, як і він сам. І все це через одну німецьку гадюку, через одну німецьку розбиту морду! Навіщо вони туди лізли? Чому вони всюди сунуть носа? Коли ім причинять палець у чужих дверях, вони гадають, що світ перевернувся! Образа Великої Німеччини! Образа німецької армії! Якийсь жандарм дістане по пиці, а з Братіслави вже летять фонограми! Дипломатія! Союзництво! Тьху, свинство! (Майор відразу обірвав думки, злякався). «Ого, що це таке?! Як це я думаю? Адже це цілком і повністю зрадницькі думки! Адже я нічого, зовсім нічого не розумію! Хто тут обвинувач, а хто обвинувачений? Тьху, все в мене переплуталось!»

Він дивився звисока на капітана, який сидів, і бессило кліпав очицями. Капітан сидів вигідно, майже розваливши, і байдуже поглядав крізь забруднене вікно: за вікном була сумна і порожня рівнина, обережно закутана в голубувату надвечірню імлу. Десь дуже, дуже далеко на обрії було видно ледве помітні контури гір. Майор знову сів навпроти капітана, намагався заспокоїтись, намагався знову повернути настрій, який би відповідав його роботі, його грі. Але він відчував, що гра зовсім зіпсована; насмішкуватий і задирливий погляд капітана не дав йому змоги зосередитися. Дурень! Красень! Надутий дурень! Напевнě, йому щастить з жінками і він гадає, що світ — це гудзик! На хвилину майор

відчув ненависть до капітана, йому захотілося розчавити його, знищити, показати йому свою силу; та він відчував, що це ніяк не змінило б основне співвідношення сил, що капітанові очі й надалі іронічно посміхалися б, а він би лишився в дурнях. Посувався на стільчику, маленьке обличчя його зібралось у кілька неприродних і якихось несподіваних зморшок, так що воно виглядало, немов сушена слива: думав. Потім відразу вирішив.

- Знаєте, що? Я не буду з вами возитися.
- Не будете мною бруднити руки?
- Не буду з вами возитися. Запропоную, щоб вас послали в тил.
- Дякую. — Капітан Лабуда насмішкувато вклонився на стільці.

Майор знову розлютився, нахилився зовсім близько до капітанового обличчя і з ненавистю зашепотів:

- Ви дурень! А дурість — це ще не героїзм! Це ще далеко не героїзм! Запам'ятайте собі!
- Дякую, — сказав ще раз капітан Лабуда. — Дозволите витергтись? Всього мене забризкали.
- Дурень!

На другий день капітана Лабуду ескортували в Словаччину, це зовсім не виглядало ані страшно, ані сумно, він сидів з двома офіцерами, що його супроводжували, в закритому поштовому вагоні, і вони весь час грали в карти. Офіцери були дуже молоді, тішилися, що ідуть додому, пили спирт і захоплювались капітаном Лабудою. Випадок з Лабудою був відомий: цілій полк хихкав в кулак над розбитою німецькою пикою. Капітан дозволяв захоплюватись, йому було добре, йому було весело; він відчував у собі багато сил, дуже багато сил, в нього вселилось дуже певне, дуже ясне почуття що вже кінець усім сум'яттям, що все з'ясувалось і все в порядку. Найбільш оте почуття, що все з'ясувалося, здавалось йому дуже важливим. Так, це дуже важливо, це найважли-

віше з усього: дотепер він жив якось неприродно, знаходився в становищі, яке суперечило його сумлінню, а звідси й виникали всякі непорозуміння. Теперішнє його становище безперечно гірше на перший погляд: його ескортувати, будуть допитувати, „ув'язнати. Але теперішнє його становище не суперечить його сумлінню: це його робить вільним, сильним. Атож, це так: все було заплутано, а тепер усе з'ясувалось. Поїзд обережно вистукував дорогу, довго стояв на якихось зупинках, спинячись й у відкритому полі, обережно й потиху посувався по тимчасових мостах. Надвечір офіцери були вже п'яні: спирт був кіцний. Вони полягали на матраци, а капітан Лабуда писав листа: «Сталася зі мною така дрібниця, така мала, неприємна пригода. Але нічого, все це мине. Я повернуся. Чи ви ще не забули, що повинні на мене чекати? Не забули? Ви не сміете про це забути, Ганко, Ганко, Ганко». Отак це написав, тричі написав її ім'я і дивився на це ім'я й посміхався. «Який я смішний», — подумав він, але йому подобалося, що він смішний, що може бути смішним, отаким смішним. «Я не забув, — писав далі, — а що сказав, того й дотримуюсь. І прийду до вас, хоч би хто зна що мав для того зробити! Ганко, Ганко, Ганко...»

(Саме тоді несподівано й жахливо скрипнули тальма, та вже було пізно. Пролунав вибух. Порожня пляшка від спирту, консерви, матраци, лист, якісь ящики й людські тіла, — все змішалося, все з гуркотом зрушило з місця, а потім ще з більшим гуркотом розлетілося. Коли завмер звук вибуху, рівнина знову була спокійна й тиха.)

Час тягнувся нудно й сонно, але в цій нудоті й сонливості було щось тремтяче й нетерпляче, щось таке, що говорило про сучасність як про стан дуже перехідний і дуже нетривкий. Марек не знов, звідки приходить, таке відчуття, що все раптово і несподівано зміниться, що все зміниться грунтовно й від самих основ. Колись він підозрівав, що це відчуття великої непевності не має опори в дійсності, що це лише його внутрішнє бажання якось покласти край неясному ставленню до Оліни, що викликало тільки муки; інколи йому здавалося, що це відчуття наповнює атмосферу, що він його бачить в потуплених і неспокійних очах людей, що кожен, кожен на щось чекає і чогось боїться. Він закінчив, склав останні іспити, проте в його житті нічого не змінилося. Він усе ще мешкав у темній комірчині у пані Кароліни Губерової, пані Кароліна кожного ранку вмивалася, хлюпала водою на кухні і довго човгала пантоФлями й зітхалз, поки не лягала на своє самотнє ліжко. Він жив з кількох крон, які заробляв приватними уроками (батько прислав йому гроші, але він їх повернув). Жив на хлібі й чаї з шипшини, заглибившись у свою самотність, з якої виходив лише при зустрічах з Оліною. Інакше уникав зустрічей з людьми, багато знайомих вважали його за дивака, якщо не зовсім за душевно хворого; він знов, що на нього так дивляться, але начебто для нього це було зовсім байдуже, ніби йому було зовсім байдуже до зовнішнього світу. Вінувесь згорбився, зіщулився, щоб його не бачили, щоб нікому не заважати; найкраще було б влягнутися в оту чарівну річ, мишачу шубку, яка може робити невидимим. У ньому закінчувався процес, який відбувався вже довгий час: затухав останній протест самітника і з'являлось певне почуття резигнації,

тихого й покірного примирення. Він прийшов до остаточного переконання, що джерела, з яких ми п'ємо, не існують окремо від нас, а в самих нас. (Не хотів себе обдурювати, навіть коли йшлося про Оліну: це була його вигадка, його фантазія, його потреба любові: Оліна була тільки втіленням). Він шукав джерела в собі, в темничому й безконечному просторі, в якому витала його душа. Знову поринув у свої улюблені книги, у книгу, від яких його морозило, яких він боявся і які його нездоланно притягували. Забирається з ними на дно власної душі: що там? Нікчемність? Підлість? Страх звіряти? Так, все це там було, він зізнав це напевне, наявність цих речей була очевидна. Але чи там нема чогось більшого, іскри, яка все освітлює і зігріває, божої чи людської іскри, солодкої і невідомої могутності душі? Чи там, на дні, нема тайника, з якого випливає натхнення, натхненна прихильність до страждання, до розуміння страждання, до жалю й до співчуття? Так, і це там є; там, в сутінках дна, є величезна кількість речей, здатностей і їх відтінків; і все це постійно рухається, переплітається, бореться, зникає й виникає, все це невпорядковане і неорганізоване. Який цікавий всесвіт! Марек іноді цілими днями не виходив з комірчини, нічого не єв, тільки лежав, дивився в стелю і думав.

При такому способі життя він швидко слаб, в'янув і нарешті захворів. Одного ранку він хотів встати і не зміг. Мав ще стільки сили, щоб покликати пані Кароліну, яка хлюпала водою і ходила в кухні, і написав записку для Оліни. Марек злякався. Хоч він і не чекав багато від життя, хоч і примирився із стражданням, а все-таки любив життя і, як інші молоді люди, боявся смерті. У хворобливій слабкості, яка заволоділа всім його тілом, він відчув затриманий шепот смерті: запротестував. Ні, він не хотів помирати, життя чудове, гарне і дорогоцінне, нехай яке-небудь, нехай незначне, воши-

зе є поганеньке, все-таки гарне є дорогоцінне! Оліна прийшла аж другого дня. Вона вперше була в його комірчині, і коли б Марек не був такий слабкий і такий наляканий своєю хворобою, він напевне посorомився б своїх зліднів. Та Оліну ніщо не вразило, вона трималась природно і без ніяковості, неначе бувала тут багато разів. На обличчі вона ще більше схудла, ніс мала тепер дуже тонкий і гострий, а товсті губи виділялись на обличчі ще більше. Коротке волосся у неї було гладеньким зачесане: це робило її старшою. І одягнена вона була якось недбало, на ній були такі ж дорогі речі, але тепер тут чогось бракувало, гармонії й ліній, дух одягу, якщо можна так сказати, змінився.

Пані Кароліна дивилась на Оліну вороже, наче на непрохану. Добре її оглянула, визначила якість тканини і швидко й майже суверо підрахувала ціну того, що Оліна мала на собі. «Подивіться, подивіться, дівча з доброї сім'ї, багате дівча, і мій убогий, нужденний студент! Який роман!» Але Оліна до неї привітно й покірно посміхнулась, вона мала тепер таку локірну посмішку, про яку ніколи до того не знала, а пані Кароліна мала м'яке серце, серце, яке охоче пом'якшувалось. Вони піклувалися ним, як могли, але Марек лежав нерухомий і тихий, ледве чути було його дихання; він весь час перебував у якісь дуже приємній непритомності, слабкість була запаморочливо солодка. Лиш одне його пригнічувало — він не міг підняти вій, вій були з олова чи ще з якогось тяжчого металу: тиснули великою вагою аж десь на середину мозку. Лікар, якого покликала Оліна, довго його оглядав і довго недовірливо хитав головою. Це був літній задоволений чоловік, Олінин домашній лікар, він охоче прикидався сварливим, але мав добре, сповнене любові й гуманне серце. «Але ж, але ж», — бурмотів він, пробував пульс, обстукував і перевертав безвладне тіло. Потім пошепки сказав Оліні: «Це особливий випа-

док, дівчино, останній раз у своїй практиці мав такий випадок сім, ні, вісім років тому». — «Що це?» — спітала Оліна. «Голод, — відповів лікар, — голод, найзвичайнісінський приступ голоду». — «Голод?» — «Так, так, саме голод. Людина б собі цього й не подумала, правда, в нинішні часи, але наука, дівчино, наука безпомилкова. Студент, так? Складав іспити, так? Ну, пересолив, ах, святі дурощі молодості!» І поговорив ще щось про молодість, пригадав свої студентські роки і був майже сентиментальним. «Це нічого, дівчино, — сказав нарешті, — за тиждень хлопець буде на ногах». А в дверях спитав її: «Це, гм, ваш друг, дівчино?» І оглянувся по комірчині, а його грубіянсько-гуманне обличчя виражало подив. Оліна хотіла сказати, що це її добрий знайомий, давав їй уроки французької мови, але потім сказала: «Так, це мій друг, мій дуже добрий друг, пане доктор».

Дійсно, тепер це були не лише слова, тепер, сидячи біля безвладного Марека, витираючи його спіtnile обличчя і годуючи його якоюсь кашкою, вона відразу зрозуміла, що це правда. Досі Оліна його потребувала; сприймала його, лише як частину свого страждання, він був тут, бо мусив тут бути хтось, хто допомагав би їй нести тягар, існував лише задля неї. Але тепер, тепер він тут лежав безсилий і потребував її: цим він неначе доводив самостійність свого існування. Зараз вона не те що зрозуміла, але в одну мить відчула всю його особистість, його силу, його героїзм, його страждання: дивилася його очима. І дивно, аж тепер, дивлячись на його бліде, майже прозоре обличчя, вона відчула, що він справді її любить. Досі (вона ніколи раніше цього не усвідомлювала, довідалась про це аж тепер) неначе в його ставленні до неї було щось неясне, щось нещире й вимушене; неначе Марек сам себе до чогось силував. Тепер вона зрозуміла й це; і знала, що він її всупереч тому кохає.

Марекові тепер було краще, тягар від мозку відклейвся і помалу віддалявся, вій стали легшими, він спробував їх підняти і йому це напрочуд легко вдалося. Відкрив очі і побачив Олінине обличчя. Це його не здивувало, він відчував, що вона тут (йому здавалося, ніби щось таке він бачив у тому солодкому, приемному запаморочливому стані, про який неясно пам'ятав). Він був надто слабкий, щоб перелякатися її присутності в цій брудній дірі, щоб думати про сором свого безсилля: не мав сили про це думати і не думав про це.

- Це ти? *
- Псс, тихо. Не говори.
- Як це добре, Оліно.
- Не говори. Ти дуже слабий і не смієш говорити.
- Так, це правда. Я дуже слабий.
- Не смієш говорити.
- Як це добре, Оліна, Оліна?
- Псс. Чого ти хочеш?
- А, Оліна, Оліна. Я слабий, але мені добре. Дуже добре, знаєш?
- Досить уже! — сказала Оліна строго.

Марек слухняно заплющив очі. Він відчував дотик Олініної руки на своєму передпліччі, дотик був м'який і приемно прохолодний, і це було все, за чим він тужив, це було найбільше, чого він міг чекати від життя! Він був дуже слабий і невимовно зворушений: під віямі у нього тиснулися слюзи. Почував себе легким і по-вітряним, звільненим від фізичного тягара; тіло неначе втратило вигляд, розміри і вагу. І навіаки, те, що він уявляв собі як душу, неначе набуло виразності, ще неясної і неточної, але він знов, що потрібно ще лише трохи зусиль, щоб ця виразність остаточно окреслилась. Так, цілком можливо, що цього можна досягнути, цілком можливо, що він це побачить, і станеться це скоро, дуже скоро, дуже скоро. То було блаженне почуття; він

насміхався і з такою дуже ясною посмішкою й заснув.

Оліна оберегала його сон, ходила до Марека і потім, щодня, і доглядала його. Вона не любила страждань, болю, хвороби: Вона була молода, і тому все це її відштовхувало і було їй гідке. Але тепер у ній починалася зміна, дивна зміна основної хімічної формули, велика й остаточна метаморфоза організму. Її колишній вигляд зникав. (Чи було це взагалі правдою? Чи було колись таке дівча з волоссям а ля Аліда Валлі? З уявою про романтичного Героя і романтичне Кохання і Пристрасть? Цілком можливо, що це зовсім неправда, що таке дівча ніколи не існувало). Неначе із затуманеного дзеркала виринає новий образ, мудріший і трохи озлоблений; новий образ показував язик старій, доісторичний Оліні, насміхався з неї; і трохи їй було за нею жаль. Перший відчай уже минув, невимовний біль уже переболів. Тепер їй уже не було так дуже боляче, що вона втратила людину, яку любила, що втратила її любов; тепер їй здавалося, що вона втратила здатність кохати, і вона не знала, чи їй з цього радіти, чи того боятися. Не можна сказати, щоб Оліна якось особливо думала про свою долю. Не те, щоб вона боялася такого роздумування — це було насправді неприємно, а вона все ще постійно уникала неприємних і неспокійних речей. Вона знала, що згідно з громадськими уявленнями — нещасна і буде страждати. Ну, і що ж? «Ну, так я нещасна! Що кому до того?! Буду страждати! Хто щось має проти того? Я сама страждатиму! Буду страждати і край!»

Це було дійсно легковажно, проте Оліна не могла довго бути у відчай, це було проти її натури. Відчай, приниження і покора, в яких вона жила відразу після того, як це сталося, були для неї дуже неприродними. Вона інстинктивно скинула цей тягар і шукала опори. Тепер їй здалося, що вона її знайшла: це була впертість. Про нього, про цього чоловіка, їй не хотілось думати;

тепер їй здалося, що вона нічого до нього не відчуває, що він їй спав байдужим. До того ж, деякі спогади були дуже неприємними, ранили її нову гордість, що мала бути її опорою. І ще (цього вона не хотіла визнавати) в свідомості, у самій глибині серця, був такий страх і така надія: а що, як він мене покличе, не побіжу я за ним? Було в ній ще багато хаотичного і неясного, не могла ще та напевне не дуже й хотіла бачити саму себе повністю. Але одно відчувала безпомилково, те, що колишній єгоїзм, дурна й низька самозакоханість з неї спадає. Вона була тепер не менш єгоїстична; але цей новий єгоїзм був якийсь ширший, охоплював набагато більше речей і людей: тепер вона бачила й інших.

Оліна зблизилася за ці кілька днів з Мареком саме тому, що вже не вважала його тільки дзеркалом своїх жалів і надій, ані не вважала його за людину, яка її випадково любить: вона бачила його тепер самостійного, в його власному вигляді. Бачила його дуже тендітну душевну чистоту; його енергію, яка була цілком спрямована в нього самого й гинула, ніким не використовувана; його тяжку і витривалу самотність, його нахил до переживань і страждання. Вона дивувалася: яка це особлива людина! І відчувала до нього чистий жаль сестри. Вони розмовляли в ці дні мало: пізнавали одне одного в мовчанні. Жили неначе в особливому освітленні: все було незвичайне, а багато що — цілком нове й дивне. Марек добре бачив нове Олінине обличчя, її нове ставлення до нього. Він нічого не перебільшував; зізнав, що її нове почуття дуже віддалене від того, чого він так терпляче чекає. Та все-таки це було надзвичайно, це було чудово, відчувати її близько і близьку, розуміти її погляд і її посмішку! Він був ще слабий і любив мріяти: Оліна тепер збуджувала мрії.

У свої сімнадцять років Ганка Крапова мала ще багато романтичних уявлень про життя. Ці уявлення не були вимріяні за відомим зразком: дівча з халупи, багатий, молодий і красивий кавалер; у Ганки було надто багато практичного розуму, щоб у ній могли жити подібні мрії. Але все-таки вона чекала від життя багато, дуже багато, якщо зважати на її невеликі можливості. Вона нікому не могла б сказати ясно, чого вона чекає; проте знала дуже добре, чого вона не хоче. (Не хотіла бути такою, як її сестра Ілона: сердитою, нещасною й лихою; не хотіла мати чоловіка, який смердить поганим тютюном і горілкою й плює на підлогу; не хотіла вічно жити в будиночку, де не можна навіть повернутися, де все безнадійно тісне й брудне; не хотіла мати десятеро дітей, хворих і блідих; не хотіла вічно варити і вічно прати й прасувати і вічно боятися завтрашнього дня. Словом, не хотіла жити так, як жили жінки навколо неї, не хотіла жити так, як жила її мати й інші жінки з колонії. Не хотіла нужди і зліднів, ні і ні!)

Хотіла, чого хотіла? Хотіла, щоб усе навколо неї змінилося. Вона так любила рух і зміну, що й на хвилину не могла повірити у незмінність долі; вона мала доброчиличе серце, а тому бажала зміни для всіх покривджених, і знала й те, що ця перебуває в якійсь залежності від того, що роблять її батько та її брат. Вона була небоязька, рухлива, швидка: їй дуже хотілося подорожувати, відкривати, пізнавати чужі краї. (За своє сімнадцятирічне життя вона побувала хіба що в сусідньому місті, віддаленому приблизно на тринадцять кілометрів; це була звичайна шкільна екскурсія зі співом маршкових пісень, з вареними яйцями і поганим лимонадом: для неї це була Велика пригода). На вигляд щупле й ніжне

дівчатко' було міцне, здорове і стійке: і мало страшенну охоту жити, боротися. Вона була з тих дівчат, які виростали переважно серед хлопців, які не дуже любили бавитися з ляльками, але охоче скакали через паркані, до чужих садків, вміли бігати й дергатися на дерева, ходити на лижах чи грати у волейбол не гірше за першого ліпшого ровесника. Школу вона скінчила дуже успішно; і дуже хотіла йти далі, вчитися й щось довести. Але не було грошей; і батько не хотів: навіщо їй це? Тільки зіпсуються, навчиться курити і губи собі мазатиме тим свинством.

То була перша велика образа, перший великий удар в її житті; поплакала, проте не здалася. Була переконана, що ця перешкода лише тимчасова: як це може бути, щоб вона, Ганка Крапова, залишилася нидіти в цьому непривабливому, безнадійному, сірому оточенні? Ні, цього ніяк не може бути! Вона вірила в себе, то була наївна, зворушлива і нездоланна віра.

Але цієї весни, цієї чудової весни все починало змінюватись. Вона не була вже сама для себе такою ясною: почала де в чому сумніватися. З деяких таємних причин втрачала віру в себе, спокійна впевненість змінилась непевністю, несміливістю та боязкістю. Ганка не хотіла цього і чинила опір тому, що з нею діялось; з подивом і майже з жахом виявила, що нічого проти цього не може зробити. Зовні не можна було нічого по ній помітити; покращала цієї весни, нінече виросла й закруглилась, втратила трохи з колишньої незgrabності й швидкості рухів. Була переконана, що в цих фізичних змінах криється пастка, яка хоче її віддалити від неї самої, від її простої і ясної радості життя. Вона не мала з ким порадитися у своєму збентеженні. Сестра її не любила, мати була надто стара, з цілком іншого світу, який Ганка не зовсім розуміла; подруги вона немала, а хлопців тепер якось уникала, відчувала, що з нею діється

щось таке, що неминуче руйнує колишній її приятельський потяг до хлопців. Про капітана думала не часто, але, як ій здавалося, неохоче. Насміхалася: «Який роман! Дурна сільська сова і волоцюга! Три танці і в неї ціле життя буде паморочитися голова!» Але його два листи, написані незграбно і, як ій здалося, холодно, вона все-таки відклала й сковала в комірчині на дні шкатулки, в якій тримала свої дорогоцінності: останню шкільну фотографію з підписами, сталевий перстень, що його зробив для неї Юло Голко, і картинки, повирізувані з газет, на них були далекі й чужі міста — Амстердам, Банська Бистриця і Ріо-де-Жанейро. Хоч листи вона прочитала тільки раз (чи, може, двічі?) і більше до них не торкалася, уникала, як уникають обтяжливої зустрічі, дивно: знала їх майже напам'ять! Не признавалася собі, що чекає на наступного листа, і ще на наступного, і ще на щось; це нічого не змінювало: чекала. Але капітан раптом перестав писати, не писав, мовчав у таємничій далечині; вона була майже цілком переконана, що забув: «Дурна, дурна, а ти що собі думала? Принц і золушка! Золушка повинна замітати, полоскати білизну й мити посуд! І не думати про дурниці!»

Вона замітала, полоскала білизну, мила посуд і думала про дурниці. Тепер, коли було майже ясно, що всьому кінець (чому всьому — трьом танцям і шепотові біля вікна? І надіям, надіям!), тепер вона дозволила собі думати про це. Пригадувала і викликала образи: бачила швидше себе, ніж капітана, капітанів образ був дуже зблідлий, скидався більше на дуже туманні батькові фотографії з війни: напевне це колись було, але було це дуже давно, було це в іншому світі. Часто зупинялась посеред роботи, задумувалась: хотіла спіймати спогад, який зникав. Не плакала, не зронила й слозинки, лаялась, лаятися навчилася від свого брата. «До дідька! І тисячу громових! І до дідька! Чого я стою і дивлюся,

немов теля на нові ворота?! Що зі мною коїться?!» І так ніжно сама з собою розмовляла: «Чи випадково ви не закохана, шановна дівчина Крапова? Закохана? Так, зако-ха-на, якщо хочете знати. А до чого, скажіть будь ласка? Не хотіли б ви ліпше спитати — до кого? Так, до кого? До себе, шановна дівчина, і ще до когось: подобається вам, що ви комусь подобалась, а той хтось вам подобається, тому що ви йому подобались. Геть, щезніть, духи: ви дуже дурні й заздрісні!»

Але вона звикла до цих розмов із собою і врешті полюбила їх. Насмішкувато-співчутливе ставлення до себе охороняло її від безнадії: це був її рицарський панцир. Щосуботи Ганка ходила в далеку дорогу, купувати сир в горах. Тоді вона мала досить часу на роздумування про себе й про світ; і думала й про таку нечисту й неприємну річ, як кохання. І тому що в цій единій речі не була романтичною (чула щось про цю річ від свого брата), спинилася на тому, що все, що з нею відбувається, зовсім не дивно, хоч усе це дурниці. Що школа такого симпатичного дівчати (Ганки Крапової!), аби воно займалось дурницями і знемагало від них! (Займалося ними і знемагало від них). Що світ цікавий і привабливий і без того, і без хлопців, яким ми хочемо вішатися на шию; що є на світі й серйозніші речі, речі важливіші і значиміші, аніж слиняві дурниці, що народжуються невідомо для чого в головах сімнадцятирічних дівчат. (Ті слиняві дурниці, до дідька! — були все-таки привабливіші, ніж серйозні й важливі речі!).

Під час однієї з таких суботніх мандрівок сталася пригода, яка надовго вибила її з колії. Вона йшла по льовою дорогою вздовж струмка, в порожньому клунку шелестів у такт кроків папір. За поворотом дороги вона мусила спинитися: впоперек дороги стояла машина, під машину вовтузився засмальцюваний шофер, а біля машини стояв Лемнітський у шкіряному пальті (це було

на початку травня, але тут, в горах, було ще холодно. Вона хотіла, його обминути з потуплеим поглядом, проте Лемнітський її спинив.

— А-а, — мовив Лемнітський. — Оце нагода.

— Добрий день, пане окружний, — сказала Ганка і боялася звести очі. — Яка нагода?

— Чи я вас десь уже не зустрічав?

— Можливо. Хіба я невидимка.

— Ха-ха. Це факт. Любите природу?

— Що, прошу?

— Природу. Чув, ви досить часто ходите на лоно природи.

— Ходжу по сир.

— А взимку на лижах.

— Та-ак. Взимку ходжу на лижах.

— Це добре. У здоровому тілі здоровий дух. Нам потрібна здорована молодь, матимемо здорову націю. Так?

— Якось-то буде, пане окружний.

Ганка з усіх сил намагалася бути спокійною, але відчувала, як страх жене її кров в обличчя; страх був нездоланий, незалежний від її волі. У кишенці светра вона несла записку, доручення братові. Судорожно стискала її в руці: що з нею робити? Ганка десь читала, що в таких випадках папірець треба проковтнути; папірець був вогкий від спітнілої руки і напевне брудний. Вже при загадці про те, що вона повинна його проковтнути, у неї корчився шлунок. А Лемнітський усе ще стояв, загороджував її дорогу і обмачував її рухливими, неспокійними очима.

— Ех, — зітхнув раптом. — Будь ласка, — і звільнив Ганці дорогу. Та коли вона проходила повз нього, скочив її за плече, не грубо й суворо, але якось так, ніби показував, що може схопити і грубо, і суворо. І пропшепотів до неї:

— Вітайте брата.

— Кого?

— Вашого брата, Славного Яна Крана. Не чули про нього?

— Н-не знаю...

— Ну, правда, ви не знаєте. А на всякий випадок його вітайте: «Середечній привіт і тисячу побажань від окружного командира гарди Лемнітського. Вельми прихильний до нього». Добре?

На хвилину його очі спинилися, то були бистрі очі, лихі й погрозливі. Вона вирвалася від нього й побігла. Клуночок смішно підскакував у неї на спині. Вона була дурна, смішна, видала себе і знала про це. Ганка чула за собою сміх Лемнітського. Тепер вона вже не боялася, нею опанувала злість, невимовна, велика злість, яка поривала її обернутися, кинутись на Лемнітського і видерти йому очі. Але ноги несли її далі й далі, а потім вона вже не чула сміху й зупинилася, щоб передихнути. Ганка гризла собі губи й плакала від злості: «Дурна, дурна, дурна!» Справа, в якій вона була маленькою помічницею, була для неї таємничию і недоторканною; в ній полягала і та визвольна зміна, якої вона чекала. А тепер, їй це було ясно, вона пошкодила цій справі. Дурна, дурна, дурна!

В Лазенцях її чекав Янко Крап, за зиму в нього виросла борода, борода була каштанова, м'яка і кучеряві, і губи неначе були тепер червоніші. Поскаржилася йому, і він заклопотано насупив брови, але потім заспокоїв її. «Це нічого, — сказав він, — то лише шур, він боїться, а тому й лякає беззахисне дівча. Чого ти плачеш? Через таку проклятого нікчему не варто плакати, ми таким легко скрутимо в'язи. Тисячу богів татарських і окутих! Висітиме, хай я не буду Янком Крапом, висітиме, і чоботи вимажемо йому гноем!

Але потім їй сказав:

— Ти будеш мусити облишити це, Ганко.

- Я вже не зможу нічого робити?
- Мусиш бути обережна, Ганко. Ім байдуже, що ти лише дівча і що маєш сімнадцять років. Ти не сміеш дістатися їм до рук.
- Так я вже не смію сюди ходити?
- Ні, тепер мусиш бути обережною.

І ще хотів сказати: «Ти люба, ти наймиліша людина» для мене, а тому з тобою нічого не повинно статися». Але не сказав цього: йому здавалося, що так не личить говорити суворому борцеві.

9

Коли Янко Крап думав про визволення пролетаріату, він завжди уявляв свою матір з висохлим і маленьким обличчям, з вузлуватими жилами на ногах, які вона натирала гасом. А коли думав про перемогу, про майбутнє, про комуністичну молодість світу, завжди мав перед очима свою сестру, вже розвинену, розумну й енергійну. Вона могла б стати пілотом далекого слідування; або могла б бути полярним дослідником; або славетною спортсменкою. (Янко Крап ніколи не уявляв, принаймні у зв'язку з Ганкою, що в його комунізмі існуватимуть і звичайні професії, стенографістки, продавщиці городини, перукарки і заклопотані багатодітні матері). Загалом, про майбутнє Янко Крап думав лише зрідка. Ех, що там опісля буде — побачимо, як доживемо: тепер не час для мрій. Він сторонився від того, що могло віддаляти його від дійсності і від діяльності. Охоче вважав себе людиною практики і героєм дій, а все, що не належало до цього роду, вважав дурницею. Прочитав «Комуністичний маніфест» і «Державу і революцію»; йому більше

подобався «Комуністичний маніфест», який пророкував гігантський рух і діяльність мільйонів. Та ще більше йому подобався репортаж Джона Ріда і роман «На далекому Сході гrimить»: тут пророцтво уже збувалось, все тут було в русі, це була ясна і недвозначна дія, яка все перевертала і все змінювала: така дія була його ідеалом.

До своїх переконань він прийшов не лише через книги. До його перших спогадів належав спогад про першотравневу процесію, про червоні гвоздики, про батька, який ніс прапор, і про чудові сосиски з гірчицею та душок пива: то було його найбільше річне свято. Коли йому було дев'ять чи десять років, він разом з іншими шибениками розбивав під час голодної демонстрації вікна у Окружному домі; це була ще дитяча гра, але вже тоді він відчував, що то серйозна гра. Янко Крап вступив до комсомолу, а з шостого класу гімназії його виключили за розповсюдження нелегальної літератури: позичив одному із співучнів роман Горького «Маті». Він вивчився в автомайстерні старого Бенча на механіка і навчився в ті роки зневажати всіх, у кого були чисті руки і незасмальцюваний одяг. В ті роки, в роки дозрівання, він знов і сумніви, і перші кризи сумління. Секретар Червоних спілок, людина з рідким, іржавим волоссям і з великою бородавкою на носі, давній знайомий його сім'ї, розтратив гроши. Розтратив гроши з біди: у нього було надто багато дітей і надто мало терпеливості. Але Янко Крап був тоді такий молодий, що цю ганьбу в його очах ніщо не могло змити; це був для нього удар, моральний удар з тилу. Йому здалося, що все, заради чого він жив, було непоправно забрудненим; він відійшов від громадської роботи, оздобився. Спробував знайти індивідуальний вихід, вихід, який би ні від кого не залежав, і найбільше — від секретарів Червоних профспілок які розтрачують гроши. В ці часи він часто

зустрічався з Мареком, своїм колишнім співучнем. Йому здалося, що цей боязкий юнак приховує за словами таємницю іншої самостійності, за якою тужив. Але йому не вистачало терпіння на спільне шукання: він до глибини серця ненавидів абстракції, неясності і непевності. І крім того надходили важливі часи з темними передбаченнями, швидко почали розвиватись події, що покрили забуттям випадок з іржавоволосим секретарем: привид фашизму вже не був привидом, а дуже реальною загрозою. Для Янка Крапа це був виклик долі, сурма, що кликала на бій: він повернувся до лав, як тоді говорилось, і знав, що нікому не робить ласки, що здійснює тільки своє право, свій обов'язок і свій привілей.

Тепер він мав лише одну турботу: зброя, зброя, зброя. Було багато рішучих людей і мало зброї. Вони мали мисливські рушниці, мали старі армійські гвинтівки, що їх приховували браконьєри ще з часів минулоГ війни, і мали також незграбні барабанні револьвери; це було смішне озброєння проти новітньої армії, і Янко Крап про це знав. Знав і те, як рухається підземна сила, яка величезна маса людей піdnімається в злобі й ненависті, знав, що безбройний народ треба озброїти. Зі зброєю, яку вони мали, вони могли бути розбійниками, героями пригод, але Янко Крап знав, що йдеться про щось більше: треба, щоб увесь народ повстав. Зброя, зброя, зброя. Тепер його табір розширився, він мав навколо себе багато молодих і на все готових людей, і коли б хотів, міг би їх мати ще більше. Наставав час третього свисту, час, який пророкував поет: утрете засвище, щабельки задзвонять. Але в цьому новітньому часі був клопіт із шабельками: їх не було. Янко Крап вперто й наполегливо добивався зброї. Налагодив зв'язок з одним ротним в казармах, і в записці, що її принесла Ганка, була надія: це мали бути справжні армійські гвинтівки і мав бути навіть легкий кулемет і два ящики гранат. Оце

було б! Янкові Крапу здавалося, що з таким озброєнням вони б стали міцними й непереможними.

Янко Крап спустився з Лазенців до струмка і йшов під гору вузькою долиною, потічок стрибав по вимитих скелях і пошепки дзюркотів. Сонце стояло над Чорною брамою; по небу летіли легкі й швидкі весінні хмарки. З вузької долини дув вітер, там було холодно й незатишно; але весна була і тут нестремана, її можна було бачити на брунькатих вербах і рокитах, а молоді берези були налляті гірко-солодким соком. Янко Крап нічого цього не помічав. Він не був ані міщанином, ані поетом, природа не викликала в ньому ніяких особливих уявлень; вона була для нього тільки середовищем, дуже натуральним середовищем, в якому розвиваються певні форми життя. Янко Крап не міг би сказати, чи любить він природу, але напевне не любив людей, які твердили це про себе з надто очевидним натхненням. До гір, серед яких він жив уже багато місяців, він відчував відчіність: вони переховували його. (Це було старе, прадавнє почуття всіх переслідуваних, вигнанців, розбійників). Але того, про що звичайно говорять «природа», над чим звик зіткнати міщанин і про що пишуть солодко-меланхолійні вірші, — цього він неначе й не бачив. Його заполонила одна думка і цій думці підкорялося все. Вузенька долина з прозорою водою потічка, з брунькатими вербами й рокитами не була для нього долиною, що пробуджувалась назустріч весні: це була ідеальна дорога для відступу, на якій можна оборонятися з єдиною ПТГ і з двома кулеметами навіть проти цілого озброєнного батальйону. Дикий праліс під Чорною брамою — це був останній резерв, притулок при найбільшій небезпеці. І були тут стежки й доріжки, крути схили і глибокі долини, а в його очах це були дороги для наступу й відступу, рубежі й опорні пункти. Він носив у голові рельєфну карту цілого краю, бачив його не у величному спокой,

але збуреним, в русі. Відчував себе командиром і вождем не тільки людей, але й усієї матеріальної природи, яка — в цьому він був переконаний — колись прокинеться, щоб йому допомогти.

Янко Крап поспішав, щоб чимськоріш дійти до своїх. Він не любив самотності, трохи її боявся і відчував майже як кривду, коли змушений був залишатися один. Самотність була небезпечна й зрадлива: під звичайними думками виявлялися інші, знепокоюючі й несподівані. Була тут, наприклад, така звичайна думка: «Я віддав своє життя і всі свої сили боротьбі за визволення пролетаріату». А насамоті під нею озвалась маленька, спокуслива думка: «Справді? Чи справді в тобі стільки відданості й бажання жертвувати? Чи не є це якось інакше, чи не тішить тебе твоє становище, чи ти не кокетуєш з вождівським принципом? Чи не маеш радості з того, що можеш командувати, клясти і сваритися, чи не це твоя природна стихія, а всі розмови про відданість і жертву — хіба це не лише дірява запаска цнотливого й побожного обивателя?»

Він не любив такі думки, просто ненавидів їх. У них була склонність робити непорядок там, де все було впорядковане, затемнювати ясні й чіткі лінії його життєвої програми. Звідки вони приходять? І яким правом? У нього було бажання не вірити їм, задушити їх, вилучити їх раз і назавжди. Але спокусливі думки лишалися і він знов про те, що вони залишаються, як ми знаємо уві сні про зубний біль. «Дурниці, — сварився він, — підсвідомість, Фрейд і комплекси, — все це дурниці для студентів і нудьгуючих панянок!» Проте думки, — це були зовсім дрібненькі і полохливі думки, — залишалися, він відчував їх не як пряму загрозу, а як віддалену можливість загрози.

Він поспішав, майже біг угору вузькою долиною, а спокусливі думки всю дорогу дріботіли за ним, одного

разу йому здалося навіть, що він їх чує. Коли перед ним раптом відкрилася поляна зі сторожкою (після відходу особливого карального загону вони знову пересилилися в сторожку), він зіткнув, неначе врятувався від якоїсь небезпеки. І посміявся сам над собою, сумніви (бо спокусливі думки були, власне, ні чим іншим, як сумнівами) вмить зникли, іх не стало, і все було простим і ясним. На галявині перед сторожкою було шумно і весело, хлопці стояли колом, а посередині боролися Льоша з Артемом. Артем був легкий, мов вітерець, верткий і швидкий, скакав навколо Льоші і чіплявся до нього, а він тільки стояв, неначе вбитий в землю, морщив чоло, ніби роздумував: ударити, чи не вдарити? Льоша був важкий і неповороткий, дуже розповінів від постійного лежання, але руки, стиснені в кулаки, були величезні й грізні.

Професор Маркех, в модному капелюсі з широкими полями, виголений і надушений, по-вченому повідомив Янкові Крапу:

— Це атавізм. При зародженні всякого спорту був не тільки лишок сил, але й жінка, яка спричинилася до того, що чоловіки усвідомили цей лишок сил. Погляньте, як їй хочеться кудкудакати.

У дверях сторожки стояла лісничиха, яка схвильовано, затамувавши подих, слідкувала за боротьбою. Янко Крап спохмурнів. І він зінав про приховане зматання між Льошею й Артемом, про зматання, що перебувало в деякій залежності від лісничихи. Проте не слід було про це говорити. «Вже досить, хлопці», — хотів сказати Янко Крап, та було пізно. Артем проскочив попід незграбні Льошині руки і боляче вдарив його в ніс. У Льоші виступила кров, та він не зрушив з місця, лишився стояти, немов прибитий, проте було видно, що вдарить, це всі бачили, крім Артема. «Увага, Артемку!» — вигукнула лісничиха і в ту саму хвилину звалився удар,

Артем відірвався від землі й помалу, неначе лягав, упав на спину. Льоша ребром руки витер носа і не розуміючи дивився на Артема, який лежав. Потім відразу впав перед ним на коліна і закричав: «Артемку, Артеме!» Доктор Розенталь присів над Артемом, обережно, щоб не забруднити штани на колінах. «Нічого, — підвів за хвилину голову, — все якнайкраще». А Артем уже ставав, підтримуваючи Льошу, і обое трохи соромились. Лісничиха зникла з дверей, і Янко Крап сказав так, щоб усі почули: «Більше такого не станеться!» Та професор Маркех промовив: «Не перешкоджайте стихії бути стихією. Будете смішні». — «Дякую, — сказав сердито Янко Крап. — Дуже вам дякую, пане професор. Якщо я потребуватиму поради, звернуся просто до вас». — «Служу, — промовив професор і поправив свою в'язанку. — Я заїжди до ваших послуг, брате командир». Янко Крап уже не вперше замислено поглянув на професора Маркеха. Стихія! Напомаджена стихія! Що лишень йому тут потрібно? Коли він прийшов до них, це було в кінці зими, Янко Крап спитав його прямо: «Навіщо ви прийшли?» А він не вагаючись, відповів: «Шукаю справедливості пане Крап». — «Ну, — мовив тоді Янко Крап — не знаю, чи знайдете в нас те, чого шукаєте. Принципи не ростуть в горах і на деревах». — «Спробую, — сказав професор Маркех, — спроба цього варта». І лишився й ходить серед них із своєю трохи провінціальною елегантністю, і Янкові Крапу інколи здається, що це лише опудало, пихате й порожнє опудало і провокатор. «Стихію будемо приборкувати, — сказав він йому тепер суворо. — Заради дисципліни, пане професор!» — «Ах — сказав професор Маркех, — це правда. Порядок повинен бути». Доктор Розенталь приєднається до них, у нього було зелене пальто, підперезане якоюсь вірьовкою, а на зовсім голій маківці — берет. Він недочув, а тому спитав: «Що, прошу?» І професор Маркех

охоче з'ясував: «Порядок — це основа всесвіту. Ще за день до того, як добрий старий пан вирішив створити світ, він поклав на ріжний камінь, в якому полягав принцип порядку. На початку не було ні слова, ні дії: на початку був хаос, і відразу після нього — принцип порядку. Пан Гітлер не вигадав нічого нового: трохи грубо зрозумів практику вашого єврейського пана бога, пане доктор» . — «Так, прошу», — сказав поштиво доктор Розенталь і непевно поглянув через окуляри на професора Маркеха, не знаючи, жартує він, чи говорить серйозно. Янко Крап розгнівано відійшов і від серця сплюнув: «Вояки!»

10

Капітан Лабуда опритомнів, йому було холодно і мокро. Над головою віа бачив темні, майже чорні хмари, крізь які ледве просвічувало кілька зірок. Його ноги були по коліна у воді, тіло лежало на пологому схилі берега. Він ворухнувся й відчув біль у лівій нозі. І в ту ж мить усвідомив, що з ним сталося: поїзд, вибух, падаючі уламки вагона, якийсь крик і постріли. Прислушався до ночі, проте всюди навколо нього було тихо, лише вода в рівчаку, де він лежав, пошепки й лагідно дзюркотіла. На віддалі близько десяти метрів неясно окреслювався залізничний насип з уламками поїзда. Він подумав з усмішкою: «Я мусив летіти, наче який архангел, це було зовсім гарне видовище: капітан, який сам летить, який до того ж був запідохраний в зраді і арештований; ха-ха-ха, шкода, що я не бачив цього на власні очі!»

Це була перша думка, і вона йому дуже сподобалася,

вона була смішною і майже веселою. «Ха-ха-ха, пане капітан, ніколи ви ще так урочисто не виходили з поїзда. І здається, що вас не зможуть доставити прокуророві, і що ви спричинитеся до зовсім зайвога хаосу в паперах! Ха-ха», — він був би від усього серця зловтішно розсміявся, але нога тупо боліла, була неймовірно важкою і неначе неживою. Він ледве вибрався з рівчака, простягнувся горілиць і хвилину відпочивав. Поранений і самотній — це була його друга думка. Він був зовсім сам, покинutий напризволяще в незнайомому просторі, під незнайомим темним небом; ніщо тут йому не нагадувало чогось такого, що він уже бачив, зінав, пережив: усе було цілком нове і зовсім незнайоме. Те, що він відчув, лежачи на спині і дивлячись у непривітне, темне небо, не було страхом ані жахом. Це було саме почуття самотності, гостре і майже болісне почуття всесвітньої самотності. Далеко від усього. Далеко від усіх. І він відразу відчув свою вітчизну, свою Словаччину, свою рідну землю, не як річ, яку треба любити, але як щось таке, що ми любимо і без чого не можемо жити. Це було близкавичне пізнання, стрімкий рух почуттів; йому здалося, що він раз і назавжди розв'язав питання, яке давно його підсвідомо мучило: Що таке вітчизна? За цю коротку мить він зрозумів, що вітчизна — це те, без чого ми не можемо жити і без чого /дуже тяжко/ вмирати. Усім еством, усіми почуттями він затужив за вітчизною, і це була річка, стукіт млина і неясні обриси гір. Він був розчулений і ніжно зворушений.

Але потім капітан Лабуда сів і зусиллям волі відігнав слабодухі думки. «Так, досить, пане капітан, досить уже чутливості і зворушення. Якщо не помиляюсь, ви маєте повний чобіт крові і будете мусити з тим щось робити, будете змушені щось робити самі з собою». Він склонився і оглянув поранену ногу: чобіт і справді був повний крові і неначе переповнений ногою, спухлою,

важкою і неживою. «Так, чобів повний крові», — повторив він і внаслідок якогось дивного збігу з'явилася перед ним обкладинка пригодницького роману ще з дитинства: на обкладинці був величезний кривавий кулак, що стискав довгий ніж: з обох, з кулака і з ножа, стікали великі краплі крові. Як це називалося? Так, це називалося «Кривавий тесак», він напевно знає, що це так називалося, і це була його перша кривава книга, і тоді він її боявся. Атож, так це називалося, «Кривавий тесак», він сидів у сараї, скований зі своєю страшною таємницею, читав і боявся. Але який тут зв'язок?

(«Ха-ха, пане капітан, здається, у вас температура, і ви починаєте фантазувати. І ви, здається, вибрали не найкращий час для температури і фантазування. І не можна допустити, щоб у вас була температура, це завелика розкіш і завелика вигода у вашому становищі. Ви мусите взяти себе в руки, мусите трохи стиснути зуби і йти чи повзти, в усякому разі мусите щось робити. Адже ви завжди хвастали, що міцні, що ви богатир і непереможний, що не боїтесь ані хвороби, ані страху. Тепер доведіть це, тут ваш Рубікон, перескочте його, цей брудний і смердючий рівчак — не така річка річик, як вам здається». — «Здається мені, відповідав другий голос, здається мені, що ви помиляєтесь, бо це велика ріка, широка її могутня, і хвилі б'ються в береги, вони каламутні, холодні її неприємні. І ще мені здається, що я не зможу це зробити, що я лінівий і біль не такий уже сильний, щоб зрушив мене з місця, і мені дуже, дуже хочеться mrяти». — «А чи знаєш ти взагалі, дурний і хвалькуватий чоловіче, що це таке — mrяти? Ти ж завжди втікав від mrій, завжди їх уникав, говорив, що це бабські брехні». — «Які бабські брехні? Бути тим, чим тобі завжди хотілося бути, торкатися речей, які ти любиш, і ще тих, які ти хотів би любити, плавати в безмежному просторі, в якому без перешкод знаходить

свій вияв твоя воля, — оце бабські брехні?!» — «Так, уже насправді досить», — мовив перший голос. — «По-перше, я не знаю, коли ми з тобою перейшли на «ти», не пам'ятаю про цю особливу і виняткову честь. По-друге, ти зараз же, тепер же рушиш і щось зробиш!»)

Він сповз до рівчака і встремив у нього ґолову. Вода була дуже холодна і гостро тхнула гниллю. Тепер у голові стало прояснюватись, думки перестали кружляти й переплітатися. Йому здалося, що в темряві, десь далеко на горизонті, він бачить масу гір. За тими горами повинна була б бути його вітчизна, це далеко, це дуже далеко, але це його вітчизна, і він мусить туди дійти. Капітан Лабуда почав повзти майже непомітною долиною, проти течії струмка. Неживу, мертву річ, свою колишню ногу він волочив за собою. Щохвилини спинявся, відпочивав, у голові шуміло від напруги, думки металися, воля слабшла. Тоді він спересердя схилявся до струмка і мочив голову. І повз далі, метр за метром, йому здавалося, що він уже пройшов досить багато, проте, оглянувшись назад, він побачив в імлі світанку контури насипу і розбитого поїзда. Його охопив відчай, але він стиснув зуби і повз далі, контури гір тепер, коли світало, віддалилися, були безкінечно, безнадійно далеко.

А потім він уже не володів собою. Лежав, простягнувшись, в маленьких кущах верболозу, з останніх сил дістався туди, ведений інстинктом пораненого звіра. Його кидало то в жар, то в холод, проте думки мав дивовижно ясні, їх було багато, і одна на одну зовсім не скидалися, але всі ясні і виразні.

(«От я й доповз. Тут приемно і ніхто мене тут не побачить. Я буду тут довго, довго відпочивати. А потім піду далі. Ні, не піду далі, навіщо? Так, вітчизна, млин, пахне борошном і луки пахнуть сіном. І грушки пахнуть, як пахнуть грушки? Я вже забув, як пахнуть грушки, і мені жаль. Треба це з'ясувати, адже без цього не мож-

на жити, треба туди доповзти і відтворити для себе той запах. Лише трохи відпочину, а потім піду далі. Так, піду, треба вмирати стоячи. Треба вмирати стоячи. Хто це сказав? Яка дурниця, як би я міг померти стоячи? Я не можу встати, маю зовсім мерству ногу. Вмирають нерухомо, так, панове, людина вмирає і вона нерухома. Треба було б розвести вогонь і зігрітися, я весь мокрий і мені дуже холодно, я весь тремчу від холоду, аж зуби в мене цокотять. Але я нездатний навіть поворухнутися, що зі мною сталося? Як це називається? Ага, катапульта, мене викинено катапультою, викатапультували мене, я був викатапультований. Тъху, яке паскудне слово, від цього слова широко розливається бруд»).

Він відчував, що починає марити, і з останніх сил опирався. Кликав на допомогу спогади, близькі обличчя, але не бачив нічого, жодної рисочки. Це потворне слово, ніби воно тільки й чекало нагоди, продиралося з давно запах шарів свідомості і закривало все. Він уже не мав сил боротися, піддався.

(Так, отже, катапульта. Яке смішне слово і яка смішна річ лежати стут і вмирати. Вмирати? Так, вмирати з катапультою. Катапультично помирати. Катапульта — зброя, що вивергає вогонь. Справді, тут дуже гаряче, напевні їм вдалося запалити укріплення, все навколо горить і палає. Нікчемна катапульта! А там хтось тікає від вогню, так, це він, капітан Як Лабуда в парадній формі, кортик б'є його по стегнах, а на грудях у нього табличка й на табличці напис крейдою: «Я помер зовсім невідомий. Не шукайте мене в списках»).

Він довго лежав у маячній напівсвідомості, хвилинами впадав у забуття, і лише крізь шпарки коротких секунд бачив ясно себе і своє становище. Надвечір почав падати дощ, холодний весінній дощ із снігом. Він трохи прийшов до пам'яті і ще раз узяв себе в руки. Повз далі і гриз землю від злості, якщо не мав сили, повз

цілі години, його вів струмок, потім почав поступово підніматися, переповз через якийсь гайок і почався ліс, старий, статечний буковий ліс. Руки й коліна були в нього обідрані, але він повз далі, хоч і не зінав, чому й навіщо це все, повз, щоб самому собі довести, що він живий і не здається.

А потім раптом з глибини лісу озвався суворий голос:
— Хто там?

Капітан хапав повітря, у нього стиснулось горло, він не міг вимовити й слова.

Вартовий клацнув затвором гвинтівки.

— Хто там, ти... — вилаявся.

Тепер капітанові відпустило в горлі, і він хрипко вигукнув:

— Не стріляй! Я брат. Словак, слов'янин.

Вартовий партизанського загону звався Костянтином Алексеевим, він був бурят. Про слов'янське братерство мав невиразне уявлення.

— Встань, — сказав він, — ти... — і знову вилаявся.

— Не можу, — застогнав капітан. — Я поранений.

— Ех, ти... — сказав вартовий. — Знаємо таких.

І додав, що цілиться в нього, що тримає його на мушці, що не можна й ворухнутися, якщо йому життя хоч трохи дороге й миле. Та капітан Лабуда йому не відповідав, він зомлів. А вартовий про це не зінав, обережно й сторожко цілився в нього з гвинтівки, аж поки не прийшла зміна.

Капітан Лабуда опритомнів на коротку мить, розбудив його гострий біль в нозі, щось тріснуло (то був чобіт, що його розрізуvalи), хтось з бородою і в розбитому пенсне нахилився над ним, біль в нозі був диким, нестерпним, він знову зомлів. Коли він прийшов до пам'яті, то відчув у тілі велике полегшення і спокій, безвладний і тихий спокій. Колихався, щось разом з ним колихалося, це нагадувало дитячу гойдачку; заснув.

І приснився йому старший помічник мірошника, про якого він уже давно забув. Помічник уесь був обсипаний борошном, і вуси мав цілком білі, руки тримав за спину і запитував: «Що я тримаю в руках?» А хлоп'я відповідало: «Яблуко». Але помічник розвів руки, в них нічого не було, вони були зовсім порожні, він реготав. А хлоп'я сказало: «Ви поганий». Помічник відповів: «Ех, що ти розумієш. Ти не знаєш, що добре, а що погано». І ось уже помічник лежав, простягшись на снігу; він весь був вкритий льодом, а навколо нього було багато людей, і під його ногами чорнів отвір ополонки. Хтось промовив дуже чистим, дзвінким голосом: «Хотів врятувати дитину, а сам себе занапастив. Це був добрий чоловік». А хлоп'я сказало: «Він був поганий. Обдурив мене». Та його голосу не було чути, воно й саме не почуло свого голосу. А мертвий помічник сів, лід на ньому хрустів і спадав з нього, і сказав: «Ех, що ти розумієш. Проклинаю тебе, щоб ти ніколи не знову, що добре, а що погано». І він ліг, знову обріс льодом, і був мертвий.

Капітан прокидався помалу, і коли повністю прокинувся, все ще перебував під враженням сну. Те хлоп'я — то був він сам. А помічник справді мав білі вуси, це був жартівливий чоловік, охоче загравав з помольницями і любив лякати дітей. Він втопився під час весняної повені, піднімав шлюз на греблі, а течія його зірвала, скопили його крючками аж біля мосту. Потім він лежав у своїй маленькій кімнаті, простягнений на голому матраці, і, на подив малого Лабуди, у нього були живі вуси. Капітан вмить пригадав усе це, проте він знову, що це не важливо, що важливим є пророцтво й погроза, почуті ним уві сні. Було тут почуття жалю: так, я заподіяв кризду бідному помічникові, а потім ще багатьом людям. Ішов життям, як ведмідь, не дивлячись на те, по чому ступав. І тут було зовсім нове і зовсім незнайоме почуття покори, викликане переважно фізич-

ною слабістю, але капітанові здалося, що воно виростає у нього з душі, що в ньому розкрилась душа і з її таємничих глибин насувається щось солодке й покірне.

Він лежав на сіні, а над ним похитувалось похмуре небо. Грубі й рівні стовбури буків миготили вздовж лісової дороги. На козлах сидів старий чоловік із змученим обличчям, на голові у нього була бараняча шапка. На возі біля капітана напівсидів, напівлежав юнак з гострим, рівним носом і русявиим волоссям; на очах він мав грубу чорну пов'язку і смутно похитував головою. Вози поскрипували, коні тихо іржали, шум багатьох людських голосів тихо плавав у старому лісі. Все було м'яке і сонне. Над оголеним верховіттям дерев примарно заспівав якийсь птах і тут же замовк. Капітан підвівся на ліктях, а потім і зовсім сів. В голові йому трохи паморочилось, він був дуже голодний. За возом, на якому він сидів, міцна четвірка тягнула невелику гірську гармату. А за ним йшли, тихо поскрипуючи і постогнуючи, ще інші підводи, довгий ряд підвід з дуже скожими один на одного стариками, що дрімали на козлах. Це було чудесно, нагадувало якесь диво, і капітан Лабуда голосно запитав:

— Де я?

Юнак з чорною пов'язкою на очах простягнув руку в напрямі до капітана.

— Де б ти був? У нас. — А потім по-дитячому наспівив брови й спитав:

— А ти хто?

— Словак.

— Офіцер?

— Був офіцером.

Юнак інстинктивно відсунувся якомога далі від капітана.

— Фашист? Тебе спіймали?

— Ні, я не фашист. Я ніколи не був фашистом.

— Бачив я одного вашого офіцера. Нічим не відрізниш від німця.

— Були й такі. Я не такий.

— Усі так говорять, коли їх притиснемо. А чого тобі тут треба?

— Я поранений.

— Поранений, — а чого тобі треба? Де тебе поранило?

На чий землі?

— На вашій.

— А чого тобі тут треба, на нашій землі?

— Я мусив.

— Мусив — тъху!

Юнак зневажливо сплюнув і відвернувся від капітана. Потім цілу дорогу вперто мовчав, не вимовив ані слова. Капітан хотів було пояснити йому все так, як тепер ясно бачив і відчував; але він розумів, що це неможливо пояснити. Він був солдатом і виконував накази; ішли всі, ішов і він. Їх завели на виставку комуністичних звірств. І вигукували: «Захищайте культуру, захищайте людину і свою вітчизну від небезпеки і ганьби!» І всі майже повірили, тому що ліпше виконувати накази з приспаним сумлінням, аніж іти проти них. Багато хто з них відчував, що це — брехня. Але не торкався до неї зі страху, що переконається в цьому. А потім, коли вони все побачили на власні очі, то були приголомшеними і безсилими: стали співучасниками божевільно точної величезної машини. Чи так це все було? Так, і ще — і ще були боягузами. Боягузливі найманці на чужій службі. Тъху! Капітан мав бажання плюнути на себе точнісінько так, як за хвилину перед цим илюнув юнак з чорною пов'язкою на очах.

За темна зупинилися на якісь великий галавині. Розпалили невеликі багаття. До воза підійшла жінка, закутана в довгий овечий кожух. З-під вовняної хустки було видно тільки її очі й ніс. Вона принесла хворим

їсти: якийсь трав'яний чай, хліб і холодну яловичину. М'ясо було дуже тверде і самі жили: було чудове! Жінка тіркулась капітанового плеча.

— Смачно, капітане?

— Маруся?!

— Мене звуть Іриною. Але ім'я не має значення, правда?

— Ні, не має значення. Який малий світ!

Це була дівчина, яку він протягом тижня переховував у своїй канцелярії. Надпоручик Ліпницький привіз її і сказав: «У тебе її не будуть шукати». А потім її все-таки шукали, і капітан вдарив польового жандарма, зчинився крик і бійка між словаками і німцями, а дівчина тим часом вискочила через вікно.

— Люди з людьми зустрічаються, — сказала Ірина.

Звідкись із пітьми виступив високий чоловік у розстебнутій зеленій сорочці. Короткий піджак було накинуто на плечі, на голові був кашкет з червоною зіркою. Він розпитував, а капітан відповідав. Ствердно похитував головою, очевидно був задоволений. Нарешті запитав: «Нога болить? Вам не холодно?» І наказав комусь ззаду, щоб принесли ковдри.

Потім стало тихо, всі відійшли, багаття доторяли. Юнак біля капітана довго перевертався, не міг знайти собі місця. І раптом озвався:

— Ти, словак, спиш?

— Не сплю. Що таке?

— Образив я тебе. Пробач.

— Ні, ти мені пробач. Як тебе звати?

— Ілля.

— Пробач мені, брате Ілля.

Це булатиша довкола ітиша в душі. Був кінець сум'яттям; розлога, привітнатиша простелилась до неосяжності. Капітанові хотілось цілувати землю; і просити в неї прощення. За себе і за всіх.

- Спиш, Ілля?
- Не сплю.
- Давай поговоримо.

Йому хотілось говорити, він мусив говорити зараз же, тепер, мусив висловлювати все цьому незнайомому юнакові. Бо тепер він уже міг говорити і про те, про що перед цим боявся думати. І він говорив і говорив, це була течія, що вирвалась через греблю заборон, яких більше не існувало, і клекотіла, і вирувала. Ілля мав ще тільки сімнадцять років, але йому здавалося, що він розуміє цього важкого і великого чоловіка, його покору і його провину: так добре підготувало його життя до того, щоб розуміти! Капітан говорив аж до ранку. Він ніколи точно не пригадував усього того, що сказав тієї ночі; але він зізнав, що хотів висловити все, що вмивався і очищався, і що це було неначе другим народженням. А в душі цілу ніч і протягом наступних днів він мав почуття полегкості, вільне, міцне почуття, до якого долукалось почуття братерства й дружби з людьми.

11

Оліна провела Марека аж до поїзда. Поцілувала його в обличчя, коли розлучалися, і в Марека від зворушення й слабкості виступили слози.

- Я смішний, правда, — сказав він і думав не тільки про свою слабість, але й про свою витривалу надію.
- Ти добрий, — мовила Оліна. — Поїзд рушив. І Оліна додала: — Я люблю тебе, Мареку.
- Як це розуміти? — закричав Марек.

Та поїзд уже набрав швидкості, стукотів, і Оліна була позбавлена від необхідності відповідати. Вона махала

рукою і смутно посміхалася. «Напевне, рада, що не му-
сить відповідати», — думав Марек. І йому раптом зда-
лося, що вона хитра і безсердечна. Оте співчуття, те, що
вона його доглядала, — лише рахунок, заплачений ра-
хунок, бухгалтерське співчуття. Вона чесно повертає борг,
тому що й він, Марек, співчував і допомагав їй, як міг.
Ох, так, напевне вона безсердечна! І він намагався бачи-
ти її збоку, безсторенно: обивательку, не спроможну
на велике почуття. Вона навіть не дуже розумна, ані не
інтелігентна: лише гарна, як і багато інших. Що він у ній
побачив, чого в ній шукає? Все це було тільки його
увявлення, уявлення жінки, яку він міг би і мусив лю-
бити. Знову те саме, знову той самий обман! Він сер-
дився на себе і намагався зненавидіти Оліну.

Але потім відразу пригадав свою кімнатку, Олінині
тихі кроки і шелест одягу, і її запах, який ходив з нею;
і потік світлого волосся, що спадав на чоло, і трохи тов-
сті губи, які були зовсім близько. Йому перехопило
подих: він бачив величезну прірву безконечного жалю.
Коли він знову її побачить?! Чи побачить її коли-небудь?
Марек хотів вискочити з поїзда й повернутися, тута її
побачити була нестерпна. І всі інші правди розвіялись
і потонули: залишилась тільки тута бачити її. Він лю-
бив її, любив її образ в собі і її реальне ество; але най-
більше її образ в собі. Він хотів, щоб вона була його
дружиною. Він був чесний: ніколи не думав про неї,
як про свою коханку, тілесність йому здавалася тільки
прообразом внутрішньої сили. Він хотів бути до неї
покірливо-ніжним; хотів стояти на колінах перед нею
і торкатися її ніг. Це було вертерівське, це було роман-
тичне, а тому й смішне в цьому віці, в якому він жив.
Марек зізнав про це: та хіба він міг бути іншим, ніж був?
Він не вибирав сам себе: був саме тим, чим був. Він
зізнав про себе багато, і багато що в собі ненавидів, а тим
більше — хотів змінитися.

Дома його привітав розлючений батько: Закінчив? Це добре. Ти хворий? Це погано, тут, в домі, лікарні нема. І грошей нема, нікому не хочеться помирати, всі чекають — чого?» Марек добре знову батька: він сердився: тому що боявся. Але він не піддається, добрає свою роль до кінця, тому що боїться ще більше, щоб люди не помітили його страху. Він не говорив нічого, стояв мовчки посеред кухні. А мачуха, очей якої майже не було видно в жирній масі обличчя, вдарила себе по животі і сказала: «Тепер ми не матимемо місця для шановного пана. Нехай це нам шановний пан вибачить». Вона була вагітна і виганяла його з дому. Батько відвернувся, і здавалося, що він посміхається. Марек узяв кілька улюблених книг, трохи близни, покидав усе це в чемоданчик і мовчки пішов.

Надворі він ще раз оглянувся на будинок, в якому народився: знову, що йде назавжди. Ані трохи йому не було жаль. Єдине, що його прив'язувало до цього дому, тінь матері, йшло з ним.

Ще тоді, як лікар йому порадив добре повітря і виживну страву, він згадав про материну сестру і про Лазенці. Він пам'ятав Лазенці з дитинства: хмари там летіли низько над головою, і там була скеля, що нагадувала людську постать, під якою напевне був закопаний розбійницький скарб. Були там кучеряві баранчики, пасіка з пофарбованими в голубий колір вуликами і вівчарка, яку називали Дунай. І близький ліс, який шумів таємничими піснями. (Це було найкраще з того, що Марек пережив, і спогад якнайясніше врізався в пам'ять: він сидів край лісу, на якомусь виверненому дереві, і слухав ліс. Йому здалося, що він от-от схопить мелодію, що вже чує окремі слова. Його заполонила незмірна радість, тому що він був переконаний, що розгадав таємницю, яку ще ніхто перед ним не розгадував: почув, як співає ліс, і знову, що означає та пісня. Але потім він необереж-

но ворухнувся, і все зникло, все десь поділося, слова, мелодія; шум лісу знову був незображенним).

Тепер Марек прийшов у Лазенці, і йому здалося, що він пішов звідси лише хвилину тому, кілька годин тому. Ніщо тут не змінилося: ось пасіка з пофарбованими в голубий колір вуликами, Дунай, який біг по доріжці так, що було видно тільки голову і волохатий хвіст, бичок, який смішно розставив ноги в грязюці перед хлівом. Господар, може, мав трохи червоніше обличчя, а господиня здавалася вищою і суворішою. І привітали його без подиву, так, неначе він пішов звідси лише вчора. «Ти прийшов? Ну, так здрастуй. А надовго? Гей, треба буде принести ліжко. У передпокой кросна і повне всяко-го лахміття, але ти будеш там один». Вони принесли з господарем ліжко, витерли його, склали і набили матрац свіжкою, запашкою соломою. Говорили дуже мало. Господар спитав: «Ти хворий?» І похитав головою. «Це від поганої води, — мовив він, — вода — це основне. А у нас, у містах, вода погана, по трубах проходить, а це проти її природи. Бо вода має свою природу і свої закони; не можна їх порушувати».

Увечері, перед сном, господиня сіла за стіл і відкрила збірник релігійних пісень. Вона співала суворим, щирим голосом. Господар куняв, клював носом. Марек слухав, це був одинокий голос, але він віддавався в ньому, як могутній і гнівний хорал. Він з подивом відчував, що старі знайомі слова мають тепер новий, ясний зміст. «Не зневірюйся, стадо маленьке. О, той старий ворог. Сила й хитроці — то його грізна зброя». Голос піднісся, і обличчя жінки стало суворо-натхнених. Вона співала: «Як настане північ, на все горло клич усіх. Прокинься, Єрусалиме!» І співала: «Аллілуя! Приготуйтесь!» Очі дивилися прямо і вперто в одне місце; обличчя було немов витесане з каменю. Жінка співала, і це був гордий плач переслідуваних, сторожа на Сіоні, оточеному во-

рогами. Кожне слове було сповнене віри; бог суворий і вимогливий, але він знаходиться близько, пісня його торкалася. Марек слухав, затамувавши подих. Це було давно, дуже давно, але він добре пам'ятав цього суворого бога, який його лякав, але до якого все-таки можна було прийти в нещасті; і він пам'ятав про горде почуття принадлежності до жменьки тих, які не схилили голови, які через історію наперекір всьому несли власного бога і власу правду. Тут, на оцих хуторах, протестанство зберегло свою первісну подобу: воно було неподатливим, опиралося. Відвертало обличчя від радощів і спокус світу; його мораль була тяжкою і майже нестерпно твердою. Здавалося, що ця похмуря мораль виросла з двох джерел: із землі цього краю, зі скелястої і неподатливої землі, яка нічого не давала задарма; і з історії, яка тут залишила гуситські костьолики й ненависну віру потомків таборських мрійників, град Сіон, переслідуваний цілими стоярччями і ніколи не здобутий. Тепер невеличке стадо знову було в небезпеці, загостили сюди зне-голи; спів жінки не був жалібний — він кликав на сполох.

Потім жінка схилила голову й глибоко зітхнула. Молилася. Зі старих пожовкливих сторінок молитовника вона читала «Молитву за сина, який на війні воює», ту саму і дічну молитву матерів, скроплену сльозами. Потім відвела очі, і її погляд зустрівся з Марековим. І її погляд говорив: «Так, ти тут, але мій син далеко і, може, в цю хвилину вмирає. По якому праву ти тут, а він там?» Вона не сказала нічого про це, про свій біль, тільки знову зітхнула, щоб перемогти заздрість: після молитви треба лишитися чистою. А коли розплітала коси, сказала Марекові: «Ти, я чула, і до костьолу не ходиш? Не віруеш?» — «Не знаю», — відповів Марек, бо не хотів її образити. Але вона зрозуміла. «Бідолашний, — сказала вона, — як ти можеш жити без милості божої? Хто тобі прийде на допомогу, якщо станеться з тобою

якесь лихо?» — «Я даю собі раду сам, як можу», — сказав Марек. «Сам?» — «Так, сам собі допомагаю». — «Бідолашний, — сказала жінка, — убога сиротина, змалечку тиняєшся по світу без матері, а тепер і бог тебе покинув». — «Не покинув мене, — сказав Марек, — я сам його занехаяв». — «Тим гірше, сину мій, то пекельна гордня, що тебе звела. Схили своє лице перед господом, і він тебе прийме, бо він милосердний до грішних». — «Ах, облишмо це, тітко, нічого з того не вийде». — «Бережися, — мовила жінка, — бережи свою душу, Мареку». — «Це вже ви облиште, тітко, — сказав Марек, і йому стало неприємно, — зі своєю душою я вже якось сам собі дам раду».

І коли він вже лежав у ліжку і навколо нього стояла тиха і м'яка пітьма, у нього з'явилось неприємне почуття, ніби він чимось завинив. Суворе, погрозливе обличчя, яке мучило його в дитинстві, знову витало коло нього. Він відганяв уявлення: який смішний господь, який лихий і самолюбний старий, що приховує в завитках своєї бороди таємницю доброго й лихого! Але спіймав себе на тому, що залишки колишнього страху ще живуть у його крові; і він заздрив усім, хто ще не втратив свого пастира, своє просте і певне сковище. Але потім він збунтувався проти всіх авторитетів, проти всіх залежностей. «Я сам і без допомоги; але я ні від чого не залежу! Я відповідаю тільки сам перед собою і тільки сам за себе. Оце і є свобода, за якою я тужив, оце абсолютна свобода, оце вільний порив духа, найвище можливе щастя. Незалежний ні від чого і відповідальний лише перед собою і лише за себе: це здійснення мрій». Він переконував себе і зміцював у своїй вірі, яка хотіла потоптати всі інші віри. Але він відчував, як під цим розумовим переконанням тече каламутна річка смутку самотньої і покинутої людини.

Його самотня гордість в наступні дні зазнала випро-

бування. Лазенці не були такою миролюбною і сонною глушиною, якою хотіли здаватися. Тут був рух, у малій кімнаті постійно зустрічалися люди, сюди приходили жандарми з села, а в сутінках — різні відвідувачі, які зупинялися на хвилину, обмінювалися з господарями кількома словами і йшли далі. Не раз він бачив тут і знайомих людей: Кремпашського з сироподібним і завжди неначе ображеним обличчям, енергійного й гамірливого Шведу й кількох інших знайомих з містечка. Марек відчуває, що за цим явним рухом існує тут і в інших місцях, на інших хуторах, у віддалених лісових сторожках і прихованих хатах ще й інший рух, таємний рух, що навмисне його обминає. Хоч Марек і вирішив, ніби він самостійний, ніби його, ніщо не зв'язує з іншими людьми, все-таки було образливим те, що всі його обминають. Тому він був скильний дивитися на цей таємний рух зневажливо, з насмішкою. Які таємні герої! Захисники народу, справедливості і ще бозна-чого! І він намагався побачити ті їхні стремління, які принижували б справу, що за неї боролися люди. І намагався бачити обмеженість їхньої мети, наївність їхніх уявлень і завчасність їхнього натхнення. Які вони дурні, коли думають, що свободу можна завоювати насильством! Які короткозорі! Свобода не визнає світу дії; вона ховається від жадібних поглядів і від рук, що необережно до неї доторкаються і обмацуєть її, немов купці ярмарковий товар. Свободу не добувають, свобода викупляється внутрішніми зусиллями. Які вони короткозорі! Світ, за який вони борються, нагадуватиме світ, проти якого борються: матиме лише інші фарби. Які вони короткозорі! Але він заздрив їм, заздрив здатності тих короткозорих вірити і діяти і зовсім не був переконаний у тому, що його свобода вища, ніж їх короткозоре рабство. Даремно він твердив сам собі, що стоїть над речами, існує поза ними, що вони його не торкаються: вони його торкалися. І його

дорого куповані і все ще не викуплена свобода знову й знову давала тріщини; і почала небезпечно нагадувати порожнечу.

Одного разу вночі його розбудив незвичайний шум. Він вийшов надвір. На подвір'ї відпочивали коні, було чути приглушені людські голоси, пітьму прорізувало світло кишеневкових ліхтариків. Поміж голосами він відізнав один дуже добре знайомий: то був голос Янка Крапа. Марек не хотів з ним зустрічатися; образа від зими була ще свіжою. Але таємний рух притягував його, він наблизився до возів, з яких скидали солому. Кілька чоловік скочило на підводи, вони почали звідти щось подавати, і те щось виблискувало в миготливому свіtlі. «Обережно», — промовив хтось. А другий голос сказав з радісним усміхом: «Не бійся, це не яйця». — «Подавайте вже, — зашепелявив Янко Крап з воза, — зробіть ланцюг». Ланцюг створився організовано, швидко і без звуку. І Марек відразу опинився в ланцюгові і здивовано запитував себе: «Навіщо я тут? Що мені тут треба?» Та не було часу для роздумувань: він був частиною в машині, частиною руху і мусив старатись, щоб рух не спинився. Зброя була блискуча й гладенька, це була нова зброя, напевне, прямо зі складу, стволи ще були вкриті товстим шаром мастила. Вона не несла з собою запаху смерті і війни, а пахла доброю і веселою чоловічою працею. Мужчина біля Марека весело посміхався, у пітьмі виблискували його білі зуби. «Оде робота, га?» — сказав він і посміхнувся до Марека. Промінь світла на хвилину торкнувся його голови, і Марек відізнав отністе волосся Юла Голка. І хотів йому сказати: «Так, це весела праця, це дуже весела праця». У нього і справді було весело на серці, це було почуття спільноті і спільноті радості, велика таємниця дружби, яка об'єднує людей у спільну справу. Це було позбавлене індивідуальності, чи швидше безстороннє почуття; від нього Марек

кові ставало якось легше, воно позбавляло його тягара.

Але потім течія спинилася, чоловіки тихо відпочивали й витирали піт. Юло Голко сказав: «Оце була робота, таку я не проти робити щоночі». А хтось йому з пітьми відповів: «Правда, ліпше зігріє, аніж стара жінка». Чоловіки засміялися, це був добрий сміх після доброї роботи. Янко Крап зіскочив з воза, у пітьмі наштовхнувся на Марека. Поклав руку йому на плече: «Це ти, Мареку?» Марек мовчав, не знав, що йому відповісти. А Янко Крап стиснув йому плече, що аж заболіло, і радісно зашепелявив: «Ех, Мареку, тепер це вже піде, га?» І швидше, ніж Марек зміг щось відповісти, побіг кудись у темряву. Марек лишився стояти, все ще з тим самим почуттям великого полегшення. Коні заіржали, вози зарипили, рушили вниз, в долину. А потім стало тихо, і Марек лишився сам, був знову один, хвилина досі незнаного піднесення від нього віддалялася. Нічого не сталося. Ніщо не змінилося. Він був знову один, і ніщо не змінилося. На нього повіяло холодом, він аж тепер збагнув, що вийшов у самій лише сорочці. Тітка гукала до нього: «Мареку, Мареку, чому ти не йдеш спати?» — «Уже йду», — сказав він і слухняно склонив голову. Йому хотілося сказати: «Бачите, я знову один. Знаєте, який це тягар і який це біль?» Проте він знав, що марно про це говорити.

12

Тепер це вже піде, тепер це вже піде! Нарешті послабшив вузол, нарешті зрушила проклята і тисячу разів проклята нерухомість! Кінець чеканню, кінець нудному й принизливому чеканню! Поздоровляємо тебе, царство

дій, що настаєш! Тепер це почалося, тепер почався той прекрасний і захоплюючий рух, і вже ніщо його не зупинить, люба й довгожданна сила, яка зветься рух, і зміна, і дія. Янко Крап хотів упасти на коліна й молитися молитвою вдячності. А справді, який би вигляд могла мати молитва вдячності комуніста? «Хай буде спокій мертвим богам у високості, хай буде зміна на землі! Хай буде зміна на землі, амінь».

Тепер уже було два табори під Чорною брамою і було тут понад сто чоловік, на все готових, і була тут зброя, була тут зброя! Тут були зв'язківці, що снували по всій Словаччині, тут був зв'язок з таємною радіостанцією, це вже не була гра в гірських хлопців, це вже зовсім не була гра. І була тут величезна кількість людей, що тільки й чекали на сигнал. Ой, Янко Крап був знову нетерплячий, хотів прискорити рух, хотів підігнати вітер, який поки що тільки злегка здіймав хмарки куряви, хотів прискорити грозу, що наближалася. Але тепер, коли прагнення почали перетворюватися в дію, тепер він добре бачив, які вони непідготовлені, тепер відразу треба було робити тисячі справ, про які він раніше не думав. В міру того, як збільшувалася іхня сила, вони реальніше бачили й розміри ворожої сили. І Янко Крап тепер сам відчув відповідальність, яку перед цим в інших називав ваганням або ще й гіршими словами. Люди, багато людей добровільно довірили йому своє життя, свою честь і сумління; це був тягар, вантаж, до яких він не звик. Всі дивилися на нього, всі чекали від нього, що він вирішить за них, що треба вирішувати: і він вирішував. Та хоч він і висміював інтелектуальних слинтятів, яким питання сумління не давали змоги діяти, в ньому завжди стирчали сумніви, він сумнівався не в тому, чи сміє вирішувати, а в тому, чи правильно вирішив. Тут не було ніякої опори, ніяких корективів: був самодержцем. Потрібна була, принаймні він був

у цьому переконаний, єдина й тверда рука, яка б з'єднала масу різноманітних воль, переконань, звичок. Треба було викувати обруч дисципліни; і він, Янко Крап, був єдиним представником цього принципу, так трохи отожнив себе з ним. Якщо він сумнівався в якомусь своєму рішенні, то не показував цього; і тим більше, коли він мав якісь такі сумніви потай, то не терпів, коли йому нагадували про них інші. Він думав, що ненавидить докори і заперечення тільки тому, що вони порушують священий принцип дисципліни; а насправді ненавидів їх ще й тому, що вони викликали в ньому сумніви щодо себе самого, і що було ще гірше, викликали ці сумніви і в інших. Через усе це Янко Крап зненавидів професора Маркеха, який і в дійсності, і в його очах представляв духовну опозицію. Правда, він переконував себе, що найбільше ненавидить у ньому руйницьку силу, зокрема те, що було небезпекою для дисципліни; але ненавидів його найбільше за те, що кожний погляд, кожне зауваження Маркеха ображали його до глибини душі.

Якось увечері він відкликав його набік і запропонував пройтись разом. Маркех здивовано подивився на нього, але пішов. Вони йшли довго мовччи вузькою стежкою попід старими смереками, професор спереду, а Янко Крап за кілька кроків від нього. Професор кутався до свого пальта; боявся. Дійшли аж до струмка, через який було перекинуте дерево. Тут було трохи світліше. Він зупинився.

- Що це повинно бути?
- Боїтесь?
- Це дурне, командире. Що це повинно бути?
- Це повинна бути невелика нічна розмова. Розмова без свідків. Розумієте?
- Так, прошу. Але це дурне. Ніч, самотність, струмок, який заглушує звук пострілу. А ви маєте в кишені револьвер. Красно дякую за таку розмову.

— Тъху, — сплюнув Янко Крап. — Якої ви думки про мене?

— Ну, тоді гаразд, — мовив професор Маркех і зіткнув. — Жду, — додав він, спершись зручніше об стовбур ялини біля стежки.

У просвіті між ялинками над струмком сяяло кілька ясних зірок. Струмок дзюркотів, і цей звук настирливо вплітався в думки і рвав їх на безглазді шматки. Янко Крап спочатку не знов, що йому сказати: все це було безглаздо!

— Смію запалити, командир? — професор Маркех знову був у своїй шкурі; в його голосі звучала неприхованна насмішка.

— Чорт вас забираї! — вилаявся Янко Крап. — Що вас привело сюди? Навіщо ви прийшли до нас?

Професор запалив сигарету. Він говорив спокійно і терпеливо, як говорять з розгніваною дитиною. Але за всім, і за спокоєм, і за терпеливістю, була насмішка, якої, може, він і сам не хотів і не помічав; це була вроджена і невіддільна частка його духовного обличчя, його естество, що від нього не залежало.

— Ненавиджу насильство, — сказав він. — А фашизм — це сконцентроване насильство. Це марш до минулого. А я не хочу маршу в минуле. Я спрошую, але так хоч зрозуміло, правда, командире?

— Ви йому служили, — сказав Янко Крап. Він мав велике бажання образити цю людину. — Ви служили тому фашизмові.

— Я тільки одержував гроші. Інтелігент, командире, явище паразитичне. Ми мусимо жити з того, що є нахлібниками.

— І тепер ви паразитуєте? На революції?

— Тепер я хочу бути сам собою. Знаєте, пане Крап, є в нас особливе прагнення: бути самими собою, звільнитися. Від чого? Та ж саме від паразитизму і прислуж-

ництва. Ми служиво протягом усього життя: маємо службові роки, службові обов'язки, одержуємо службове, вислужуємо собі пенсію. І раптом нам не хочеться служити. Раптом ми уже не хочемо марширувати у найбільшій найманій армії всіх віків! Бунтуємося: одні лізуть в чини; інші спиваються і роблять дурниці; а ще інші роблять революцію.

— Це чудово, — сказав ображено Янко Крап. — Революція на рівні алкоголізму.

— Чого ви хочете? Для вас революція, може, є мрією, вірою, божеством. Для мене це лише втеча.

Професор міцно затягнувся сигаретою. Маленький вогник на мить освітив його обличчя: Янкові Крапові здалося, що це обличчя сумне. І голос ніби втратив задирливість, затьмарився.

— А народ? Народ вас не цікавить? — запитав Янко Крап.

Професор стиха засміявся.

— Народ? Що це за феномен? Це лише один з по-вітніх міфів: народ, маса, клас. Народ — це лише велика кількість одиниць, велика кількість окремих пристрастей, мрій, забобонів, звичок. Мій батько був робітником на залізниці, дробив каміння. Мав єдину мрію: стати стрілочником. Він мазиравав на всіх демонстраціях, кричав, що хоче революції. А коли справді став стрілочником, втратив інтерес до революції. Якби було досить місця для людей, які хочуть стати стрілочниками, не було б прагнення до революції. Народ! Ви, комуністи, успадкували цей принцип від романтиків і хочете бути подібними до них: точнісінько так непевно любите народ, і точнісінько так з усією певністю хочете стати над ним. І найкращі з романтиків не жили з народом, але схилялися до нього. І ви до того, що називаєте народом, схиляєтесь, щоб мати змогу його вести. Народ! Це завжди відмовка для здійснюваних і підготовлюваних злочинів!

— Тисяча богів! — вилявся Янко Крап. — Отже, я злочинець?! — Він спіймав себе на тому, що стискає в кишені рукоятку револьвера. Засоромився: тільки не це, тільки не це! Вихопив руку, неначе обпік її.

— Я не хотів вас образити, — сказав серйозно професор. Він кинув сигарету, сигарета описала коротку дугу і слабо засичала в струмку. Професор глибоко зітхнув. — Інколи я сам собі дивуюся, — мовив він замислено. — Я не лиха людина, принаймні не вважаю себе лихим. Зрештою, хто вважав би себе за лихого? Словом, хочеться мені інколи побути з людьми, допомагати їм. А відкрию уста, і завжди виходить так, що я ображаю їх. Чому це так?

— Це — невдоволене самолюбство, — сказав Янко.

— Скажіть, будь ласка, — мовив здивовано і з усмішкою Марек. Але потім розвів руки й знову зітхнув. — Але — навіщо ми будемо грatisя в піжмурки? Може, ви маєте рацію. Навіть напевно маєте рацію. Я хотів — зрештою, це вас не мусить цікавити, що я хотів. Нічого з того не виходило.

А через хвилину додав запечалено:

— Нічого з того не виходило. Я лише нікому не потрібна машинка для мислення.

Янко Крап мовчав: «Що тут сказати? Чому так люди мучать самі себе? Адже все так ясно і просто! Брехня, кривда, біда, гніт, — це речі очевидні і реальні; треба жертвувати, треба боротися, треба служити, щоб їх не було. Це служба без вислуги років, без заслуг і без права на пенсію; це служба всім — людству, цивілізації і своєму власному сумлінню. Що тут складного? Я комуніст: я не зможу вільно дихати, поки в світі, де б то не було в світі, є кривда, біда, гніт. Я комуніст, я покликаний нести весь тягар світу і скинути його. Я покликаний і гордий з того, що покликаний. Мобілізований воїн революції! Що тут складного?»

— Підемо? — спитав професор.

— Я ще хотів вам сказати, попросити вас, якщо хочете, не розкладайте дисципліни. Ви в строю, ніякі сумніви не дають вам права безкарно порушувати строй. Сумніви свої покладіть в мішок до шкарпеток, якнайдалі від зброї. Ми їх дістанемо аж тоді, коли буде час. Добре?

— Коли буде час?

— Як станемо вільними.

— Ах, — сказав професор Маркех, і голос його знову був насмішкуватий, — ви гадаєте, що ми будемо колись вільні? Ви, і я, і всі?

— Я в цьому переконаний, — сказав Янко Крап роздратовано.

— Ах, так, — мовив професор, — я забув, що ви віруючий.

— Це не має значення, — сказав Янко Крап, знову розгніваний. — Це не має ніякого значення, професоре. Ми не прийшли сюди дискутувати. Або підкоріться загальному порядку, або!..

— Або?

— Або я вас вижену!

— Фі, — свиснув професор поміж зуби. — Оце слово мужчинин, відверте слово. А що таке той загальний порядок? Це ви, командире? Порядок — це я?! Дисципліна — це я? Единий вождь, едина воля, едина дія?

— Зараз це я. А що, вам не подобається?

— Ви мені подобаєтесь. Не подобається мені принцип.

— Ви будете мусити проковтнути його, професоре. А якщо ні — я вже сказав: геть з нашої дороги!

Професор Маркех зразу не відповів. Він роздумував, намагався спокійно й холодно зважити ситуацію. Але хоч як він не міркував, одно було ясно: треба вирішити тут, негайно. Командир стояв навпроти нього і неухильно чекав на рішення. Професор, знав людей і розумів,

що ця людина не поступиться перед ним: вона стала, монолітно відлита; можна висміювати її однобокість, а можна й заздрити її впевненості: але не можна її недооцінювати.

— Я не можу вам обіцяти, що остаточно змінюся. Але спробую. Ще раз спробую.

— Добре, — сказав Янко Крап. — Спробуйте.

І це означало, професор зівав, що це означало: я буду обережний з вами, будьте обережні й ви!

На зворотному шляху вони мовчали. Обидва були невдоволені собою й один одним. Янко Крап знову пригадав усю розмову. Який риск! Йому здалося, неначе ті слова всі чули, ті задирливі, згубні слова; і він був ображений, тому що ті слова ображали його авторитет, річ, яку він сам починав шанувати і пишатися нею. У професора була одна тільки думка: яка облудність! Як облудно влаштований цей світ! Чи є на світі місце, де б людина могла забути про такі слова, як порядок, дисципліна, слухняність, чи є на світі такий маленький простір, де б людина могла чути лише музику власного духа? Можливо, такий простір є в майбутньому. Можливо; але професор Маркех зовсім у це не вірив.

13

Весняний дощ весело сіявся на покрівлі містечка; немощені вулиці свіжо пахли землею. Все було вимите, свіже, чисте, веселе; і цей свіжий, оновлений світ поринув у густу і повну пітьму. Жодного вогника, жодного руху, жодного звуку, окрім хлюпання дощу: містечко міцно спало.

Але рух підготовлявся: десь за кулісами пітьми і одно-

манітних звуків. Раптом вибухнули мотори автомобілів; затемнене світло рефлекторів повільно заколивалося в калюжах вулиць; машини підскакували в ямах, смикались, ковзались і дряпались вгору: було ясно, що вони прямують до колонії.

Стара Крапова не спала, у неї страшенно боліли ноги. Біль приходив хвилями, все новими хвилями (ах, безконечний прибій, ах, біль без кінця!) Вона почула туркіт машин: він наблизявся. Розбудила чоловіка: «Старий, — сказала, — щось діється». Старий Крап прислушався лише хвилину: так, машини йдуть сюди, до колонії. Схопився з постелі й побіг до комірчини: «Ганко, Ганко!»

Ганка спала райдужним і здоровим сном молодої дівчини. На ніжних, коричневих щоках її виступив слабкий рум'янець, руки були розкидані вільно й широко; і посміхалася уві сні. (Які бессилі всі жахи й жалі проти здорового, молодого сну! Які далекі й нереальні!) Ганка спала солодко, по-дитячому посміхалася уві сні. Сон був невловимий, легкий і приємний. І старий Крап на мить посміхнувся, він дуже любив свою останню дитину, а може, й згадав свою прадавню молодість, уже давно оловиту туманом нереальності. Але він мусив бути немилосердним, туркіт автомашин наблизявся. «Ганко, Ганко!» Ганка виринала зі сну і все ще посміхалася, ледве-ледве відкрила очі й побачила добре вусате обличчя свого батька. «Ганко, треба тікати!» Батько схопив її за худі плечі, посадив її, і вона вже зовсім розплюзкала очі. У дверях стояла мати, в руках тримала батьків старий дощови. «Треба тікати, Ганко, чуеш? Так, втікати». — «А що? Як тікати, то й тікати». Двома-трьома рухами одягнулася. З туб її все ще не сходила посмішка, і погляд у неї був спокійний і відсутній. Але потім, коли вона вже була вдягнена, спитала: «Що діється?» — «Втікай, — сказав батько. — Не чуеш? Уже на горі,

вже перед Голкою». Машини гуркотіли вже зовсім близько. Ганка пірнула у великий і важкий дощовик, скопила портфель, приготовлений для такого випадку. Мати схлипнула: «Зажди, нехай я тебе хоч поцілує». Але Ганка вже стояла у дверях. «Хіба не бачиш, мамо, що я не маю часу?» І вибігла в ніч. «Садом, біжи садком!» — закричав услід їй старий Крап. Але Ганка вже не відповідала, зникла за густою заслоною дощу, неначе пропала.

Машини раптом стихли. Старий Крап стояв у дверях і намагався поглядом проникнути крізь густу пітьму. Він не бачив нічого; але почув глухе тупотіння багатьох ніг і тиху команду. Ноги хлюпали по заболоченій вулиці: хлюп, хлюп. «Оточують, — подумав старий Крап, — навіщо вони оточують? Оточують всю колонію, що могло статися?» В перший момент він подумав про зраду: про Шведу і Кремпашського. Адже він це зінав, завжди це зінав, пани залишаться панами, ніякою фарбою їх не перефарбуеш! Хіба я цього не казав? Не попереджав про це?! І він був майже радий, що це сталося, що він мав рацію. Хлюп-хлюп. Кроки були вже зовсім близько, зупинилися перед хвірткою, і тихі голоси радилися. Старий Крап обережно причинив двері, заклав засув; стара Крапова прибирала Ганчине ліжко, Ілона стояла біля неї в сорочці, велика, розпатлана й лиха. «Що діється?» — спитала вона злісно. «Цить і не розкривай писка, — сказав їй старий Крап. — І лягайте», — наказав старий Крап. Усі полягали, і щойно встигли лягти, як ззадвору загупали в двері. «Іди ти, — сказав старий Крап дружині, і вона пішла, зітхуючи, у неї дуже боліли ноги, а старе серце тужливо стискалося.

Увійшли всередину, це були жандарми, молоді незнайомі жандарми, вони сказали старому Крапові: «Вставай, старий!» — «Що таке?» — спокійно запитав старий Крап. — «Вставай і одягайся! І не будь цікавий!» Став-

рий Крап встав і повільно почав одягатися. «Арештуєте мене? — запитав він. — А де ваш письмовий наказ?» — «Ха-ха-ха, — засміявся один з жандармів, — ти, старий, проспав добрих кілька років. Вже давно пропала ота твоя задриpana демократія з письмовими наказами. Тепер ми самостійні, розуміш?» — «Бачу, що ви самостійні», — сказав старий Крап. «Ха-ха-ха, — сміявся жандарм, — це правда». Потім зайшов поручик і заглянув у якийсь список. «Де ваша дочка?» — «Ілона, — закричав старий Крап, — де ти?» Ілона стояла в сінях, вона була закутана в старе пальто і позирала на жандармів. «Ні, — сказав поручик, — не Ілона». — «Ганка?» спитав старий Крап. «Так, вона. Де вона?» — «Ганка?» — повторив старий Крап насмішкувато. — Щоб б тут робила Ганка? Ганки тут нема». — «А де вона?» — спитав поручик у старої Крапової. Стара сиділа на спинці ліжка, тримтіла від холоду й страху. Вона не відповідала, тільки й далі цокотіла зубами. «Від'їхала, — пояснив старий Крап, — пішла шукати роботу. Що тут робити молодій дівчині? Пішла шукати роботу, бо нам, молодий пане, і за цієї волі тяжко жити». А поручик швидко почав розпитувати: куди, коли, чому? Старий Крап помалу одягався, у нього було досить часу, дуже багато часу. І добродушно пояснював: «Від'їхала, це вже так, учора вранці від'їхала, ранковим поїздом. Куди? Аж до Братіслави, листувалася з якоюсь фірмою, так поїхала показатися». — «А де ті листи?» — запитав поручик. «Ті листи?» — «Так, ті листи». — «Ті листи, — мовив старий Крап, уже не намагаючись приховати насмішки, — ті листи напевне забрала з собою». «Ми будемо змущені зробити обшук», — сказав поручик. «Що ж робити», — знизав плечима старий Крап. — Іди вже, старий! Гайда, старий! — кричали жандарми, схопили старого Крапа й виштовхували його надвір.

— З богом, стара, — сказав старий Крап і махнув їй рукою. Крапова все ще сиділа на спинці ліжка, у неї дуже боліли ноги, вона дрижала від холоду, а старе серце стискалося. «Ах, боже, за що ти нас караєш?» Ілона кричала в другій кімнаті, їй порозпорювали перини, а це була найліпша і найцінніша частина її добра. «Свині! Свині й злодії!» — кричала вона. Коли старого Крапа вивели надвір, вона вибігла за ним і кричала так, що розлягалося по всій колонії. «Свині! Злодії і свині!» Але раптом стихла, ззаду хтось поклав їй руку на уста і жбурнув її в сіни.

Старого Крапа вели через двір, відчинили хвіртку і вивели його на вулицю, а там іх зупинило двоє мужчин, одягнених в чорні непромокальні плащі. Одним з них був Лемнітський, і він запитав жандармів. «Де дівчина?» — «Нема її, нема дівчини», — сказав один з жандармів. «Де твоя дівчина?» — запитав тоді Лемнітський старого Крапа. І старий Крап мусив сміятися: «Хе-хе-хе, ха-ха-ха, хе-хе-хе, ха-ха-ха». — «Ідіот!» — вилявся Лемнітський і відвернувся. «Ідіоти!» — голосно лаяв він когось. «Ідіоти! — подумав він, — не можуть схопити неосвіченої дівчини з малого міста: а це дівча відвело б їх до бандитів, як по вірьовочці! Ідіоти!» — Лемнітський був дуже лютий на себе, на всіх, на весь світ. Він не був ні дурним, ні наївним; не вірив у таємну зброю і зізнав, що його час наближається. Може, сприятливі умови колись знову повернуться, адже світ круглий і крутиться; але тепер треба рахуватися з найнесприятливішими умовами і треба приготуватися до віdstупу.

Так думав Лемнітський і згідно з тим діяв, йому вдалося відкрити невеликий рахунок у Швейцарії; і бандитів він зайво не дратував, не виявляв ініціативи, це виглядало так, неначе він жив з ними, зв'язаний таємною угодою не помічати один одного. І так було добре. Але ті дурні з Братіслави, які нічого не розуміли або

не хотіли розуміти, запланували оцю широку акцію Р., акцію заложників. І ще послали таких розяв, які зіпсують і найпростіші справи! Ідіоти!

Другий мужчина в чорному непромокальному плащі обережно рушив за старим Крапом. Коли Крапа вже втиснули у вантажне авто, він наблизився до борту й зашепотів: «Ти не бійся нічого, це лише так». Старий Крап відізвав Угріна, вони знали один одного ще з тих часів, коли Угрін був бідним підмайстром столяра і соціальним демократом. «Чого б це я боявся? — витукнув старий Крап голосно, на всю вулицю. — Я не такий за-дрипанець, як ти. Але запам'ятай, Угрінє, коли настане час, власними руками тебе повішу». Угрін відскочив від борту й пригрозив: «Пес, старий пес!»

«Отже, ми знову потрапили в кашу», — через силу промовив старий Голко, який корчився коло Крапа. Десять років тому кислота спалила йому праву щоку, і відтоді він з великим трудом говорив. «А чого ти від них чекав, від розбійників?» — сказав старий Крап, усе ще обурений. Він оглянувся в машині, під натягнутим брезентом були якісь люди, вони дихали й тиснулися, але в п'ятьмі не видно було їхні обличчя. «Хто тут?» — запитав старий Крап. Але жандарм, який сидів ззаду на лаві, вигукнув: «Тихо! Не розмовляти!»

Проте надворі не було тихо, там було повно крику. Жандарми вовтузилися з маленькою жінкою, з Чачковою, а та все від них видиралася й вигукувала: «Ось тут погляньте, га, тут ще не дивилися!» І закочувала спідницю й сорочку, показувала жандармам зад. «Все перевернули, але тут ще не подивилися!» У дверях стояло п'ятеро її дітей, і всі ревіли: «Мамо, мамо!» Великий, високий жандарм стояв біля неї і не знав, що йому робити. Він був із села, і стара, змучена жінка була скожана на його матір. «Заткни їй», — сказав начальник, який стояв за ним. «Заткнути їй?» — спитав молодий жан-

дарм. «Так, заткни їй, а то розбудить цілий квартал», — наказав начальник. «Так я їй тоді заткну», — сказав великий жандарм, але все ще стояв нерішуче біля Чачкової, а вона все ще кричала. «Так у чим річ? — запитав суворо начальник. — Доки вона тут буде кричати?» Жандарм, який пам'ятав, що зовсім ще недавно він був звичайним сільським хлопцем, умовляв Чачкову: «Перестань, бабо. Гей, чого ти розревілась? Перестань, стара, інакше я тобі всиплю!» Але Чачкова кричала й кричала. Жандарм зіткнув і сказав до себе: «Ну, коли так мусить бути...» Відвів велику руку і вдарив Чачкову. Крик відразу обірвався. Жінка впала на землю непритомна. І діти на мить перестали ревіти, вражені тим, що бачили. Чачкову кинули на вантажну машину; пролунала команда, машини рушили. Діти Чачкової кричали: «Мамо, мамо!» Ілона чвалала боса по холодній багнюці до Чачкових і гукнула до дітей: «Чого ревете?» Поклала їх спати й поставила каву. Потім згадала про свою перину, відчинила двері й закричала в ніч: «Негідники!» Але туркіт машин був уже далеко, розчинявся в хлюпанні дощу.

Дощова вода натекла Лемнітському за комір і стікала по спині; його морозило. «Ідіти! Роззяви!» — сварився він вголос. Від самого початку йому не подобалася та акція Р, він знав, що іхній час уже минув, що почав занепадати і що треба бути розумним і обережним. Це означало, що треба ризикувати якнайменше, що треба готовуватись до поразки і довгої боротьби після поразки. Йому і на мить не спало на думку, що вони могли б здатися, що могли б облишити надію; він уже не міг собі уявити життя без влади і без надії на владу, без приналежності до обраних. І він наполовину вірив, що держава, яку він представляв, є єдиним можливим виходом для словацького народу. І ненавидів євреїв і чехів стійкою й непохитною ненавистю людини, яка знала, що

провинилася перед ними і не може сподіватися від них милосердя. Ні, він знов, що не може сподіватися на милосердя, а тому й на хвилину йому не спало на думку, щоб він міг скоритися. Він ніколи не буде на колінах! Ніколи не буде жебрати милосердя! Якщо йому доведеться загинути через дурість інших, він не буде слизним, хто загине; влаштує танець, який так швидко не забудеться! Так, після нас хоч потоп, як сказала одна високопоставлена повія.

Старий Угрін сидів у машині поруч з Лемнітським і тримтів від нічного холоду. Перед акцією він був підкріпився, та алкоголь уже з нього випарувався, і тепер йому було холодно, він був слабкий і отупілій. Це вже не було так, це вже зовсім не було так, як колись, коли вони хапали євреїв, коли були веселі, дужі й молоді; тепер старий Угрін почував себе хворим і стомленим, і все виглядало безнадійним. І раптом, в цьому стані отупіння, в запотілом склі машини, яка підскакувала, побачив старий Угрін обличчя своєї першої дружини. (Вона схилилася над кошиком з білизною. Аж ось підвела дуже біле обличчя, і в очах було повно сліз. Оце й усе). Його охопив страх, він ледве дихав: йому здалося, що він умирає, здалося, що на одну мить побачив свою смерть, смерть людини бідої, самотньої, всіма покинутою. Він схопився, тримтячи рукою вітер запотіле скло. «Тьху, сатана, відступи від мене!» — почав благати пре себе. Образ першої дружини зник, за склом виднілися знайомі вулиці. Тут і там проникали крізь затемнені вікна смужки світла; Угрін знов, що люди прокинулися і вичікують за вікнами. Люди за вікнами були іхніми ворогами, все місто було вороже. «Ми розбудили ціле місто», — промовив уголос старий Угрін. Лемнітський це також бачив і сердився, проте вголос кинув: «Чого скиглиши?! Хіба ми не у власному місті і не у власній країні?!» Але він сам не був дуже пере-

коюаний в тому, чи це місто і ця країна ще їхня, чи вона ще належить їм і чи не зрадила їх. «Та я нічого, — сказав старий Угрін, — я лише так говорю». — «Адже я чую, що ти лише так говориш, — думав Лемнітський, — говориш тому, що боїшся, маєш повні штані і най-радше б вибіг би кудись, ти, свиня, ти, скотина». «Боїшся, старий?» — запитав Лемнітський. «Боюсь? — протягнув Угрін. — Чого б це я боявся?» Він хотів ще щось сказати, але раптом замовкнув: боявся.

Ганка бігла вже півгодини, перебігла садком, прослизнула крізь дірку в паркані і прямувала ледве помітною стежкою понад городами, а потім досягла шосе і бігла полями вздовж нього. Великий дощовик плутався між ногами, вже за якусь хвилину їй було в ньому дуже гаряче й вогко. Найохочіше вона бігла б просто до Чорної брами, туди її вело серце; проте не сміла, знала, що не сміє: за нею могла б пуститися ціла зграя вишколених собак. Вона бігла, її оточували ніч і дощ, а позаду було містечко, з якого ще озивався віддалений гуркіт автомашин. Ноги застрявали в мокрій глині, шнуровані полуботинки обважніли. «Яка дурниця, — подумала собі Ганка, — яка я дурна, треба було взути черевики, а не полуботинки». Раптом гуркіт за нею в містечку обірвався, стало тихо, і Ганка зупинилася. Хапала повітря, а коліна у неї трептіли; і вона була самотня у ворожій темряві. У портфелі в неї було трохи білизни, яблука (вона дуже любила яблука) і записка з адресою, по якій вона мала звернутися. Це було дуже далеко, вона мусила туди йти цілу ніч. Узяла з портфеля яблуко й почала гризти. «Ой, я не пропаду», — додавала вона собі відваги. Хвилину постояла, щоб перемогти трептіння. Потім спустилася на шосе і рушила в свою далеку дорогу. «Не бійтесь, я не пропаду», — пообіцяла вона комусь і з замилуванням прислухалась до звуків своїх байдоріх кроків.

Старий Голко з трудом крикнув услід Крапові: «Ти маєш протекцію, хе-хе-хе». — «Не байся за мене», — закричав йому Крап. «Чорт би вас забрав, — вилаявся жандарм, — закриете свої пащеки?!» Старого Крапа відокремили від інших і повели до окружного управління, на другий поверх. Інших загнали в підваль, де була цілком нова і новітня в'язниця, єдина новітня річ у містечку. Крик стих, маленька площа з липами і крихітним парком спорожніла. Угрін мусив іти пішки додому (Лемнітський навіть не згадав, що міг би його підвезти), він ішов серединою вулиці, боявся тіней попід стінами будинків. Ступав обережно, як ступають по ворожій території, і боязко спостерігав за вікнами будинків. Та містечко знову спало, принаймні здавалося, що воно знову заснуло, ні про що не турбується, нічого не хоче знати.

Дощ весело крапав на покрівлі будинків, і немощені вулиці міцно пахнули свіжим запахом землі.

14

Ема стояла над відчиненим чемоданом і отлядалась по кімнаті: що вона ще забула? Враніше сонце ясно світило, світ був веселий, і в Гірському парку співали птахи. Чоловік, пан Ульріх, знаходився в установі; в домі було тихо. Ема, склавши руки, сіла над відчиненим чемоданом. Отже, знову одна глава закрита: вона тікала з дому, якого не любила, і від чоловіка, якого ненавиділа. Усе гаразд: але що далі? Ах, що буде потім, це все вона побачить. Не варто будувати якісь плани, життя й так в одну мить усе зруйнує і змінить; існує багато течій, які плинуть незалежно і самостійно, мимо нашої волі: єдине, що ми можемо зробити — це вибратися

з однієї і віддатись на волю іншій. Пізнавши течію, яка нас несе, можемо з неї вибратися, якщо у нас досить сил; але ми не вибираємо собі нової течії, нова течія вибирає нас: дурні урочисто називають це долею. Розумні покидають течію без жалю, але і без надії; нудно бути мудрим, але це єдиний спосіб боротися проти прикроців життя.

Вона схилилась над чемоданом і пробувала його зачинити. Потім задзвонив телефон. Нехотя підвелається і зняла трубку. Це був її чоловік, пан Ульріх. Він забув дома якісь папери, чи не бачить Ема якихось паперів у голубих папках? «Не бачу, — сказала Ема, — що мені до твоїх папок?!» Вона хотіла покласти трубку, але потім передумала.

— Слухай, — сказала вона категорично, — слухай!
— Слухаю, — відповів слухняно пан Ульріх. У телефоні його голос втрачав свою м'яку оксамитовість.
— Я відходжу, — сказала Ема.
— Шкода, — сказав пан Ульріх. — Коли ти повернешся?
— Дурень! Відходжу назавжди! Назавжди, розумієш?!
У трубці щось заклекотіло. Потім стало тихо. За хвилину озвався голос пана Ульріха.
— Не розумію. Що сталося?

— Дурень, — сказала ще раз Ема. — Ну, правда, нічого не сталося. Що мало статися? Сталося тільки те, що мені набридло дивитись на тебе. Страшенно ти обрил мені, розумієш?

У трубці знову щось заклекотіло. Ема поклала трубку. Та за хвилину телефон знову задзвонив.

— Чого тобі ще?
— Ти серйозно, Емко?
— Смертельно, — промовила Ема і мимоволі трохи посміхнулась.
— Що я тобі зробив?

- Не бійся, ти не винен. Не твоя вина, що ти існуєш.
- Що я що?
- Що ти існуєш.

— Не роби цього, Емко. Як можеш це зробити?
Після того всього?

— Як я могла це зробити? Як тільки я могла вийти за тебе заміж? Як я могла з тобою жити?

— Не говори так, Емко, це не годиться, так не слід.

— Ох, — мовила Ема і поклала трубку біля важелів. Вона схилилась над чемоданом. Нарешті, їй вдалося зачинити чемодан, встала, наділа легкий весінній плащ. Оглянулася ще раз по кімнаті, це була спальня зі світлими горіховими меблями. Ні, нічого їй не жаль, нічого вона тут не залишає. Це була чужа спальня, чужі ліжка, піжама пана Ульріха була їй отида. «Я була тут на квартирі, на утриманні і в ліжку, — подумала вона і криво посміхнулася. — Як я могла це зробити? Тепер пан Ульріх може дати оголошення в газету: «Прийму дівчину в ліжко. Девіз: збережена католичка». У телефоні пискливо звучало: «Алло, Емко, Емко, чуєш? Алло, алло». Ема неввічливо тримнула дверима.

Вона тягла тяжкий чемодан вниз по Глибокій і думала: що на неї чекає? Чи може її чекати в житті щось несподіване, щось таке, що вирвало б її з цієї сірості й піднесло над нею? Чи є ще смисл чекати чогось від майбутнього? Вона була стомлена й спустошена. Розумні давно вже втратили надію, спало їй на думку, і вона повторила: роумні давно вже втратили надію. Життя — дурна і безглазда річ, і надіятися можуть хіба що дурні та божевільні, тому що вони живуть у царстві небесному, в царстві нерозуму й віри.

(А їй так дуже хотілося вірити, хотілося сподіватися, що в житті їще є щось дорогіцінне, якась людина, яка несподівано з'явиться і скаже: «Це я, це я, заради кого ти досі жила. Усе, що досі ти змарнувала і що зберегла

й нагромадила, — усе це було тільки для того, щоб зустріти мене». Проте вона не могла цьому вірити; була надто стомлена і втратила надто багато ілюзій).

На вокзалі, у найгустішому натовпі подорожніх, Ема помітила Августина Шернера.

— Шернер, — закричала. — Августин!

Шернер перелякано оглянувся, а коли помітив Ему, прикладав палець до уст. Вона пробилася до нього.

— І ти ідеш?

— Псст, Емо. Ради бога!

— Що таке? — дивувалася Ема. — І ти вже нелегальний?

— Майже. Я тобі потім поясню.

Коли вони вже сіли в купе, він послабив краватку і сів якнайдалі від вікна. Емі наказав, щоб вона стежила за пероном.

— Кого я мушу там побачити?

— Ніхто там не поводиться підозріло?

— Це повинен бути чоловік чи жінка?

— Жінка.

— Ага, — засміялась Ема. — А яка повинна бути ця жінка?

— Вона товста і має неможливий капелюх.

— Ха-ха-ха, — сміялась Ема. — Оце характеристика!

— Має неможливий капелюх з пером, — сказав Августин Шернер ображено. — Таких уже не носять.

— Ха-ха-ха, — сміялась Ема. А потім промовила: — Бачу один неможливий капелюх з пером. Плаває, немов човен по розбурханих водах.

— Боже, — заскиглил Августин Шернер.

— Пливе і наближається до нашого узбережжя, — повідомила Ема.

— Боже мій, — скиглил Августин Шернер.

— Я вже бачу її всю, — кричала Ема. — Під капелюхом товста жінка. У неї дуже короткі ноги.

— Це вона, — зітхнув Августин Шернер.

Ема весело поглядала на коротку, товсту жінку, яка з обуренням пробивала дорогу крізь натовп і підозріло заглядала у вікна до окремих купе. Ноги в неї були дуже короткі, не було навіть видно що вона ступає: котилася.

— Вона вже тут, — сказала Ема і обернулась до купе. Та Августина Шернера там уже не було. Він повернувся аж тоді, коли поїзд залишив станцію. Змучений, сів на лаву й витирав піт з чола.

— Це страшно, — сказав.

— Що страшно?

— Усе. Ціле життя.

— Ти не перебільшуеш?

— Ні, поглянь на мене: я банкрот.

Ема подивилася на нього й побачила, що біла сорочка брудна, а колись елегантні вусики обвисають безладно й сумно. Немовби з нього хтось стер неприємний шар лаку: тепер він виглядав реальніше і мужніше.

— Поезія потребує банкротів. Поезія — це самозре-чення, — сказала вона.

— Я чхаю на поезію! — Августин Шернер майже кричав.

— Оце новинка, — сказала Ема.

— Вони образили тебе?

— Все це лише обман. Все це лише обманщики!

— Я хочу жити так, як живуть інші люди. З мене вже досить того обману.

— Як хочеш жити?

— Як живуть інші люди. Працювати й жити.

— Коли б це було так просто, — зітхнула Ема.

— Треба себе спростити, — мовив Августин Шернер.

Вони замовкли, та за мить Августин Шернер розговорився, говорив довго, а Ема мовчки слухала. Монотонний перестук коліс викликав на відвертість: Августин

Шернер був відвіданим і хотів бути щирим. Він говорив незв'язно, тому що про це і так говорив уперше. Досі він не наважувався все обміркувати, і тепер підшукував слова і відкривав речі не стільки перед Емою, скільки перед самим собою. Він говорив про образи, про систему образ, про образливі зауваження й про образливе мовчання; розповідав про снобів, обманщиків і шарлатанів. «Ці нечисті свині, — сказав він, — усе забруднили!» І знову й знову повертається до тоненької дитячої руки, що стискала шийку скрипки. «Те' циганча померло?» — запитала Ема. «Так, але тоді ще, можливо, жило. Розумієш, Емо? Тоді, може, ще жило те циганча, а ми всі пішли». — «Розумію, — сказала Ема. А потім запитала: — А та жінка? Що ти мав з тією жінкою?» — «Ах, та жінка, — зітхнув Августин Шернер, — та жінка — це моя ганьба. Та жінка — моя хазяйка, то пані Ашленшванднерова, вона давала мені гроші, а я писав їй вірші. А окрім того, щоночі вваливалась до мене на постіль і смерділа пригорілим молоком. Вона стежила за мною, за моїми словами, за моїми поглядами, за моїми листами, за кожним моїм кроком. Ох, це вже неможливо було витримати!» Августин Шернер намагався бути щирим, але не міг цілком позбутися своїх звичок: театрально закрив обличчя руками і напевне заридав би, коли б Ема його не перебила:

- Істерія — для жінок. Що ти будеш тепер робити?
- Августин Шернер відкрив обличчя і трохи засоромився.
- Твоя правда, — сказав він. — Я ще не звільнився від того обману.
- Що ти будеш тепер робити?
- Те, що робив досі. Буду аптекарем.
- Дуже розумно, — сказала Ема. — Будеш аптекарем у маленькому місті, одружишся і матимеш дітей. І гратимеш у преферанс,

— І гратиму в преферанс, — сказав норовисто ѹ ображено Августин Шернер.

І потім додав:

— Та це все ліпше, аніж брехня ѹ обман.

— Ти такий певний, — запитала Ема, — ти такий певний, що це брехня ѹ обман?

— Я певний, — сказав Августин Шернер. — І мені все це огидно.

Ема задивилася на Августина Шернера, неначе тепер бачила його вперше.

Вона зважувала: чи він правдивий тепер, чи це лише нова поза? І здалося їй, що він правдивий. Вона дивувалася.

— Ти наївний, Августине. Я гадала, що ти лише та-
кий собі бляшаний горщик. А ти дитина і наївний.

— Чому?

— Ти гадаеш, що існує ще якесь інше життя? Без обману ѹ брехні?

— Чому ж би воно не могло існувати?

— Ні, існує лише різниця у відтінках. В основі нема різниці, сама основа завжди однаакова. Від неї нікуди не подінешся.

— Але якщо так, — сказав Августин Шернер із щи-
рою злістю, — якщо так, то треба все підпалити. І висади-
ти в повітря.

— Погляньте, — мовила Ема дещо іронічно. — Який революціонер!

— Але що робити? — ображено запротестував Авгу-
стин Шернер. — Дивитися на це свинство?

— Чом би й ні? Можна й дивитися на це свинство.
Можна бути спокійним, заспокоїтись. І дивитися на це свинство.

— То вже цинізм, — сказав Августин Шернер непевно.

— То — лише слово. Що означає це слово? Треба бути розумним. І вже ні на що не сподіватися.

— Ти вже ні на що не сподіваєшся, Емко?

— Ах, облишмо це, Августине. І так у цьому нема сенсу.

(Вона так дуже хотіла б сподіватися і знає, що в глибині серця сподівається. Не може вигнати надії. Доки живемо, сподіваємось. Та разом з тим вона знає, що це марно, що вона спустошена й прибита. Ах, який у цьому сенс).

Августин Шернер гриз собі нігти. Досі він завжди лише кокетував зі смутком. Йому подобалися дикі вигуки професора Копаницького, приємно хвилювало його видіння загибелі; тепер він знов, що то була тільки гра, література, жест. Тепер на нього навалився справжній смуток і справжній страх, це були хвилі, важкі й сірі, неквапливі, але невблаганні. Звідки вони бралися? Чому він не знає про них досі? Раптом він виявив у собі провалля, відкрилося в ньому провалля, і страшно було в нього дивитися. Як він міг жити й не знати про це, про те провалля?

— Збанкрутували ми, — сказав він. — Ми банкrotи.

— Супроти його волі це звучало хвалькувато й театрально.

— Ми ще живемо, — сказала Ема.

(Ще живемо. Ще живемо. Доки живемо, сподіваємось. Навіть коли знаємо, що все це марно, все-таки сподіваємось. Даремна і зайва надія, але надію не можна вигнати з живого людського серця. Так було, так є, так буде во віки віків. Амінь).

Августин Шернер гриз собі нігти. Обличчя в нього було бліде і пересмикувалося. Звідки взялися ті хвилі? І чому? Де вони були досі? Відразу постало багато питань, і вони були нові, незнайомі і небезпечні. Але всі неначе були спрямовані до одного виходу: треба все зруйнувати і все знову збудувати, треба перебудувати життя. Він знов, що ці питання вже не дозволяють йому

жити так, як досі. Він не зінав, добре це чи погано; боявся.

— Треба себе спростити, — сказав він.

Ема мовчала. Повіки важко прикривали її очі, біле обличчя якось видовжилось. Августин Шернер зіткнув, сперся на спинку й також прикрив очі. Поїзд стукотів монотонно і байдуже.

15

Весна летіла, пролетіла безшумно, мов у швидкому сні. Все було тієї весни таким, як і завжди: і ліси, і птахи, і поля. І все-таки все було іншим — і птахи, і ліси, і поля, тому що іншими були люди, які на них дивилися. Всі речі набували інших розмірів; немовби за ними щось приховувалось, немовби за ними приховувались досі невідомі простори, набагато важливіші, ніж самі зовнішні образи речей.

Здавалося, що з тих таємничих просторів приходить наказ: так це вже не може бути, так це вже не може залишитися! І люди почали підозріло дивитися на зовнішні контури речей, вони відразу здалися ім нереальними, як нам здається нереальним усе перед несподіваною зміною, прихід якої ми передчуваємо. Дійсність була примарною, рух, прихований за нею, був чим далі, тим більше реальним. Все було спрямовано на хвилину, яка мала прийти, на хвилину, в яку прихований рух зруйнує образ дійсності. Це було очікування: в ньому був страх, і була в ньому надія. То був дивний час, отой час чекання, від нього не можна було скнатися в усталеному і знайомому колі, від нього не можна було скнатися ніде, тому що він швидше був у свідомості людей, аніж у матеріальних умовах.

Не можна було сховатися від цього часу чекання: старий Угрін закутався в перини, з них стирчала тільки його заросла борода і впалі очі. Але він чув, як наближається вирішальний час. Говорив, що хворий, і може, справді був хворий; мав задушку і сечові камінці і ще багато інших хвороб, про які досі не знав. Він боявся; страх, раніше тамований, раптом виступив і заповнив його усього. Він мав лише понад п'ятьдесят, дружина народила дитину, дівчинку, та коли йому її принесли до ліжка, він пробурчав: «Навіщо це?» І відвернувся, щоб ніхто не бачив його плачу. Угрін тепер часто плаяв, він почував себе дуже слабим і покинутим; і думав про смерть. Силкувався відшукати у пам'яті слова молитв, які востаннє промовляв колись в дитинстві: тепер він знову навчився молитись. Днями й ночами він був сам-самісінський посеред страху й докорів сумління; з давніми образами приходили й давні провини, прогуляні ночі, змарноване життя і знову очі першої дружини, близкучі від сліз. Він зітхав: «Ох, гріх, грішний я». І думав про смерть, якої дуже боявся.

Лемнітський сказав у розмові з окружним комісаром політичної справи: «Бог словаків відвернувся від нас». Алé будучи передусім практичною людиною, приготував на всякий випадок маленький чемоданчик: у чемоданчику було рослерівське золото. Він був на командирській нараді в Слячі, бачив головнокомандувача, начальників, підкомандирів і підначальників. Усі робили вигляд, ніби нічого не діялось, ніби вони непохитно вірили в те, що говорять. Алé їхні слова були надто визивні, їх віра надто непохитна: Лемнітський їм недовіряв. Він зінав, що треба бути готовим до всього, навіть до найгіршого; на всякий випадок він випустив через місяць людей з колонії, крім старого Крапа. А якось увечері відвідав стару Крапову. «Нічого не можу зробити, пані Крапова, — сказав він, — я нічого не можу зробити. Вашого чоловіка зажадали

вищі органи, Братіслава ним цікавилася. Я нічого не можу зробити, вірте мені, пані Крапова». Стара Крапова похитувала головою і не вірила. «Я його більше не побачу, знаю, що я його більше не побачу», — сказала вона. «Але, але, пані, — мовив заспокійливо Лемнітський, — жодна каша не буває такою гарячою, як тоді, коли вариться». Він відступив і знов, що треба захистити при відступі спину. Інколи в нього були приступи злості й ненависті: він хотів усе пустити в повітря, хотів померти, як герой думки й переконання на кущі трупів своїх ворогів. Але не мав досить пристрасті; і знов та бачив надто багато, щоб не сумніватися в думках і переконаннях. З обережності він ніколи не роздумував над своїми переконаннями; бо відчував, що всі ці переконання були дуже житкі і що вони будувалися здебільшого на ненависті до переконань інших і на ненависті взагалі. Варто було заради них жити, тому що вони приносили багато особистих вигод, передусім владу; але безперечно не варто було заради них вмирати. Думки і переконання — то були речі, залежні від нього і такі, що стосувалися тільки його: з його смертю все це зникло б. Він хотів жити, тому що хотів повернутись до влади й до вигод: це було його переконання. І тому він тамував у собі ненависть і боявся її.

Для Янка Крапа минув уже час чекання; він був співучасником руху, що підготовляв зміну. Інколи, в ті хвиlinи, коли його п'янила пixa, йому здавалося, що він — причина руху, його джерело: він був переконаний, що робить історію. Це був обман: рух, щоправда, співпадав з його волею, але не робився з його волі. Він був сукупністю багатьох воль, сили-силенної воль, які, може, не були такі свідомі, як воля Янка Крапа, але для кінцевого результату так само важливі. Назви річок за окремими джерелами — це лише допоміжні назви, що не скоплюють суті ріки, яку творить багато об'єднаних

джерел; і назви історичних епох за окремими особами й подіями — це лише допоміжні назви, вони лише показують різницю, але нічого не говорять про суть. Є хвильки, що виблискують на поверхні, а спідня течія лишається невидимою: що важливіше?

Не завжди Янка Крапа п'янила гордість творця і гордість вождя. У тверезі хвилини він бачив, що він не творець, і не вождь. Він стояв на початку руху, був прикладом і передвісником, згromаджував, організовував, наказував; але в ці тверезі хвилини ясно бачив, що рух розпочався б і без нього, без організовування і без наказування, що це стихійний рух багатьох, який переростає його волю, який змушує його діяти то так, то інакше, згідно з своїми власними законами, а не згідно з законами його волі, волі Янка Крапа. Його це ображало; і він хотів підкорити собі рух з усіма його відступами і примхами. Він не здав, що ці відступи і примхи є своєрідними законами, вплив яких можна обмежити, але не усунути. Відступи викликали у нього невдоволення; він, Янко Крап, був людиною з переконанням і з лінією: лінію він завжди уявляв собі, як пряму рису. Він витрачав багато зайвої енергії, щоб утримати рух по прямій лінії; не здав, що його зусилля утримати рух лише по прямій лінії є тільки одним з відступів, однією з примх, одним з багатьох відступів, сукупність яких творить закон.

Вони були тепер панами й володарями гір. Їхня сила безперервно зростала, могутніла, множилася. Це була течія, яку не можна було стримати; таємничі джерела злилися, течія постійно посилювалася. Це були прекрасні часи, вільність і свободу, яку вони відчували і яку носили в серцях, вони хотіли роздати всім. Усім! Усім! Пафос новонареджуваного, пафос зродження нового; це наймогутніші хвилини, хвилини, в які людина і людство знову знаходять молодість. Вони знали про свою зроста-

ючу силу; знали і про страх, і про дивний стан паралічу, що їхня зростаюча сила викликає там, внизу, де ще панують фашисти. Їх довго переслідували: тепер вони почали наводити страх. Спускалися в долини, все нижче й нижче; розширювали сферу своєї влади, але набагато більше розширювали сферу страху і паралічу серед своїх ворогів. Ох, молода сила була задирлива і майже сліпа; вони пишалися нею і виставляли її напоказ. Вечорами ходили в села, озброєні гранатами і револьверами; пили у корчмах, кричали й сварилися, бухали по столах і загрожували. Це були демонстрації сили, це була набагато ліпша пропаганда, ніж листівки. Ніхто ім цього не порадив, не було перед цим такого досвіду: рух сам собі прокладав дорогу. Янко Крап спочатку ремствував на недисциплінованість, забороняв, карав; але незабаром збагнув, яка сила криється в цих вилазках до ворожого світу, як вона захоплює тих, що вагаються, і як лякає ворогів. Він вирішив скористатися з стихійного руху; і організував демонстративну вилазку в містечко.

Вони ішли курною дорогою під ясними червневими зорями; співали. Багато хто був трохи напідпитку, але всі були сп'янілі від власної відваги і власної сили. Ішли й співали, і не боялись нікого, цей край був їхнім, усе належало ім.

Біля перших будинків містечка є крутий поворот. Коли вони вийшли з-за повороту, то майже насکочили на жандармський патруль. Жандарми їх тоді звичайно уникали. Але на цьому посту були виключно молоді жандарми, і тому, що вони були молоді й недосвідчені, вони дуже злякалися. Гримнув постріл, вони обернулися й почали тікати. Лісничий Ульріх виласявся: «Чорт забирай!»

Зупинилися. Янко Крап, який ішов поруч нього, спістав:

— Що таке?

— Чорт забирай!.. — вилаявся лісничий Ульріх і важко зсунувся на землю. — Влучили в мене, — зашептів він, коли вже лежав на землі.

Льоша, вигукуючи прокляння, побіг за жандармами. Інші зупинилися. Лісничий Ульріх лежав на землі, під ним була постелена накидка, він тихо стогнав. Капелюх з пером відкотився; рідке русяве волосся злиплось від поту. Чачко став на колінах біля нього і розстібнув піджак.

— У груди, — сказав Янко Крап, усе ще не вірячи в те, що сталося.

Льоша повернувся і, переводячи подих, лаявся:

— Втекли, сучі сини. Нема їх.

Забрали лісничого Ульріха, загорнули його у власну накидку і понесли до найближчого будинку. Янко Крап розставив вартових і сів на сходах. Він відразу став слабким і стомленим. Що сталося? Їшли, були веселими, і раптом сталося щось непоправне: як це могло статися? Він запалив сигарету й відчув, що в нього тремтять руки. Боїться? Ех, до біса, тисяча чортів окутих, чого б він мав боятися? Але все-таки боявся: боявся думати про лісничого Ульріха, про його дружину; і зі страхом згадав професора Маркеха. Це було дивно, що йому спав на думку професор Маркех, але він спав на думку, був тут, і Янко Крап його чув, йому здалося, що він чує слова: «Вождівський принцип, пане Крап, чим є для вас люди? Стадом свиней і роєм мух. Мое шанування, командире, кланяюсь вам, великий вождь». Тисяча богів, вилаявся сам до себе Янко Крап, що має з цим спільногого отої задрипаний професор?!

Двері відчинилися, вийшов маленький згорблений чоловічок у форменій дорожній шапці на голові. Він сів на сходах біля Янка Крапа, набив люльку і скоса дивився на бородатого чоловіка поруч себе. Потім сказав, немов лише для себе:

— Я так гадаю, що не виживе.

Янкові Крапу стало страшно, але він мовчав. Дорожник, власник будинку, напевно також був дуже наляканий, а тому йому хотілося розмовляти.

— Крові натекло, — сказав він, — уся кухня загиджена. А що вже полотна порвали. А кров усе пливе і пливе.

— Не виживе? — зашепеляв Янко Крап.

— Я так гадаю — не виживе. Кров'ю стече. Якби був лікар, може, і вдалося б дещо зробити. Але так не виживе.

Янко Крап рвучко підвівся і відкинув сигарету. Увійшов до кухні, віддавав Артемові розпорядження і ні разу не поглянув на дерев'яний диван, на якому лежав лісничий Ульріх.

— Що таке? — спитав Чачко. — Куди ти йдеш?

— По лікаря, — сказав Янко Крап.

— Чого б це ти йшов? Я піду, будь-хто піде. Тобі не слід, ти командир.

— Ні. Я сам, — сказав Янко Крап і вийшов у ніч.

Він поспішав, майже біг. Не хотів ні про що думати, ні про що не думав, стискав зуби й повторював: лікаря, лікаря. Йому здавалося, що від того слова залежить не лише життя лісничого Ульріха, але якимось чином і він, Янко Крап. Він притягне лікаря живого чи мертвого, притягне його, що б там не було! Та йому не пощастило. Знайомого лікаря не було дома, саме щойно кудись пішов. «Куди пішов? — питав нетерпляче Янко Крап. Служниця спантеличено дивилася на нього, боялася сердитого бородатого чоловіка. «Не знаю», — сказала її зі страху гrimнула дверима. Тепер уже Янко Крап біг, ні на що не зважаючи, біг повз колонію до лікарні. «Лікаря, лікаря, і з цекла його вигребу, але він мусить бути, я мушу його знайти!»

Біля брами він відштовхнув швейцара і біг стежкою,

посипаною піском. Вдерся до чергової кімнаті і спочатку був засліплений гострим світлом, не бачив нічого.

Ема підвела голову:

— Що це? Чому ви не стукаєте?

Янко Крап важко дихав біля дверей.

— Швидко, ходімо!

Ема аж тепер придивилася до дивного відвідувача: що це за манери? Вона ще тільки два тижні була в лікарні і звикла до своєї нової посади. У дверях стояв бородатий мужчина, очі в нього були зовсім шалені.

Вона відклала книгу й спустила ноги з канапи.

— Що вам потрібно?

— Швидко, — сказав Янко Крап. — Не розуміете?

Ви мусите йти швидко, людина поранена і вмирає.

— А де той ваш поранений?

— Там, — непевно показав рукою Янко Крап. — Він на верхньому кінці і помирає.

— У мене служба, — сказала Ема. — У мене служба тут, в лікарні, і я не можу йти. — Янко Крап ступив до приміщення й наблизився до Еми; руки у нього самі стискалися й розкривалися.

— Ви не розуміете?! Ви мусите йти! — І він скопив її за плече. Ема зойкнула від болю.

— Ого, — сказала вона. — Це що за манери? Я буду кричати.

— Так досить уже! — сказав Янко Крап. — Одягайтесь! — Він дістав з кишені шкіряної куртки револьвер і прицілився в Ему. — Швидко! — сказав, — бо та людина помре. — Ема злякалась, її біле обличчя було тепер біліше, ніж завжди. Проте в одну мить у ній щось збунтувалось, опір, протест і злість.

— Не піду, — сказала вона. — Стріляйте! — А потім додала ображено й сердито: — Це що за манери?

Янко Крап не здав, що йому робити. У ньому зростало дике бажання все тут розбити, все розстріляти й зни-

щти. Це божевільні думки, це божевіля, подумав він і тут же весь якось ослабнув.

— Ця людина помирає, — зашепелявив він ледве чутно. — Я прошу вас, — сказав він і був готовий впасти на коліна. Ема хвилину дивилась на нього. В очах бородатого чоловіка були слізози.

— Це — інша річ, — сказала Ема і почала вдягатися.

— Дякую вам, — зітхнув з глибини серця Янко Крап.

— Я ніколи вам цього не забуду.

— Ах, — знизала плечима Ема, — візміть валізку.

Вони поспішли, на стежці зустріли швейцара, який лаявся, але Ема його заспокоїла. Збігли зі сходів і пірнули в пітьму. Ішли швидко, майже бігли, та Янкові Крапу все ще було замало, він боявся кожної хвилини, яка минала. «Ви не можете йти швидше?» — спитав він благально. «Не можу, — сказала Ема. — Можу хіба що бігти». — «То біжімо», — сказав Янко Крап і кинувся бігти. Ема слухняно побігла за ним. Біг виснажував її, у неї підламувалися ноги, вона ледве переводила подих, а проте бігла. Це було якось незвичайно: ніч, темна, як смола, бородатий чоловік з валізкою, і вона біжить за ним. В якусь мить їй спало на думку: «Чому я за ним біжу? Чому вибиваюся з сил, чому я за ним біжу?» Це було все незвичайне, і ще більш незвичайним було переконання, яке зродилося в ній, переконання, що ґрунтувалось на неясному почутті: «Для чогось це важливо, щоб я бігла за ним».

На кухоньці у дорожника було тихо, всі сиділи нерухомо, немов без рук і без дихання, похмуро й покірно чекали, тому що нічого іншого не могли й не вміли робити. Обличчя лісничого Ульріха було біліше за крейду. Ема присіла біля нього і перевірила пульс. «Він мусить іти до лікарні, — сказала вона. — Тут потрібна трансфузія». Янко Крап замислено чухав шрам на правій щоці. «Це складна справа, — сказав він, — до лікарні

йому нелегко йти. Знаєте, хто це?» — «Це поранена людина, — сказала Ема, — і він втратив багато крові. Тут ніщо не допоможе, лише трансфузія. І він мусить іти до лікарні, інакше помре». Янко Крап роздумував, і всі разом з ним думали: що робити? Чачко шанобливо спитав: «А не можна б якось інакше, пані докторка?» — «Він мусить іти до лікарні, інакше помре», — сказала Ема.

Янко Крап замислено чухав шрам, глибоко зітхнув: «Що ж робити?» Він наказав дорожників, щоб той ішов роздобути підводу й послав з ним кількох хлопців. Ема перев'язувала лісничого; Ульріх навіть не зітхнув. Янко Крап вийшов геть, він не міг на це дивитися.

Янко Крап сів на сходах і курив. Тисяча богів окутих! Він стиха лаявся, щоб відігнати від себе почуття вини, почуття тяжкої провини. І знав, що це почуття не можна відігнати, що воно залишається і залишиться в ньому. Командир, який він командир?! Він скоріше скидається на учня м'ясника, який притримує вівцю: «Коліть, пане майстер, я її тримаю». А потім чвиркне кров, і ллється, і ллється, скільки крові! «Тьху! — лається Янко Крап, — а вів їх на смерть, усіх нас могли побити, як овець, я їх гнав, як овець!» І мусив це бути саме він, мусив це бути саме лісничий Ульріх, перша людина, яка дала Янкові Крапу притулок, була йому в найтяжчі часи батьком, братом, другом! А який він був веселий; як умів сміятися, що аж сторожка тряслася! І тепер помирає, а якщо не помре, що чекає на нього? «Тисяча богів окутих!» — лаявся стиха Янко Крап і злісно відкинув сигарету. Чому ще не йдуть з тим возом?

Ема тихо вийшла з кухні, закуталась у дощовик і присіла на сходах.

— Маєте сигарету?

— Янко Крап запропонував їй сигарету, дав прикурити. Перед тим, в розпачі він її не бачив; тепер, при

світлі сірника, помітив незвичайно біле обличчя і трохи короткозорі, сумні й безпорадні очі.

— Житиме?

— Не знаю, — сказала Ема. — Коли б ми вже були в лікарні!

— Ви змушені будете про це повідомити, так? Змушені будете повідомити: у нас тут поранений бандит. Що буде потім?

— Не знаю, — сказала Ема. — Я тут ще тільки два тижні і не знаю, як роблять у подібних випадках.

— Так роблять, — сказав Янко Крап і замовкнув. Почулося торожкотіння воза й тихі людські голоси.

— Уже їдуть, — сказала Ема й зітхнула.

Янко Крап злегка поклав руку їй на плече.

— Пані докторка, — сказав він їй, — як буде з тим повідомленням?

— Не знаю, — мовила Ема.

— Це лісничий з-під Чорної брами. На Тепличній горі його поранили браконьєри, тепер скрізь повнобранконьєрів. Вони покинули його лежачого, він майже зійшов кров'ю, але добре люди його знайшли і вночі привезли до вас. Більше ви нічого не знаєте.

— Добре, — сказала Ема. — Я запам'ятаю. Лісничий з-під Чорної брами, Теплична гора. Запам'ятаю. Як його прізвище?

— Ульріх, лісничий Ульріх.

— Ульріх?

— Так, лісничий Ульріх. Чому ви дивуетесь?

— Таке незвичайне прізвище, — сказала Ема. — Його дуже легко запам'ятати.

— Я ніколи цього не забуду, — сказав Янко Крап.

— Ах, — сказала Ема. — Облишмо це.

Підвода зупинилася біля будинку. Дружина дорожника постелила на возі перину. Льоша обережно виніс лісничого і поклав його на перину. Скилився над ліс-

ничим і спітав його: «Тобі так добре буде?» Але лісничий не відповідав, він був непрітомний. Ема сіла в ногах лісничого. Молодий Голко тихо вйокнув на кінці.

Янко Крап торкнувся Еминої руки.

— Я ніколи цього не забуду, — сказав він.

— Все гаразд, — мовила Ема.

Віз рушив. Янко Крап з хлопцями лишився стояти на дорозі. Ема бачила тільки чорні тіні, невиразні, нерухомі й тихі. «Як це все дивно, — подумала Ема, — ця ніч, ці чорні тіні людей і віз, який тихо, беззвучно посувається по асфальтовій дорозі. І прізвище лісника Ульріх, це брат пана Ульріха». Ема пам'ятає, пан Ульріх одного разу при нагоді його згадав, але тут же додав, крутячи носом: «Це лише не рідний брат, він від першого подружжя, а я від другого». І виглядало це так, неначе пан Ульріх соромився за брата. Ема сиділа в ногах у лісничого, щільно закутана в дощовик, і відчувала, як її торкається свіжа, незнайома і таємнича течія. Вона знала, що це за течія, що то за чоловіки, чому тут лежить лісничий Ульріх непрітомний і чому вона сидить біля нього. Але ані трохи не боялась. Після довгого, дуже довгого часу вона знову мала почуття, що торкається чогось чистого, чогось такого, що має силу очищувати і що є в злагоді з її сумлінням.

16

Депутат Феркодіч в останні місяці охоче забув би про те, що він депутат, і він намагався зараз бути лише архітектором. Покинув місто, яке його пригнічувало, і свою віллу, яка йому вже не здавалась такою міцною і не-

приступною охороною; від'їхав до провінції, на будову тунелю, вештався цілими днями по будівництву, заглядав у бараки, вступав у розмови з робітниками. Вечорами грав у мар'яж зі своїми підлеглими, з інженером, який вів будівництво, і з бухгалтером; прикидався людиною простою, на свіжому повітрі у нього був добрий апетит, він освіжився, поздоровшав і сам почав вірити в те, що все гаразд, що він ніколи не був депутатом, що він насправді такий простий архітектор, за якого себе видає. Але одного дня він одержав анонімного листа. «Шановний пане депутат, — було в листі, — незабаром ви будете дідом. Але куди подівся батько?!» А під цим підпис: «Друг моральності». Архітектор Феркодіч тупо дивився на лист; і його відразу огорнули всілякі підозріння, яких він умисне не допускав, погляди, слова, недомовки. І він відразу зізнав, що це правда, розлютився, пошматував анонімного листа і тупотів від злості по канцелярії. Того ж дня він сів у поїзд і від'їхав до Братіслави.

Пані Гана вже не вставала з ліжка. Лікарі їй радили, щоб вона погодилася ще на одну операцію; вона відмовилася. Добре знала, що вже нема надії, і їй стало бридко від самої згадки про те, що вона повинна була б залишити ліжко, скоритися знову всьому тому нечистому, рухові й гамору, чужим обличчям і чужому оточенню. Уесь світ для неї зменшився до розміру ліжка, на якому вона лежала, до власного тіла, до постійного і невідступного болю, який заповнював усе. Потім приходив лікар і давав їй ін'екції морфію; змучене тіло ніби звільнялось, біль на хвилину відпливав, отупіння — було приемне і майже солодке, спокійне царство тіней. А потім знову приходив біль, терпкій, злісний, безкочений, а потім знову ін'екція і тиша, подібна до сну.

Оліна більшість свого часу проводила біля матері. Витирала їй піт, умивала її, розчісувала, годувала, дог-

лядала, як могла. Коли пані Гана засинала, Оліна сиділа в кріслі біля вікна, читала, або так собі сиділа й роздумувала. Вона вперше в житті мала досить часу для роздумів, була тепер сама з собою, і з нею було страждання. Вона не займалася переважно собою, своїм становищем і своєю долею: тут була її мати, яка вмириала. Тепер Оліна знала, що вона завжди любила свою матір; їй було соромно за сварки з нею, за свою злість, за своє підозріння: вона хотіла, щоб цього ніколи не було. Вона бачила страждання матері, відчувала його; і було їй жаль, що вона не може страждати з нею, замість неї. Вона повністю віддалась цій любові і цьому співчуттю: це було чисте й безкорисне почуття. Як досі в ній було ще багато чого неоформленого, випадкового, так тепер вона відчувала, що в ній щось осідає і міцно формується. Їй здавалося, що з колишньої Оліни не лишилось нічого. Тепер вона була переконана, що колишня Оліна жила в нереальному світі, у світі брехні; і вона обіцяла собі, що ніколи вже не піддастся обману й ілюзії, отій пріємній спокусі, яка примушує нас надто любити себе і свої радощі. Здавалось їй, що аж тепер вона бачить життя у його справжньому вигляді: воно було тяжке й брудне. Проте вона була готова нести свій хрест, нести гордо голову і не здаватися. Оліна вирішила, що вже не буде приховувати свого стану перед чужими людьми, ні перед ким; вона почала носити широку сукню, під якою вже ясно було видно випнутий живіт. Навколо неї утворився порожній простір, усі знайомі її уникали. Лише кілька дівчат, яких вона колись легковажно вважала своїми товаришками, відвідали її; жаліли її і навіть не намагалися приховати свої зловтіхи. Вона не розседдилась, не образилась, мовчала, була горда й серйозна; і відвідини припинилися, в домі було тихо.

У цю задумливу тишу вдерся архітектор Феркодіч. Смеркалось, Оліна сиділа в кріслі біля вікна й дрімала,

стомлена неспанням. Пані Гана лежала після ін'екції нерухомо, не чути було навіть її дихання. Архітектор Феркодіч відчинив двері і клацнув вимикачем. Оліна розплющила очі. Інстинктивно прикрила живіт руками, неначе хотіла його захистити. Архітектор Феркодіч залишився стояти біля дверей, немов убитий в землю: отже, це була правда, тепер він бачив це на власні очі. Він хотів зробити крок вперед, але спіткнувся; поклав руку собі на чоло і міцно його потер. Потім сказав, задихаючись від зlostі:

— Геть!

Оліна встала, книга сковзнула з її лона на землю.

— Геть з цього дому! — повторив архітектор Феркодіч і показав рукою на двері. — Щоб я тебе тут більше не бачив! — Руки у нього тряслися, він бризкав слиною, а на довгому кінському обличчі був божевільний вираз.

— Батьку... — сказала тихо Оліна.

— Щоб я тебе тут більше не бачив! — вигукнув дико архітектор Феркодіч.

Як досі вона боялась цієї зустрічі, так тепер, коли це сталося, не боялася зовсім. Це було легше, ніж вона собі уявляла; це було легше тому, що цей жорстокий чоловік був для неї чужим і байдужим. Вона нахилилася за книгою і ще раз поглянула на матір. Потім повільно вийшла геть. У своїй кімнаті Оліна сіла на ліжко і довго сиділа так без руху і без думок. Потім, зітхнувши, встала і почала складати найнеобхідніші речі в маленький чемоданчик. Коли все було готово, вона знову сіла і намагалася думати про те, що з нею буде. Що їй робити? Куди йти? Вона знала тільки те, що мусить піти геть; вона не могла жити поруч цієї людини, поруч свого батька, вона б задихнулася. Їй було дуже жаль матері: але що вона могла зробити? Тепер вона мусила піти, це було ясно і недвозначно; потім буде видно, що далі.

Готова в дорогу, з чемоданчиком в руці, Оліна увійшла

до материної кімнати. Архітектор Феркодіч сидів на стільчику біля дверей, тримаючи голову в долонях. Оліна пройшла повз нього, неначе його там і не було. Схилилася над ліжком. У матері були відкриті очі, і вона тихо, беззвучно зітхала. Коли вона побачила обличчя Оліни, то злегка наморщила чоло.

— Це ти, Оліно?

— Так, мамо.

— А він... він тут?

— Так.

— Щось мені здалося, — сказала з трудом хвора. Вона піднесла руку, рука була незмірно, невимовно тяжка.

— Що тобі, мамо?

— Ти ідеш?

— Так.

Рука безвладно впала на перину. Хвора на хвилину заплющила очі. Потім знову їх відкрила і довго дивилась на Оліну. У тому погляді було неначе і порозуміння, і співчуття, але все, і порозуміння, і співчуття було закрите чимось тяжким і важливішим: це був погляд з другого берега.

— Я за тебе молитимусь, — сказала тихенько хвора.

Оліна торкнулась губами вогкого материного чола. Потім випрямилася і глибоко зітхнула.

Хвора знову заплющила очі, на чолі у неї виступили краплі поту. Оліна обережно їх витерла. Ще раз зітхнула.

— Піду, — сказала вона.

Мати не розплющила очей. Чоловік, який сидів на стільчику біля дверей, батько Оліни, не говорив нічого і не рухався. «Отже, я справді муситиму піти», — подумала Оліна. Вона міцно стиснула ручку чемоданчика; пройшла повільними, важкими кроками через кімнату і тихо зачинила за собою двері. Пройшла садком; пісок

скрипів у неї під ногами; потім уважно зачинила хвірточку. Оліна сприймала саму себе, свій рух, свою втому; але все було немов чимось покрите, немов та, що рухалась, що ступала по тихій вулиці і прислухалась до своїх кроків, не була вона сама, а якась інша жінка, якій треба співчувати. На вулицю спадали легкі літні сутінки, вони були ніжноголубі й сірі; звідкись із садка міцно пахли троянди. Під кварталом вілл тихо й невиразно шуміло місто. Оліна йшла на той шум, спостерігала за своїми рухами, прислухалась до своїх кроків і жаліла жінку, яка йшла і прислухалась до своїх кроків. Вулицею йшов якийсь дуже високий чоловік, дивно розмахував рукою, в якій тримав портфель, і бурмотів щось собі під ніс. Потім Оліна бачила закоханих: вони йшли помалу, зупинялися й знову помалу рухались, неначе скорялися якомусь ритмічному законові, відомому лише їм. Шум міста наблизався і, нарешті, поглинув її. Вона зупинилася: куди їй йти? На мить усвідомила собі, що та жінка, яку треба жаліти, — це вона сама. Куди їй йти? Оліна безпорадно стояла посеред шуму й людей, які кудись поспішали і натикалися на неї. Куди їй йти? Якраз біля неї зупинився трамвай. Сіла, а коли трамвай зупинився на вокзалі, зійшла: їй здавалось, що вона хотіла йти саме на вокзал. Проте в залі знову зупинилася і знову була безпорадною. Читала написи над віконцями кас; там було багато назв, але всі здавалися їй чужими й незнайомими, нічого їй не говорили. Біля віконець, де продавали квитки, був натовп. Якийсь офіцер голосно сварився з касиром. Оліна здритнулась: офіцер мав такий самий голубий мундир і носив такий самий кортик, як і капітан Лабуда. Але тут же вона заспокоїлася, це не був він, це була зовсім чужа і неприємна людина. Вона стала в чергу і тиснулася разом з іншими до віконця; і все ще не знала, куди поїде. Куди їй йхати? Але їй здалося, що про це не треба ду-

мати, що в належний час прийде рішення, що вона вже власне вирішила, тільки не знає як. І справді, коли вона дійшла до віконця, то сказала, ні на мить не вагаючись: «Претиби, третій клас». Претиби — це була назава містечка, в якому жила Маркова рідня.

Коли Оліна вже сиділа в поїзді, її трохи дивувало це рішення: чому до Марека, чому саме до Марека? І вона відігнала вагання: куди їй іти? Випити луг чи кинутися в Дунай, або розрізати собі жили? Тыху, як гайдко! А куди ж їй іти? Піде до Марека, і край!

Поїзд посувався помалу, це був пасажирський поїзд, він посувався нескінченно довго, щохвилини зупинявся, скрипів і здригався. Оліна задрімала, потім прокинулася з неприємним присмаком на устах і знову задрімала. Прокинулася аж тоді, коли хтось поклав руку їй на плече. То був кондуктор, він говорив до неї: «Дамочко, далі не їдемо, тут всі мусять зійти». Оліна розплющила очі й здивувалася: «Яка дамочка, до кого він це говорить?» Вона вже була сама в купе, і кондуктор неввічливо дивився на її слухлий живіт і на пальці рук, на яких не було перстня. «Тут всі мусять зійти, дамочко», — сказав він ще раз і посміхнувся. Вона засоромилася, пройшла мимо кондуктора з похиленою головою. Надворі була ніч, її трохи пройняло дрожем, було холодно, велика станція, на якій вона мала чекати, лежала поміж горами. Треба було чекати понад п'ять годин. Станційний ресторан було вже зачинено, в залі чекання — повно людей, там стояла задуха і сморід. Лави на пероні були густо заповнені. Оліна ходила по перону, тридцять кроків вперед тридцять кроків назад. І знову й знову — ті самі неzmінні тридцять кроків, вперед і назад, вперед і назад. Їй здалося, що вона рухається в клітці, і що це почалось не сьогодні і не вчора: завжди, відколи тільки себе пам'ятає, вона рухалася в обмеженому просторі, а коли була щаслива, то це було тільки тому, що не усвідомлювала обмеженос-

ті. простору, в якому мала право рухатися. Клітка, в'язниця: кожна людина має лише обмежений простір для руху, кожна живе в більшій чи меншій в'язниці. Тридцять кроків вперед, тридцять кроків назад, яке має значення, чи велика в'язниця? Вона ніколи не може бути такою великою, щоб ми небачили обмеження; ми ніколи не можемо бути вільними. Клітка, в'язниця, воля: який це все має сенс?

У неї боліли ноги, все тіло, голова трохи паморочилась, вона була слабка й безсила. Зупинилася і сперлася спиною об стіну; тяжко дихала, коліна у неї підгиналися. «Боже мій, що це зі мною? Чому я слабка, і самотня, і без допомоги, і чому тут стою? Що це зі мною діється?» Вона стиснула зуби; але не могла подолати слабкості. Застогнала. З лави біля неї встав тендітний хлопчина і сказав: «Сідайте, пані». На хлопчині була тренувальна блуза й берет, і голос у нього був на диво чистий, дзвінкий, дівочий. «Сідайте, пані», — промовив він тим чистим дзвінким голосом. Оліна тяжко зсунулась на лаву й заплющила очі. Хлопець співчутливо запитав: «Вам погано, пані?» Оліна не відповіла, тихо стогнала. «Я принесу вам води», — сказав хлопчина й побіг. За хвилину він повернувся з пляшкою води. Оліна пила, вода була приємно холодною і дуже припала їй до смаку, давно вже їй нішо не здавалося таким смачним, як ця холодна вода з присмаком вапна. «Дякую», — сказала вона, коли допила, — дякую вам», — сказала й розплющила очі. У ранковому світлі вона зовсім близько побачила надто широкі уста, трохи випнуті вилиці й велики очі кольору кави; шкіра була напрочуд ніжна, дівоча. «Яка я дурна, — подумала Оліна, — адже це дівчина, у неї штани і коротко підстрижене волосся, але це дівчина, округла, ніжна і тонка». «Дякую вам», — сказала Оліна ще раз. І дівчина, якій очевидно хотілось, щоб її вважали за хлопця, пробурчала умисне

трубим голосом: «Але за що, за краплю води». Потім поклада пляціку в невеликий портфель і відійшла. Оліна згубила її з поля зору і тільки коли сходила в Прегібах, її здалося, що вона знову її вгледіла. Але дівчина тут же зникла, неначе випарувалась.

Після недовгих пошукув Оліна знайшла утрінівський будинок. Постукала, їй відчинила ряба жінка, розпатахана і неохайнна. Жінка щось виварювала, в кухні було повно пари. Вона стояла посеред кухні з великою дерев'яною мішалкою в руці. Оліна поставила чемоданчик і лишилася стояти біля дверей. Жінка зміряла її ворожим поглядом, а потім впилася очима в її живіт. Озвалася: «Чого вам треба?»

— Я шукаю Марека, — сказала Оліна покірно. — Тут живе Марек Угрін?

Жінка все ще дивилася на живіт Оліни.

— Не живе! — сказала. — Що б йому було тут треба?

Оліна відчувала, як у ній знову піднімається слабкість. У кухні було задушно, бракувало повітря.

Вона спитала: «Можна сісти?»

— Ідіть лишень, звідки прийшли, — сказала жінка вороже. І чомусь почала кричати: «У цьому домі я хазяйка, коли хочете це знати! Цього ще мені бракувало! Цього ще мені бракувало! Усілякі шлюхи з міста сюди мені ходитимуть! Цього ще мені бракувало!» Від крику прокинулась дитина, почала плакати. З кімнати озвався задушливий кашель. «Ідіть лишень, звідки прийшли!» — кричала жінка.

Оліна тяжко дихала, обличчя було бліде, мов крейда.

— Де Марек? — спитала вона через силу.

— Там, — непевно показала жінка рукою. А потім знову розкричалася. — Ходіть лишень за ним, іди лишень за ним з тим животом, тут тобі нічого робити!

Оліна взяла чемоданчик і вийшла за двері. Вона була

неймовірно слабка, мусила сісти на сходах. Але жінка вийшла з дверей і кричала на всю вулицю:

— Забираїся геть, цундро, а то обіллю тебе!

Оліна тяжко підвелась. Сонце сліпило їй очі. Двері в будинках і хвіртки відчинялися; заспана вулиця прогукалась, раптом на ній з'явилася багато очей, уважних і насмішкуватих очей. Очі голосно сміялися: «Ха-ха-ха, оде нам так пощастило щось побачити». Оліна йшла цією вулицею, цією вулицею ганьби, пересувалась по-малу, ледве тягнула ноги і не усвідомлювала нічого, лише тягар власного тіла. Ішла, мляво ступала курною дорогою, поминула вулицю, будинки, містечко і йшла далі. Куди вона йде? Не думала про це. Ішла, їй здавалося, що найважливіше — подолати тягар власного тіла, йшла, посувалась по-малу по дорозі в гори, самотня в полузднівій спеді йтиші. Вона не знала, скільки йшла. Втратила лік часу, їй здавалося, що все зупинилося, що все непорушне, і повітря, і сонце, і гори. Надто товсті губи стали тепер ще товстішими і були потріскані, коротке світле волосся злиплося від поту і стало брудним від пороху. Та вона не усвідомлювала нічого, ані бруду, якого ніколи не переносила, ані своєї нужденності, усвідомлювала тільки неймовірний тягар власного тіла і з тривогою помічала, як тануть її сили. Що вона потім робитиме, коли вже не зможе йти? Що робитиме потім? І вона передчувала, що потім прийде щось гірше, ніж оця невимовна втома і тягар, що потім з'явиться інший, страшніший тягар, проти якого вона нічого не зможе робити. «Я мушу йти, доки можу, мушу йти далі й далі, мушу йти і не думати ні про що, все є лішче, аніж думки. Ти мусиш іти, — наказавула вона собі, — мусиш іти і йти, це дуже просто, мусиш іти і край!»

Вона бачила перед собою групу будинків і господарських прибудов, а на дорозі в курявлі лежав дивний чоловік за дивною річчю. Він кричав щось до неї, але вона

не розуміла. Зробила ще кілька кроків, захиталася і впала в курячу дороги, не випускаючи з руки чемоданчика. Чоловік, який лежав за кулеметом, виласявся і щось закричав. З будинків вибігли люди, обступили Оліну, потім підняли її й понесли.

17

Капітан Лабуда лежав на горі над Гірським Виселком. Дивився в бінокль на Претиби, але в скельцях бінокля весь час був той самий образ: нічого не діялось. Він скинув сорочку й перевернувся на спину: над ним плавали хмарки, маленькі серпневі хмарки, ледве помітні в розпечений безодні неба. Звідкилясь здалеку чути було приглушений гуркіт віялки; а з пасовища ліниво озивалися дзвіночки корів. Звуки були м'які, приглушені, повітря пахло ялиновим лісом і перестиглою травою; вітерець був ніжний і млявий.

Капітан Лабуда з насолодою вдихав повітря і відчував усім тілом: це моя вітчизна. Ці гори і ці схили, ці звуки і цей вітерець, і це неймовірне повітря.

(Оце реальність, оце едина реальність. Усе інше, що відокремлювало його від цієї реальності, то все було тільки маревом, сном і підготовкою до цієї реальності: білоруські ліси, тяжкі й трагічні, темні й сумні, болота й смердючі ріки зі стоячою водою; літак, що пробивався крізь хмари; велике місто Київ, місто руїн і квітучих каштанів; тиха підготовча база, нові друзі; і знову літак, маленькі вогники у мороці й стрибок у порожнечу пітьми). Капітан Лабуда, колишній капітан Лабуда, лежить тепер на горі над Гірським Виселком, він начальник штабу в бритаді Янка Крапа і не має що більше робити,

як тільки раз на годину підивитися в бінокль на знайоме містечко, на Прегиби. Але в містечку нічого не діється, на біжній дорозі спокійно колишеться віз, навантажений збіжжям; усе спокійне, тихе, м'яке. Капітан Лабуда то ляже на живіт, то знову перевернеться на спину, і знову на живіт: йому більше нічого робити, як тільки перевертатися на сонечку і раз на годину поглянути в скельця бінокла. Але в скелцях бінокля не видно нічого цікавого, в них тільки звичайний лінивий рух, вози, навантажені збіжжям, які повільно колишуться на дорозі, а містечко неначе вимерло. Але потім усе-таки в скельцях бінокла щось з'явилося, це пішоход, самотній пішоход з чемоданчиком в руці. І оскільки капітанові Лабуді нічого робити, він з інтересом спостерігає за цим пішоходом.

Постать у скельцях бінокля важко було спіймати, вона похитувалась. П'яній, подумав собі капітан Лабуда, п'яній у самий полудень. І знову витягнувся на спині на гарячій, спаленій траві. Але він уже не міг спіймати цього неповторного аромату повітря; п'яна людина з чемоданчиком не давала йому спокою. Що то за дивак? Тут у самий полудень ніхто не вливався; і ніхто не ходив у гори з чемоданчиком в руці. Що то за дивак?

Він тепер дивився довго і уважно. І раптом відірвав бінокль від очей: до дідька, адже це жінка! Прочистив скельця і знову довго дивився; так, це жінка, вона трохи базформна, у неї великий живіт і вона похитується. Але це не схоже на похитування п'яного, це швидше від утоми. Капітан Лабуда вже не віднімав бінокля, напружено спостерігав за жінкою, яка самотня й безпомічна похитувалась на курній дорозі і лишала за собою клубочок куряви. Він вигадував її історію; мабуть, це служниця, це звичайна історія, служниця, яка була в місті, і тепер вертається додому родити. Таке трапляється.

Але чим більше жінка наблизалася, тим менше вірив

капітан Лабуда своїй вигаданій історії. Ні, ця жінка зовсім не виглядала як служниця. Капітан Лабуда не бачив деталей її одягу, ані її обличчя, але щось його переконувало в тому, що тут ідеться зовсім не про служницю, яка вертається додому родити. В цих непевних кроках, в цьому чемоданчику, в цій самотній постаті немов крилася якась особлива трагедія; і хвилинами його охоплювало передчуття, неначе ця трагедія торкалась і його, капітана Лабуди. «До біса, — промовив він уголос, — хто це може бути?» Обличчя жінки в скельцях бінокла підскакувало і було дуже неясним, проте хвилинами йому здавалось, що він впізнає в цьому обличчі давно знайомі й близькі риси. «До біса», — сказав капітан Лабуда ще раз і відклав бінокль. Тепер він міг бачити жінку вже й неозброєним оком; вона примарно рухалася просто під ним, у глибокій долині. Він чув і вигук вартового, і бачив, як жінка впала на курну дорогу. І в цю хвилину він знов, що його передчуття, передчуття, якого він боїться, вірне. Швидко натягнув сорочку і довгими стрибками збіг з гори.

Янко Крап сидів на колоді в садку. Чачко стриг йому бороду. Він підвів голову, коли побачив, як капітан перескачував через паркан.

— Що таке?

— Нічого, — сказав капітан Лабуда і чомусь засоромився. — Все в порядку, — сказав він і тепер уже повільно зайшов у двір. На призьбі молодий Голко змащував кулемет. Він поглянув на капітана з-під густих русяших брів і посміхнувся. Голко завжди, коли бачить капітана, пригадує собі одну ніч і завжди посміхається.

— Що сталося? — спитав капітан.

— Нічого.

— Нічого не сталося?

— А що мало статися? — молодий Голко насмішкувато підморгнув капітанові.

- Ніхто не прийшов?
- Ах, так. Якась жінка розсипалась.
- Розсипалась?
- Розсипалась, — молодий Голко знову насмішкувато підморгнув. — Іде родити, гадаю. Матимемо тут породіллю, пане капітан.

Капітан Лабуда непевно ступив у сіни. Там було темно й холодно. У дверях до кімнати, в якій тепер знаходився штаб, він майже зіткнувся з Ганкою. Ганка все ще була в тренувальній блузі; вона виносила воду і трохи розілляла.

— Не можеш бути уважним?! — вона думала, що це молодий Голко. — Чого ти тут вештаєшся?

— Ганко!

Ганка прийшла кілька годин тому. Капітан Лабуда про це не знав; а Ганка знала, що капітан Лабуда у братовій бригаді.

— Ганко! — повторив він і простягнув до неї руки.

Тепер вона його впізнала: «Це ви?» Йому здалося, що голос у неї холодний і байдужий.

Його простягнуті руки впали. Ганка пройшла повз нього і зникла за дверима, що вели з сіней у двір. Почувся її голос: перекидалася словами з молодим Голком.

Капітан Лабуда розгнівано відвернув погляд, яким провів Ганку. Крізь напіввідчинені двері кімнати він бачив лікаря. Лікар стояв біля стола і замислено гриз палець, час від часу оглядався й дивився в темний куток, немов хотів щось сказати. Але не сказав нічого. Капітан Лабуда ввійшов. У кутку на лаві напівлежала, напівсиділа Оліна.

— Оліна, — сказав він. — Олю, це ти?

Здавалось, ніби Оліна зовсім не здивована тим, що бачить капітана Лабуду. Вона потрапила в такий дивний світ, що тут її вже зовсім ніщо не дивувало.

Вона трохи підвела голову: «Ах, капітан. Я шукаю Марека Угріна».

— Марека?

— Так. Шукаю Марека Угріна. — Оліна підвищила голос. Лікар перестав гризти палець і здивовано поглянув на них обох.

— Ви не смієте хвилюватися, — сказав лікар Розенталь. — Ви мусите бути спокійною.

У дверях тихо зулинилася Ганка. В руках у неї був порожній таз.

— Я спокійна, — сказала Оліна. — Я зовсім не хвилююся. — Проте голос у неї проти її бажання був підвищений і тримтів.

— Я не знав про це, — сказав капітан Лабуда. — Я не знав, що ти чекаєш дитину.

— Що тобі до того? Що вам до того?!

— Я охоче візьму на себе наслідки, — сказав капітан Лабуда і засоромився сам перед собою, тому що це звучало фальшиво.

Оліна закричала: «Огидно, це огидно!» Вона хотіла встати, але лікар підскочив до неї і притримав її на лаві.

— Ви не смієте хвилюватися, душечко, — сказав лікар.

Оліна знову була безсила. Вона прошепотіла слабким голосом:

— Нехай іде геть.

— Ви мусите йти, — сказав лікар капітанові.

Капітан Лабуда стояв посеред кімнати, йому було соромно перед цією жінкою і перед самим собою.

— Я зроблю все, що треба, — сказав він.

Оліна застогнала.

— Ви мусите йти, капітане, — промовив лікар. Ви-прямився і підійшов до Лабуди, смішна, маленька люди-

на зупинилася проти велетня і виблискувала очима за скельцями окулярів.

Капітан Лабуда мимоволі поступився. Потім знизав плечима і вийшов з кімнати. У дверях стояла Ганка, в руках вона усе ще тримала порожній таз. Теплі очі кольору кави були широко розплющені: в них була тривога, жах. Капітан Лабуда спинився, немов прикутий. Він хотів щось сказати, але тільки безсило опустив голову і вийшов надвір.

Надворі сліпуче світило сонце. Молодий Голко усе ще чистив кулемет.

— Вигнали вас? — запитав він капітана і посміхнувся. Капітан не відповів йому, не помічав його зовсім. Сором, огіда; а коли пригадав великі очі кольору кави, ним цілком оволоділо почуття шаленства, дикого шаленства, тому що воно було безсиле і не мало на що вилитись. «До біса! До біса!» Скрипів він зубами і коли б міг, від шаленства гриз би землю.

На задвірках Льоша проводив навчання із взводом молодих хлопців. Поставив їх по команді «струнко» і дозвів капітанові. Капітан Лабуда механічно прийняв рапорт. «Добре, — сказав він, — продовжуйте». Край дороги лежав дозор з кулеметом. Капітан Лабуда впізнав бійця за кулеметом, це був професор Маркех; він маєнув йому рукою, і професор відповів. Дорогою поміж будинками біг Артем. «Капітане, — кричав він здалека, — машині кінець». А потів, засапавшись, пояснив: на єдиній вантажній машині лопнула вісь. Треба буде реквізувати другу. «Добре, — сказав капітан, — завтра». Артем розсердився: «Чому завтра?! Треба сьогодні!» — «Ну, так сьогодні», — сказав капітан, йому було все одно.

Але потім віц вилаявся: «До біса, хай видохнуть усі баби, хай здохнуть усі жінки, хай пропадуть, хай пропадуть!» І йому здалося, що він позбавився свого страж-

дания, випрямився і пішов до Янка Крапа. Янко Крап був підстрижений, виголений, свіжий; шрам на правій щоці у нього тепер виділявся, був червоний, і здавалося, що Янко Крап осміхається.

— У мене вже все свербіло, — сказав він, неначе виправдуючись.

— Треба буде послати людей до Прегиб, — сказав капітан і пояснив, що сталося. Янко Крап спохмурнів. Після нещасного випадку з лісничим Ульріхом він неохоче посылав людей в долину.

— А не буде це небезпечно?

— Хо-хо-xo, — засміявся капітан Лабуда. — Дай наказ і дай мені десять чоловік. Побачиш, як я розжечу ту банду!

— Тільки потиху, — мовив Янко Крап, але не приховував, що йому подобаються капітан і його слова.

— Дай мені десять чоловік і побачиш, — повторив капітан Лабуда. — Побіжать, як зайці.

— Тільки обережно, — сказав Янко Крап. — Машина потрібна, це правда. Але не потрібні ніякі ускладнення.

— А потім поправився: — Не сміють бути потрібні, такий наказ. — Такий наказ послали йому сьогодні знову через сестру: уникати всього, що могло б привернути увагу. Що могло б викликати підоозру! Тут понад двісті озброєних людей, і вони не сміють привертати увагу! Що собі думають ті, що тримають в руках долю боротьби? Сестра привезла йому вірогідні відомості про якісь незгоди, про якісь складні переговори з армією, про якісь суперечливі розпорядження з Лондона і з Москви. А результат такий, що вони повинні прикидатися, ніби їх не існує: повинні сидіти тихо й знову чекати! Знову чекати! Тепер, коли їх було багато, чекання ставало не тільки небезпечним, а й неможливим. Ніхто не міг тримати на вуздечці людей, які хотіли випробувати свою силу. И Янко Крап внутрішньо з ними погоджу-

вався: ударити по ньому, розбити одним ударом оце чекання! Але він мусив слухатися, не навчився ще сліпої покори, але вже запам'ятав, що мусить слухатися.

— Тільки обережно, капітане, — сказав Янко Крап. Ніяких пригод.

— Добре, — сказав капітан. — Можеш на мене по-кластися, командире. — Він підвісся, стояв перед Янком Крапом великий, міцний, рішучий. Приємно було дивитись на цього здорованя, на міцні плечі, неначе відліті з доброї сталі, на широке задирливе чоло бика. Янко Крап спокійно потирав шрам. А сам капітан немов тішився власною силою, наче трохи виставляв напоказ перед самим собою власну силу. Він тихо наспистував крізь зуби, коли йшов через подвір'я, тішився дію, рухом, тим, що випробує свою силу. У дворі Юло Голко все ще вовтузився з кулеметом. А біля нього сиділа, знітившись, маленька, безсила Ганка. Поглянула, коли почула кроки, але тут же скилила голову. Капітан швидко пройшов через подвір'я, поспішав, немов ішов по розпеченному вугіллі. Коли він вийшов на вулицю, то зітхнув і знову вилаявся: «До біса з тими бабами!» Але в цю хвилину він уже знову знає, що тут марні лайки, що він не зможе так легко порвати зі своїм стражданням.

Сонечко світило, вітерець повівав; Лазенці пахнули зерном і досягаючими грушками. Марек крутив ручку віялки і кашляв від полови. Господар засипав і змінював решета, хазяйка поралась біля мішків, усі троє працювали в повільному ритмі, серйозно і спокійно, як і заслуговує ця праця, що є швидше богослужінням,

ніж працею. Марек крутив ручку віялки і крізь куряву полови неясно бачив Оліну: вона сиділа на прильбі і щось шила. Іноді підводила голову, тоді їхні очі зустрічалися, і обое посміхались. Оліна мала тепер лагідну і боязку посмішку; а вряди-годи у неї без причини виступали на очах слози. Але Марек тепер почував себе здоровим і дужим і був щасливим. Ці спокійні дні, сповнені сонця, праці й усмішок, були ніби прообразом майбутнього життя. Отак це буде: спокій ітиша, вземорозуміння і прості радощі.

Отак це буде: вони відокремляться від неясності світу, від ускладнень, які ранять і приносять безнадійну втому. Двоє самотніх створять нову самотність, прекрасну самотність, в якій втілиться великий світ мрій і покірних надій, задумливий спокій і щастя порозуміння. Отак це буде: довгий ланцюг тихих днів, іх двоє, схилених над безшумною і повільною течією, вони дивитимуться на підображення своїх облич у воді.

Після цих урочистих світлих днів, сповнених сонця, Марек майже впевнено вірив у свою мрію. Була тут Оліна, і це було основним, усе інше було другорядним і неважливим. Була тут Оліна, яка його потребувала, яка не мала нікого іншого на світі; вона йому цього не сказала, та він знав про це. Це був дар, була це несподівана милість; він переконував себе, що нічого більше не може чекати від життя. Так, це було трохи незвичайно: тепер, коли дійсність наблизилася до мрії, він мусив постійно переконувати себе в повноті свого щастя, мусив тамувати таємничий неспокій і сумніви, які походили не від зовнішніх обставин, а від нього самого. Цей таємничий неспокій походив зі страху, що його мрія виявиться нікчемною; він не признавався про це вголос, але знав про існування цього страху і заплющував очі, щоб його не бачити. Він мусив знову і знову запевняти себе в тому, що все гаразд. Знову й знову допитливо дивився на

Оліну, торкався її рук і волосся. А іноді, в короткі хвилини блискавичного пізнання, йому здавалося, що це чужа, незнайома і байдужа йому жінка: це було бунтівничим і трізним — він ненавидів ці хвилини, відганяв їх від себе: пратнув своєї мрії про щастя, прагнув її всупереч сумнівам, всупереч усьому.

А потім усе раптом обірвалось, і мрія, і сумніви в ній. Хтось гукав з другого берега, наполегливо й тривожно. Зупинили віялку і вийшли з клуні. Зрозуміли, через долину до них долетіло два слова:

— Німці йдуть!..

І луна немов відповідала: ідуть, ідуть. Марек умив обличчя в кориті. Господар подався до кошари і за мить повернувся звідти з рушницею. Хазяйка загорнула їм трохи сиру й хліба. Оліна сиділа нерухомо на прильбі, руки в неї безсило опустилися. Тепер це не буда чужа і байдужа жінка, Марек тепер уже розумів, що це була саме та жінка, яку він зінав і яку любив.

— Не рушай звідси, — сказав їй Марек. — Тут тобі буде добре.

Оліна не говорила нічого, тільки очі в неї сповнились сльозами.

— Я мушу йти, — сказав Марек.

Старий господар уже вийшов і Марек побіг за ним. Він мусив іти, ні хвилини не вагався в тому, що мусить іти, це було мимо його волі і водночас глибоко в ньому; невідома і непевна сила, яка походила з любові й ненависті, з повітря, яким він дихав, з прихованого страху перед самотністю, з любові до багатьох, до роду, з якого він вийшов і доля якого, всупереч усьому, була його долею. Вони бігли вниз, в долину, і чули тупотіння багатьох ніг, і бачили, як гори і схили — все зрушило з місця і ожилі, лінивий спокій раптом перетворився на швидкий рух, який усе захоплював і зносив. Це було чудове почуття, це було прекрасне почуття —

бути частинкою цієї маси, що бігла і тупотіла, цього всеохоплюючого руху. Марек біг, він був уже в долині, навколо його й поруч його бігли інші люди, незнайомі люди, мешканці хutorів, зовсім незнайомі люди, які тепер були найближчими родичами його серця. Вони покрикували один до одного, підбадьорювали один одного і котилися вниз долиною, лаючись, проклинаючи і стискаючи кулаки. Всі були сповнені якимось незнайомим великим почуттям, всі були близькі між собою і всі були дуже розгнівані; і котилися вниз долиною, і їх чим далі ставало все більше, вони були шумливі, сміливі й відважні, вигукували й потрясали над головами старими рушницями, а ті, хто не мав рушниць, підносили до неба голі кулаки. Це було чудове, надзвичайне почуття — бігти серед цих людей, це було візвольне почуття, почуття свободи, почуття братерства, яке стискало серце; ніколи раніше Марек не почував себе таким вільним, як серед цієї маси, скорячись волі, що існувала незалежно від його. І здавалося йому, що він знайшов щось дуже дороге, чого марно шукав досі в собі. Це було щось таке, що наближалось до поняття, яким часто зловживали: смисл життя. Марек нарешті на коротку хвилину навіть усвідомив, збагнув це: так, у цьому є смисл, у цьому є смисл.

Старий Крап перевертався на солом'яному матраці й голосно стогнав. Ще перед ранком він був на допиті і зараз вмирав. Хвилинами він дуже добре розумів, що вмирає, але через біль не міг зосередитись на цій единій і потрібній думці. Біль зосереджувався коло нирок, вдаряв усе з новою силою і розливався по нутрощах. В короткі перерви, коли біль вщухав, він встигав подумати: «Свині, відбили мені нирки! — і погрожував: — Вони за це заплатять, тисячу разів за це заплатять!» А потім його знову заливав біль, він мусив стогнати і ні про що вже не міг думати.

Камера була велика і майже порожня. Інших в'язнів вночі кудись відвезли. Біля столу сидів конокрад і чистив собі нігті. У конокрада було маленьке дитяче обличчя, ніжні білі брови і тонке волосся кольору соломи. Він чистив нігті і намагався мати байдужий вигляд, але від кожного стогону в нього смикалися брови. А потім раптом стало тихо. Конокрад злякався цієїтиші і спітав: «Що тобі, старий?» Але старий Крап не відповідав, він був мертвий. Конокрад злякався смерті; почав гrimати у двері. Кулаки він мав маленькі, ударів майже не було чути. Він почав кричати, пронизливо верещав: «Гей, тей, чуєте мене?» Врешті віконце все-таки відчинилося і наглядач запитав його з професіональним обуренням: «Чого ревеш? Хочеш по морді?» — «Помер, — верещав конокрад, — той чоловік помер». Наглядач відчинив двері, зайшов усередину й швидко оглянув старого Крапа. Потім звернувся до конокрада і йому порадив: «Ти не реви, інакше можеш дещо дістати!» Замкнув двері й пішов доповісти про подію в канцелярію.

Старий Угрін сидів на кухні за столом, кашляв і пив. Тиждень тому він продав склад трун, усе своє майно, і відтоді щодня пив. Він був зарослий, брудний, обличчя в нього майже зовсім почорніло; сидів у брудних штанях і чухав голі груди, зарослі рудою шерстю. Лаяв увесь світ і боявся, думав, що може втратити розум від страху. Лемнітський поїхав до Братіслави і не вертався; старий Угрін почував себе самотнім, покинутим і зрадженим, всюди навколо себе бачив пастки, надзвичайно багато пасток і замахів. Під лавою, на якій він сидів, була сокира. Коли жінка зверталась до нього, він хапав сокиру і кричав: «Уб'ю!» Сокира стала його настирливою думкою, він стежив за тим, щоб не сп'яніти і не втратити сокиру з очей, брав її з собою і до ліжка. Найбільше його переслідував страх вночі, він не міг спати, бачив давно забуті образи, очі першої

дружини, вантажну машину з євреями, прокидався, хапав сокиру й кричав: «Уб'ю!»

Тепер уже не допомагала й горілка: страх був повсюдний. Він чухав голі груди і каламутними, напівбожевільними очима блукав по кухні. Жінка варила обід і з страхом оглядалась на нього. Раптом йому здалося, що ця жінка, ряба, товста, яка пахла лоєм, що ця жінка винна у всьому, що в її злодійкуватих поглядах є очікування його кінця і прихована насмішка. Він у це як слід не вірив; але намагався роздмухати підошру, не міг уже так сидіти й чекати, мусив щось робити. Він зігнувся й намацав топорище сокири. Але жінка слідкувала за ним, вона скопила на руки дитину й вибігла геть, хряпнувши дверима. «Уб'ю!» — вигукнув він і вибіг за нею. Та поки він вискочив за двері, жінка була вже далеко на вулиці, верещала й кликала на допомогу. Він повернувся до кухні. «Уб'ю!» — закричав і рубонув по столу. І рубав люто, насамперед порубав стіл, стільці, потім буфет, лаву і двері. «Уб'ю! Уб'ю!» — кричав він, але потім уже не мав більше сили, сів серед трісок на кухні й дико заплакав.

Автомашина неслась униз долиною, вибігла з ревом з Гірського Виселку і неслась по курній дорозі, лишаючи за собою клубок куряви, що помалу осідав. Артем сидів за кермом і посміхався від радості: він дуже любив автомашини і все, зв'язане з швидкістю.

Вантажна машина неслась, громіла, підскакувала на вибоїнах. (Машина належала Кремпашському. Колись вона була блакитна з реклами на бортах: «Прегібська бринза до всього світу!» Після падіння республіки Кремпашський мусив переписати напис на бортах: світ для Прегібської бринзи розлетівся, це вже не був світ, а тільки гітлерівська Німеччина).

Капітан Лабуда сидів поруч Артема, на кожній вибійній його підкидало, пружина під шкіряним сидінням скрипіла. На колінах він тримав автомат і дивився вперед: і він переживав радість руху, радів, що нарешті рушіли з місця, що все стало простим; тепер уже нема нічого, що б стояло на перешкоді, є тут лише велетенський простір для руху й дії. (Був тут ще якийсь смуток і якийсь докір; але все це було тепер малим, дріб'язковим, блідим).

На кабіні машини підстрибував кулемет, добрий кулемет, зразок 26, вичищений і підготовлений до стрільби, і малий Голко тримав його майже ніжно, майже любовно. Червоне волосся його розвівалось на вітрі, очі блищають, на ньому була картата сорочка, навколо ший — яскрава шовкова хустина, він був юнаком, і кулеметником революції. «Оце чудово, оце швидкість», — думав він і від усього серця бажав, щоб вони наштовхнулись на який-небудь опір, щоб він міг стиснути курок, стріляти, битися, відзначитись.

Поруч нього стояв Янко Крап у витертому шкіряному пальті, Янко Крап намагався приховати хвилювання, хотів бути суворим, спокійним, звичайним, яким був в інші дні. Та обличчя у нього дивно кривилось, він безглаздо посміхався, а потім раптом схлипнув, витер пальцем вологе око. «Це від вітру, — запевнив він себе, — вітер витиснув у мене слезу, яка дурниця!» Бо він уже був зрілим чоловіком і командиром, був відповідальною людиною, і таке дурне зворушення йому не пасувало.

Машина неслася з шаленою швидкістю, підскакувала на вибійнах, це був величезний, сшалілій, ревущий звір. Професор Маркех стояв у густому натовпі тіл, до когось доторкався, когось тримав за плече, був, як і завжди, свіжо поголений, мав чисту сорочку й краватку, сине пальто, яке на ліктях уже трохи ближало, але

на голові в нього була військова шапка; а в руці він тримав гвинтівку. «Можливо, це те, чого я чекав, — думав професор Маркех, — мені здається, це воно, саме воно», — і посміхався.

Чачко зігнувся ззаду, він ховався від вітру, був хворобливий і боявся протягу. Він думав про свою дружину, думав про своїх дітей і думав про всіх, хто його ображав: «За все мені заплатять!» Чачко не був мстивий, але його діти голодували і він знов про це: «Заплатять мені за це!» Він не знов, кому мститиметься; але він вирішив мстити, розбивати, бити їй нищити, тому що його діти голодували.

— Ну, і їдемо! — закричав хтось із хлопців на важкій машині. — Чорт забираї, але ж і їдемо!

— Це вже так! — тукнув другий. — Це вже щось значить!

Машина мчала вузькою долиною, ревіла її здіймала хмари куряви. Ще один поворот і ще один, а потім уже й містечко, молодий Голко міцніше стиснув кулемет і поклав палець на курок. Але містечко було тихе й сонне, серпневе сонце ліниво переливалося в ньому.

Машина ще раз заревіла і зупинилася на майдані. Хлопці вгорі на машині щось кричали й підносили вгору гвинтівки. Торговці поспішно опускали штори. Люди обережно виглядали з вікон і воріт будинків, але потім набралися відваги і вийшли на майдан. І ставало їх дедалі більше, поступово майдан заповнювався, був уже повний схильованих людей, які чогось чекали.

Янко Крап видерся на кабіну машини, він хотів виголосити промову, у нього було багато слів, які він хотів сказати, це були суворі, словнені гніву і добрі слова. Та коли майдан стих, у нього від хвилювання стиснулося горло і він ледве промовив: «Смерть фашизму! —

а потім ще прошепелявив: — Хай живе Чехословацька республіка!»

На будинках з'явилися чехословацькі прапори. Люди на машині щось кричали й підносили гвинтівки до неба.

Володимир Мінач

ДОВГИЙ ЧАС ЧЕКАННЯ

**ВИДАЛО СЛОВАЦЬКЕ ПЕДАГОГІЧНЕ
ВИДАВНИЦТВО
ВІДДІЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
В ПРЯШЕВІ**

**Відповідальний редактор Лариса Мольнар
Технічний редактор Уляна Сушко**

13 — Ухвалено СНР-ВШК за № 52 137/61-ВВ — Видання
перше — Тираж 1000 — Здано в набор 10 серпня 1961 р.
— Викруковано в квітні 1962 р. — Напір 5153-01, 61 х 86,
70 гр — Шрифт гармонанд Літературний — Друк плоский —
Видрукували Східнослов'янські друкарні, н. п. у Пряшеві

Стор. 344 — АА 16,565 — ВА 17,445 — ПА 10,75

Z — 16*01109

67 — 306 — 62 Кцс 15,90 ₴.

Vladimír Mináč

DLHÝ ČAS ČAKANIA

**VYDALO SLOVENSKÉ PEDAGOGICKÉ
NAKLADATEĽSTVO
ODBOR UKRAJINSKEJ LITERATÚRY
V PREŠOVE**

Zodpovedná redaktorka Larisa Molnárová
Technická redaktorka Juliana Sušková

13 — Schv. výmerom SNR-OSK č. 52 137/61-VO — Prvé vydanie
— Náklad 1000 — Rukopis zadaný 10. augusta 1961 — Vytla-
čené v apríli 1962 — Papier 5153-01, 61x86, 70 g — Písma
garmond Literaturnaja — Tlač plochá — Vytláčili Východoslo-
venské tlačiarne, n. p., Prešov.

Strán 344 AH 16,565 — VH 17,445 — PH 10,75

Z — 16*01109

| 67 — 306 — 62 Kčs 15,90 v. |

63/VIII-5

67-306-62
13 ● Kčs 15,90 v.
63/VIII-5